КЗК «ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ
ІМЕНІ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО “ДОР”»

АРХЕОЛОГІЧНІ КОЛЕКЦІЇ ДНІМ: ІСТОРІЇ КОМПЛЕКТУВАННЯ, СТАТИСТИЧНЕ НАПОВНЕННЯ

Науково-довідкові матеріали

Частина І

Автор-упорядник:
старша наукова співробітниця
М. Й. Сердюк

Дніпро | ЛІРА | 2024

УДК 902:069](477.63-25)
А 87

Рецензенти:

Лідія Голубчик, директор Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей, член Українського національного комітету Міжнародної ради з охорони пам'яток та історичних місць (ICOMOCS), археолог.

Олександр Старік, к. іст. н., в. о. директора Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького, археолог.

А 87 **Археологічні колекції ДНІМ: історії комплектування, статистичне наповнення.** Науково-довідкові матеріали. Частина I / автор-упоряд. М. Й. Сердюк. – Дніпро: ЛІРА, 2024. – 232 с.

ISBN 978-966-981-873-7

Характеристики восьми окремих колекцій з археологічного фонду ДНІМ – це науково-довідкові матеріали, своєрідний путівник з історії їх формування та статистичного складу. Вибір за тематикою саме цих колекцій пов'язаний з попитом використання їхніх матеріалів для виставкової, лекційної та екскурсійної роботи. Характеристики можна використовувати як основу для складання каталогів археологічних колекцій. Автор-упорядник сподівається, що вони стануть у пригоді як дослідникам-археологам, так і співробітникам музею для вивчення і використання артефактів на виставках, тематичних заняттях та популяризації в мережі «Інтернет». Опис і статистика колекцій надана станом на 2020–2023 рр.

УДК 902:069](477.63-25)

ISBN 978-966-981-873-7

ЗМІСТ

Х А Р А К Т Е Р И С Т И КА
археологічної колекції ДНІМ «Скам’янілості» на 01.01.2020

І. Статус колекції

Колекція археологічних предметів «Скам'янілості» згрупована за тематичною ознакою.

Шифр колекції – «ДНІМ-А…» та «ДНІМ-НД-…»

Наповнення колекції відповідає назві. До її складу входять закам'янілі частини стовбурів дерев, а також давні скам'янілості: амоніти; белемніти; нумуліти; стулки молюсків, устриць; відбитки рослин у кам'яновугільних відкладеннях; щитки панцирних риб; коралові поліпи тощо.

До колекції не включені декілька закам'янілих кісток тварин, які мешкали на Землі від 24 до 2 млн років тому (палеоген – неоген кайнозойської ери), тому що вони вже докладно описані в характеристиці музейної колекції «Кістки давніх тварин».

ІІ. Історія колекції

Колекція скам'янілостей невелика і чітко поділяється на дореволюційні і, можливо, довоєнні (14 од.) та сучасні (50 од.) надходження.

Згідно з музейними інвентарними книгами обліку 1948 р. місця знахідок та легенди всіх **довоєнних надходжень** колекції невідомі. Серед них: дев'ять закам'янілих фрагментів дерев (**А-8053–8058; 12858; 12859; 13048**); один великий амоніт (**А-8052**); один белемніт (**А-8086**); дві стулки устриць (**А-13195; 13196**) і один округлий ребристий невідомий предмет (**А-8087**), записаний як «белемнит шарообразный, на поверхности ребра; окаменевший (губка), диаметр – 4 см». До речі, цей предмет найімовірніше не природного походження: на думку (усна консультація 2005 р.) д.г.н. Івана Мойсейовича Барга, на той час профе-

сора геолого-географічного факультету ДНУ, він не палеонтологічного походження.

У друкованих каталогах музейних колекцій 1893 р., 1905 р., 1910 р. відомостей про наявність скам'янілостей немає. Але вони є в **науково-діловодному архіві музею за 1900–1916 рр.** Серед документів цього архіву – рукописні каталоги, чернетки(?) інвентарних книг, листування музею, касові книги, які дають нам уявлення про шляхи надходження до музею та про місця знахідок частини музейних предметів, у тому числі закам'янілих дерев. Згідно з даними архіву перші фрагменти **закам'янілих дерев надійшли до музею у 1902–1903 рр.**, а саме: «окаменелый дуб» від проф. Д. І. Яворницького, знайдений у Катеринославській губ. (од. зб. № 2, с. 18, № 173); «кусок окаменелого дерева» невідомо від кого, знайдений у маєтку Євецьких біля р. Самари Новомосковського повіту (од. зб. № 2, с. 18, № 175); «окаменелое дерево из Марганцевых копей Великого князя Михаила Александровича» від пана Ільїна, знайдене в с. Покровському Катеринославського повіту (од. зб. № 2, с. 18, № 176); «окаменелое дерево» від О. С. Машичева (од. зб. № 2, с. 18, № 177); «окаменелое дерево» невідомо від кого, знайдене в Кривому Розі (од. зб. № 2, с. 18, № 183). Далі з листів від Управління Катеринівської залізниці відомо, що до музею імені О. Поля у **1909; 1913; 1915 рр.** доставляли частини **закам'янілих «дерев»**, «дубів» разом з кістками давніх тварин (од. зб. № 5, с. 38, № 28; с. 124, № 9; од. зб. № 6а, с. 39; од. зб. № 16, с. 38, № 22; од. зб. № 23, с. 6), знайдених під час розробки Мокрянського баластичного кар'єра, на 184-й версті Катеринівської залізничної колії Долгінцеве – Волноваха. Про те, якого **значення надавав Д. І. Яворницький** залученню до музею знайдених у надрах землі мінералогічних, геологічних, палеонтологічних

та археологічних матеріалів свідчить лист на його ім'я від Правління з будівництва залізничної колії Мерефа – Херсон від 30.04.1914 (од. зб. № 22, с. 8). Він приймав подібні предмети і від мешканців Катеринославщини. Наприклад, з архіву відомо, що **в 1920 р**. до колекції надійшли два уламки закам'янілого дерева довжиною по 30 см, знайдені на «Амурі» (Амур-Нижньодніпровський р-н м. Дніпропетровська) під час копання криниці на глибині 8 сажнів (од. зб. № 1, с. 61, № 291). Таким чином, можна припустити, що всі закам'янілі дерева нашої колекції місцевого походження. Діапазон їх датування може бути достатньо широким: від **кам'яновугільного періоду палеозойської ери (350–285 млн років тому) до кінця неогенового періоду кайнозойської ери (2 млн років тому)**.

Із довоєнних надходжень маємо **великий амоніт** (**А-8052**; розміром 30х24х12 см), легенда якого теж невідома. Амоніти існували з середини палеозою і весь мезозой, про що мова піде нижче.

Зі старого фонду музею в колекції зберігаються **дві закам'янілі стулки давніх устриць** (**А-13195; 13196**), які мешкали наприкінці **неогенового періоду (пліоценова епоха – нижній міоцен: 5–2 млн років тому) кайнозойської ери**. Час і місце знахідки їх невідомі. Можна припустити, що це місцеві знахідки, і тоді, найімовірніше, вони походять з **томаківських верств**, представлених відкладами черепашкових вапняків, які простежуються на південному схилі Українського щита між правими притоками р. Базавлук (р. Кам'янкою і р. Жовтенькою) на заході та м. Запоріжжям на сході. Яскравим прикладом океанічних осадів на території Дніпропетровської обл. є томаківські шари, де знаходять найхарактерніших представників устричних родів. Основні місця їх перебування:

а) на південь від с. Кам'янка Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл. (б. Кринична); б) с. Томаківка Дніпропетровської обл. Наші експонати являють собою стулки (верхня? і нижня?) двостулкового молюска (або молюсків) сімейства устричних. Вони мають округлі форми, одна майже плоска, а друга опукла. Зовнішня поверхня однієї (**А-13195**; 12х12,5х3,5 см) біло-сіра, вкрита численними концентричними лініями наростання, які створюють враження, що стулка складається з окремих шарів, накладених один на один. Зовнішня поверхня другої (**А-13196**; 12х11х6 см) жовтувато-кремового кольору, була оббита у давнину і тому частково гладенька. Поява **перших устриць** відмічається ще в мезозої, на початку тріасового періоду (230 млн років тому). Пізніше вони стають однією з найпоширеніших груп молюсків.

Друга частина колекції, тобто сучасні надходження, більш численна і різноманітна. Це фрагменти закам'янілих дерев (6 од.); уламки каменів зі скам'янілими медузами (2 од.), стулкою молюска – грифеї (1 од.), голівкою ракоскорпіона (1 од.), щитками панцирних риб (2 од.); скам'янілі корали (2 од.); амоніти (5 од.); белемніти (4 од.); нумуліти (11 од.); панцири трилобітів (3 од.); відбитки в камені морської лілеї, молюска та рослин (13 од.).

Невеликі фрагменти у вигляді брусочків із **закам'янілої деревини** (**Н.Д.-25899/1–2**) були знайдені **в 1970–80-х рр.** в м. Підгородньому, на р. Кільчені (Дніпропетровський р-н) під час намивання піску. Передав їх наш земляк О. П. Духнов. Фрагмент стовбура закам'янілого дерева без серцевини (**А-12886**; розмір 21х22х12 см) знайдений **в 1999 р.** О. С. Сердюком (1974–78 і 1987–89 рр. – реставратор ДІМ, 1990–97 рр. – реставратор ДХМ, 1999–2020 рр. – співробітник кафедри експертизи АМСУ) на вул. Феодосіївській (м. Дніпропетровськ) під деревом біля багатопо-

верхівки. До речі, місце походження саме цієї скам'янілості невідоме. Цілком імовірно, що вона не місцева, а була привезена як сувенір.

Поодиноке надходження початку 2000-х рр. – закам'яніла **стулка молюска – грифеї** з уламком вапнякової породи (**А-13197**; розмір стулки – 4,5х4,5 см). Знайдена у **2002 р.** М. Й. Сердюк, ст. наук. співробітницею музею, **в Качинському каньйоні (Крим, Бахчисарайський район).** Датується **крейдовим періодом (К-2) мезозойської ери – 80–70 млн років тому**.

Загалом двостулкові молюски почали бурхливо розвиватися в морях силурійського періоду палеозойської ери (440–405 млн років тому). В наступні періоди палеозою і мезозою з'являються багато нових родів двостулкових молюсків, у тому числі грифеї.

Значна частина колекції «Скам'янілості» (25 од.) надійшла у **2004 р. від Михайла Івановича Козаченка**, мешканця Москви, в минулому військовослужбовця, колекціонера скам'янілостей. Перебуваючи в Дніпропетровську у родичів, він завітав до музею і погодився передати частину скам'янілостей, які сам відшукав і в Росії, і в Криму, і у Вінницькій та Хмельницькій областях України. **Далі надаємо перелік цих скам'янілостей (від М. І. Козаченка), зазначаючи місця їх знахідки, датування та надаючи короткий опис періодів їх розповсюдження на Землі.**

Скам'янілості, що надійшли від М. І. Козаченка:

1. Найдавнішими експонатами нашої колекції є уламки кам'яної породи (залізистий піщаник) зі скам'янілими **медузами** (**А-13198; 13199** діаметр відбитків від 1,5 до 3,5 см), знайденими на **р. Дністер в м. Могилів-**

Подільський Вінницької обл. (Поділля). Ці дископодібні випуклі утворення в осадових породах являють собою залишки перших найдавніших тварин нашої планети, і належать до медуз (Nemiana simplex). Вони мешкали **у вендському періоді протерозойської ери (ера раннього життя), що існував 680–570 млн років тому**. Потепління, яке настало після серії глобальних зледенінь (були приблизно 700–600 млн років тому, найбільше в історії Землі – Лапландське зледеніння), спричинило підняття рівня Світового океану. Саме в морях тоді зосереджувалися всі, і тільки м'якотілі, форми життя. На суші, де ґрунт замінювали голі скали, а також купи піску і пилу, життя не було. В атмосфері – лише 10 % від нинішнього вмісту кисню, і колір неба не блакитний, а фіолетовий. Унікальна **вендська фауна** включає дивні багатоклітинні безскелетні організми, розміри яких інколи сягали 1,5 м. Вони не мали скелета, а відкладення того часу зберегли лише відбитки їхніх тіл. Серед них були як медузоїди радіально-симетричної форми, так і тварини, які зовні нагадували сучасні корали, кільчастих черв'яків та членистоногих, схожих на трипроменеві свастики, пір'їни тощо. Більшість представників вендської фауни вимерла ще в протерозої, відклади якого відомі в Північній Америці, Австралії, Південній Африці (Намібія), Росії (узбережжя Білого моря, Сибір і Урал), Україні (Поділля, р. Дністер).

2. Цікавим експонатом є закам'яніла випукло-округла **голівка ракоскорпіона** (evripteruc tetragonof telmus) в уламку метаморфічної щільної вапнякової породи (**А-13200**), здобутому на березі **р. Дністер в м. Могилів-Подільському Хмельницької обл. (Поділля).** На голові (1,8х2,3 см) чітко виділяються два випуклих «ока» діаметром 0,3 см. Початок існування ракоскорпіонів припадає на

силурійський період палеозойської ери (ера давнього життя) – 440–405 млн років тому. Різноманітний світ безхребетних палеозою розвивався у водному середовищі: медузи; ракоскорпіони; молюски; корали та ін. Ракоскорпіони – найстрашніші хижаки того часу – мешкали на літоралі (зони морів, які періодично затоплюються водою) тропічних і субтропічних морів. Вони розрізнялись за способом життя: одні причаювались на дні, чатуючи здобич, інші добре плавали. Існували гігантські морські ракоскорпіони, які в силурійському і наступному девонському періодах досягали довжини до 2 м. Розквіту ці тварини досягли в середині палеозою, коли опанували і прісні води.

3. Ще два предмети колекції – уламки кам'яної породи (мармуризований вапняк) із скам'янілими **щитками панцирних риб** (**А-13201; 13202**), які теж походять **з берега р. Дністер, з території Хмельницької обл. (Поділля)**. Відбитки щитків підовальної форми: в одного вся поверхня пухирчаста, жовтого кольору, в маленьких випуклих цяточках (7х3 см); другий – блакитно-рожевого кольору, поверхня гладенька (5х2,5 см). Ймовірно, це рештки представників класу пластинчастошкірих риб – артродірів і антиархів, яких зазвичай знаходять на берегах Дністра в сланцях **девонського періоду палеозойської ери – 405–350 млн років тому.** На відміну від примітивно побудованих протерозойських тварин, типові представники палеозою мали міцні зовнішні скелети чи черепашки, які захищали вразливі частини тіла. **Пластинчастошкірі риби – артродіри та антиархи** з'являються ще в силурійському періоді. Голова та передня частина їхнього тулуба були захищені кістковим панциром. Артродіри (Arthrodira) досягли велетенських розмірів і стали страшними морськими хижаками. Антиархи (Antiarchi) були дещо меншими, але їхня «броня» – більшою та масивнішою.

4. Закам'янілий **одиночний корал** (**А-13203**) у формі коров'ячого рога з рельєфними поперечними ребрами, гірчичного кольору був знайдений у **м. Алексині Тульської обл. (Підмосков'я)**. Перші корали існували ще в ранньопалеозойських морях. Наш екземпляр датується приблизно **кам'яновугільним періодом палеозою – 350–285 млн років тому**.

5. Амоніти (морські головоногі молюски із зовнішньою округло-спіральною мушлею) – одні з найвідоміших і розповсюджених скам'янілостей **мезозойської ери (ера середнього життя)**. З'явились вони на Землі приблизно 400 млн років тому (силур-девон), але найбільшого розквіту досягли в мезозої, який поділяється на три періоди: тріасовий, юрський і крейдовий. У тріасовому періоді суша розділяється на два континенти: Лавразію (у північній півкулі) та Гондвану (південна півкуля). Западина між ними була заповнена океаном, що має назву Тетис. Помітне місце в морях, площа яких скоротилася, займали **головоногі молюски-амоніти** (Ammonitida): з 52 відомих родин амонітів у тріасі існувала майже половина і лише в тріасі виникло понад 400 нових родів амонітів. З юрським періодом пов'язаний черговий розквіт амонітів, які за різноманіттям форм навіть перевершують тріасових, з'являється багато нових родів. Рештки амонітів у наш час використовують для стратиграфічного розчленування юрських відкладів. Наприкінці юрського періоду Лавразія розпадається на Євразію та Північну Америку, а Гондвана – на Африку з Південною Америкою, Австралію з Антарктидою та Індостан. Клімат стає дещо м'якшим і вологішим. У крейдовому періоді існували амоніти велетенських розмірів – до 2 м у діаметрі. Амоніти були відмінними плавцями: виштовхуючи струмінь води, вони

використовували реактивний принцип руху. Назва «амоніти» походить від імені єгипетського бога сонця Амона за схожість спіральних радіально-ребристих мушель цих молюсків з його зображенням. Наприкінці крейдового періоду, 70–65 млн років тому, амоніти назавжди зникли з поверхні Землі разом з динозаврами і більшістю видів мезозойських тварин і рослин. До речі, найбільш вірогідно, що причиною цього стала глобальна катастрофа – на Землю впав астероїд (в районі півострова Юкатан), після вибуху якого хмари пилу та диму на довгий час закрили Землю від Сонця. Значне похолодання та темрява призвели до зникнення більшості видів тварин і рослин. З хребетних цю катастрофу пережили лише дрібні види, а від різноманіття динозаврів збереглися лише птахи. Амоніти нашої колекції були знайдені на території Росії: два (**А-13204; 13205**) **в Самарській обл., м. Сизрань, на узбережжі Волги**; а три (**А-13206; 13207; 13208**) – **в Ярославській обл., під м. Рибінськом в с. Іванівка на р. Черемуха**. Всі вони являють собою невеликі спіральні мушлі (від 2,5 до 5,5 см), покриті шаром перламутру зеленуватого або рожево-зеленуватого кольору, і **датуються юрським періодом мезозойської ери – 195–137 млн років тому.**

6. Белемніти (морські головоногі молюски із внутрішньою мушлею-ростром) – теж розповсюджені скам'янілості **мезозойської ери**, які з'явилися 250 млн років тому (наприкінці пермського періоду палеозойської ери). Розквіту белемніти досягли в **юрському періоді – 195–137 млн років тому** і були представлені видами ряду белемнітида (Belemnitida). Внутрішні мушлі, чи «пера», цих головоногих добре зберігаються у викопному стані, де від белемніта залишається частина мушлі, ростр – скелетне конусоподібне утворення, на зразок пальцеподібного вістря, з арагоніту

(особлива форма виділення кальциту), яке було розташоване у хвостовій частині молюска. Ростр белемніта по довжині дорівнює десятій частині його тіла. В народі вони називаються «чортові пальці», «громові стріли», «стріли домового», «стріли відьми» тощо. До речі, роздрібнений ростр белемніта – відмінний антисептик. Для белемнітів характерна наявність чорнильного мішка, вміст якого при небезпеці виштовхувався назовні. При цьому чорнила утворювали форму самого молюска, і хижак намагався схопити примару. Виштовхуючи реактивний струмінь води, белемніти-хижаки швидко пересувались морями. Можливо, що кальмари, восьминоги і каракатиці своїм походженням пов'язані саме з цими головоногими молюсками. Белемніти продовжували розвиватися в крейдовому періоді і назавжди зникли 65–70 млн років тому разом з динозаврами і більшістю видів мезозойських тварин і рослин. Белемніти, передані музею М. І. Козаченком (**А-13209; 13210; 13211**), були знайдені на території Росії: **Курська обл., м. Залізногірськ, кар'єр Курської магнітної аномалії (КМА)**. Як і амоніти, вони датуються юрським періодом мезозойської ери – 195–137 млн років тому.

7. Нумуліти – одноклітинні морські організми – форамініфери. Їхні двобічносиметричні мушлі, поділені на численні камери, мали діаметр від 0,1 см до 16–19 см. Серед одноклітинних свого часу вони були справжніми гігантами, а назву одержали за подібність до монети (лат. «nummulus» – монета). Мешкали нумуліти в **палеогеновому періоді (70–24 млн років тому) кайнозойської ери (ера нового життя)**, яка триває донині і розділяється на три періоди: палеогеновий, неогеновий і четвертинний. Своєю чергою палеогеновий період включає три епохи: палеоценову (70–53 млн років тому), еоценову (53–37 млн

років тому) і олігоценову (37–23 млн років тому). Морська фауна **палеоцену** України характеризується розвитком велетенських форамініфер-нумулітів (до 16–19 см у діаметрі), різних молюсків та акул. В **еоценову епоху** почалося альпійське гороутворення, яке зумовило виникнення Альп, Карпат, Балканських, Кримських та Кавказьких гір. Більшу частину України тоді вкривали тепловодні морські басейни. Серед безхребетних мешканців теплих еоценових морів також найпомітніші були нумуліти. У мілководних **олігоценових** морях нумуліти разом з коралами та іншими відігравали важливу роль породоутворювачів. На півдні України, в Карпатах і Криму багато вапняків, які складаються з мушель нумулітів. Ці морські мешканці загадково зникають в кінці палеогенового періоду, приблизно 25–23 млн років тому. Нумуліти музейної колекції представлені окремими поодинокими формами (**А-13213/1–10**; діаметром від 2,5 см до 3,7 см) білого та сірого кольору, а також уламком вапнякової породи із скам'янілими мушлями нумулітів (**А-13212**). Походять вони **з гори Ак-Кая (Біла скеля) в Криму – м. Білогірськ.** Нумулітами закінчується опис скам'янілостей, які надійшли в музей із колекції М. І. Козаченка (25 од).

Наступне поповнення колекції припадає на **2010-ті роки:**

- фрагмент **белемніта** (**НД-35147**) з розкопок **2010 р.** канд. іст. наук З. П. Маріної, доцентки історичного факультету ДНУ, на місці слободи Кам'янка 17–18 ст. в селищі Кіровське Дніпропетровського р-ну Дніпропетровської обл. (мезозой, юрський період, 195–137 млн років тому);

– фрагменти скам'янілої **деревини** брускоподібні (**НД-37813/1–3**) з розвідки **2015 р.** Д. Г. Філімонова, співробітника ДОЦОІКЦ, в б. Василівка, с. Вільне Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.;
– фрагменти скам'янілих **панцирів трилобітів** – морських членистоногих (**НД-39028/1–3**) палеозойської ери (480–443 млн років тому; походження: Марокко). Передала О. В. Рутковська, ст. наукова співробітниця ДНІМ, придбані у **2016 р**. на виставці «Світ каменю»;
– закам'яніла **колонія коралових поліпів** (поліняк – **НД-41096**; 30х25х15 см). Знайдена **2018 р.** воїнами АТО (43 батальйон) на териконі біля вапнякового кар'єру м. Докучаєвська Донецької обл. Передав Ю. Ю. Фанигін (ДНІМ). Датування: мезозойська ера, юрський період, 201–145 млн років тому;
– надходження **2018 року** від Я. М. Бахерева, гірника шахти Самарська Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл., добуті ним на глибині 250–300 метрів. Датування цих знахідок: **палеозойська ера, кам'яновугільний період, нижній карбон, 358–298 млн років тому:**
  а) відбитки **морської лілеї-кринодеї** в камені аргіліті (**НД-41092/1–2**; на відбитку простежуються крони з руками для збирання їжі, ротовий отвір, вії; 16х8,2х2 см; 12х11,5х1 см);
  б) включення **фрагментів плаунових дерев** у камені лігніті (**НД-41093/1–5**; лігнітові відкладення складаються з шарів плаунових дерев, що створювали вугільні пласти; на фрагментах збережена анатомічна будова рослин та проілюстрований процес вуглеутворення);

в) відбитки плаунових лускодеревних **рослин (сигілярії та лепідодендрона)** у фрагментах лігніту (**НД-41094/1–5**; відбитки кори, листя, стовбуру);
г) відбитки **стулок молюска-брахіоподи** в камені (**НД-41095**).

Таким чином, невелика колекція скам'янілостей продовжує поповнюватись до сьогодення і навіть пов'язує доісторичні часи із сучасними подіями.

III. Кількісний склад колекції «Скам'янілості» на 01.01.2020

Виявлено в наявності – **64** од.
Із них: основного фонду – 41 од.;
науково-допоміжного – 23 од.

Усі вони зареєстровані в інвентарних книгах, книгах надходжень та книгах науково-допоміжного фонду.

Видовий склад колекції:

- медузи – **2** од. (А-13198; 13199);
- голівка ракоскорпіона – **1** од. (А-13200);
- щитки панцирних риб – **2** од. (А-13201; 13202);
- одиночний корал – **1** од. (А-13203);
- колонія коралових поліпів – **1** од. (НД-41096);
- фрагменти закам'янілих дерев – **15** од. (А-8053–8058; 12858; 12859; 12886; 13048; НД-25899/1–2; 37813/1–3);
- амоніти – **6** од. (А-8052; 13204–13208);
- белемніти – **5** од. (А-8086; 13209–13211; НД-35147);
- умовно белемніт(?) кулеподібний – **1** од. (А-8087);
- стулка молюска-грифеї – **1** од. (А-13197);

– відбитки стулок молюска-брахіоподи – **1** од. (НД-41095);
– нумуліти – **11** од. (А-13212; 13213/1–10);
– стулки давніх устриць – **2** од. (А-13195; 13196);
– панцири трилобітів – **3** од. (НД-39028/1–3);
– відбитки морської лілеї-крінодеї – **2** од. (НД-41092/1–2);
– відбитки плаунових дерев – **5** од. (НД-41093/1–5);
– відбитки рослин: сигілярії та лепідодендрона – **5** од. (НД-41094/1–5).

Хронологічний склад колекції:

– **протерозойська ера** (ера раннього життя), **вендський період**, 680–570 млн років тому – 2 од. (медузи);
– **палеозойська ера** (ера давнього життя), **ордовикський період**, 480–443 млн років тому – 3 од. (панцири трилобітів);
– **палеозойська ера**, **силурійський період**, 440–405 млн років тому – 1 од. (голівка ракоскорпіона);
– **палеозойська ера, девонський період**, 405–350 млн років тому – 2 од. (щитки панцирних риб);
– **палеозойська ера**, **кам'яновугільний період**, 350–285 млн років тому – 29 од. (одиночний корал; фрагменти закам'янілих дерев; відбитки морської лілеї-крінодеї; відбитки плаунових дерев; відбитки рослин; відбитки стулок молюска-брахіоподи);
– **мезозойська ера** (ера середнього життя), **юрський період**, 200–145 млн років тому – 13 од. (амоніти; белемніти; колонія коралових поліпів);
– **мезозойська ера**, **крейдовий період (К-2)**, 80–70 млн років тому – 1 од. (стулка молюска – грифеї);

– **кайнозойська ера** (ера нового життя), **палеогеновий період**, 70–24 млн років тому – 11 од. (нумуліти);
– **кайнозойська ера, неогеновий період (пліоценова епоха – нижній міоцен)**, 5–2 млн років тому – 2 од. (стулки давніх устриць).

IV. Фізичний стан колекції (збереженість)

Сама назва колекції «Скам'янілості» свідчить про те, що закам'янілі частини дерев та представників фауни мають бути збережені в тому вигляді, в якому вони дійшли до нашого часу з глибини епох. Подальшого незначного руйнування можуть зазнати такі експонати, як маленькі амоніти з колекції Козаченка (відшарування перламутрових шарів) та стулки устриць (відшарування), які мають тріщини. Обережного поводження потребують і вапнякові мушлі нумулітів, панцири трилобітів та відбитки в кам'яновугільних відкладеннях

V. Наявність страхового фонду

На негативах зафіксовано 32 предмети, тобто ¾ частини колекції.

VI. Склад НДА

У наявності індивідуальні картотечні каталоги: предметний, географічний, тематичний. До цієї характеристики додається геохронологічна таблиця, зведена з декількох.

VII. Документаційне забезпечення колекції

У наявності книги надходження, інвентарні книги, акти прийому–передачі, уніфіковані паспорти та інвентарні картки.

VIII. Використання

Колекція повністю доступна до використання. Предмети колекції можна використовувати в експозиційно-виставковій роботі та для занять зі школярами. Значна частина скам'янілостей була представлена на великій музейній **виставці «Льодовиковий період: ровесники початку»** (жовтень 2016 – лютий 2017 р.).

Звертаємо увагу, що до характеристики **додається зведена геохронологічна таблиця** (із 7 різних таблиць з наукової і науково-популярної літератури), яка не претендує на сувору точність, а є лише посібником для вивчення музейних колекцій «Скам'янілості» і «Кістки давніх тварин». Вона дозволяє орієнтуватися в усіх періодах земної історії.

Висловлюю щиру вдячність колекціонеру М. І. Козаченку та І. С. Нікітенку (к. г. н., доцент, з 2023 р. – д. і. н., доцент НТУ «Дніпровська політехніка») за допомогу в атрибуції та датуванні окремих предметів колекції.

Джерела та література

1. Барг І. Устриці томаківських шарів південної України // Палеонтологічний збірник. 2002. № 34. С. 33–46.
2. Науково-діловодний архів ДНІМ. Опис 1 (1900–1916 рр.), од. зб. № 1 (с. 61, № 291); № 2 (с. 18, № 173;175–177; 183); № 5 (с. 38, № 28; с. 124, № 9); № 6а (с. 39); № 16 (с. 38, № 29); № 22 (с. 8); № 23 (с. 6).
3. Палеонтологічний музей: путівник / Топачевський В. О., Семенов Ю. О., Крахмальна Т. В., Михалевич О. А. К., 2004. С. 1–48.
4. Стратиграфія УРСР. Т. 10. Неоген / відп. ред. В. Я. Дідковський. К.: Наукова думка, 1975. 272 с.

Геохронологічна таблиця
(відомості із 7 таблиць для внутрішньомузейного користування)

І. АРХЕЙСЬКА ЕРА (або археозойська, найдавніша в історії Землі) – **поч. 4600 млн років тому** (+; –200 млн років), тривала понад 1800 млн років.

ІІ. ПРОТЕРОЗОЙСЬКА ЕРА (ера раннього життя) – **поч. 2700 млн років тому** (+; –100 млн років), тривала 2100 млн років (+; –100 млн років).

ІІІ. ПАЛЕОЗОЙСЬКА ЕРА (ера давнього життя) – **поч. 570 млн років тому** (+; –30 млн років), тривала 340 млн років (+; –30 млн років):

- **КЕМБРІЙСЬКИЙ ПЕРІОД – поч. 570 млн років тому** (+; –30 млн років), тривав 70 млн років;
- **ОРДОВИЦЬКИЙ ПЕРІОД – поч. 500 млн років тому** (+; –15 млн років), тривав 60 млн років;
- **СИЛУРІЙСЬКИЙ ПЕРІОД – поч. 440 млн років тому** (+; –15 млн років), тривав 30 млн років;
- **ДЕВОНСЬКИЙ ПЕРІОД – поч. 405 млн років тому** (+; –10 млн років), тривав 60 млн років;
- **КАМ'ЯНОВУГІЛЬНИЙ ПЕРІОД – поч. 350 млн років тому** (+; –10 млн років), тривав 75–65 млн років;
- **ПЕРМСЬКИЙ ПЕРІОД – поч. 285 млн років тому** (+; –10 млн років), тривав 55 млн років.

IV. МЕЗОЗОЙСЬКА ЕРА (ера середнього життя) – **поч. 230 млн років тому** (+; –10 млн років), тривала 165 млн років (+; –10 млн років):

- **ТРІАСОВИЙ ПЕРІОД – поч. 230 млн років тому** (+; –10 млн років), тривав 35 млн років;
- **ЮРСЬКИЙ ПЕРІОД – поч. 195 млн років тому** (+; –5 млн років), тривав 58 млн років;
- **КРЕЙДОВИЙ ПЕРІОД – поч. 137 млн років тому** (+; –5 млн років), тривав 70 млн років.

V. КАЙНОЗОЙСЬКА ЕРА (ера нового життя) – **поч. 67 млн років тому** (+; –3 млн років), триває 67 млн років:

- **ПАЛЕОГЕН (період) – поч. 67 млн років тому** (+; –3 млн років), тривав 42 млн років. Поділяється на **три епохи**, які тривали **з 70–60 до 24 млн років тому:**
  1) **ПАЛЕОЦЕН,**
  2) **ЕОЦЕН,**
  3) **ОЛІГОЦЕН.**

- **НЕОГЕН (період) – поч. 25 млн років тому** (+; –10 млн років), тривав 23,5 млн років. Поділяється на **дві епохи:**
  1) **МІОЦЕН – 24–5 млн років тому**;
  2) **ПЛІОЦЕН – 5–2 (1,8) млн років тому.**

- **ЧЕТВЕРТИННИЙ ПЕРІОД (антропоген) – поч. 2 (1,8–1,5) млн років тому**. Поділяється на **три епохи:**
  1) **ЕОПЛЕЙСТОЦЕН – 2 (1,8) млн років тому – 700 тис. років тому**;
  2) **ПЛЕЙСТОЦЕН – 700–10 тис. років тому;**
  3) **ГОЛОЦЕН – з 10 тис. років тому.**

Х А Р А К Т Е Р И С Т И К А
археологічної колекції ДНІМ
«Кістки давніх тварин»
на 01.01.2022

І. Статус колекції

Колекція археологічних предметів **«Кістки давніх тварин»** згрупована за видовою та хронологічною ознаками.

Шифр колекції – «ДНІМ-А…» та «ДНІМ-НД-…»

Наповнення колекції відповідає назві: це кістки скелетів хребетних давніх тварин, які мешкали на території нашого краю протягом четвертинного періоду кайнозойської ери (залишки так званої мамонтової фауни). Відомо, що за даними радіоізотопного методу вік знахідок мамонтової фауни на околицях м. Дніпра дорівнює 30 тис. років (Барг І. М. Нариси геологічної історії Дніпропетровщини. Дніпропетровськ, 1997, с. 22). Напевно, значна частина нашої колекції теж датується цим часом. До колекції віднесені також декілька закам'янілих кісток тварин часів гіппаріонової фауни (мастодонта, велетенської акули тощо), які мешкали в неогені (третинний період) кайнозойської ери (24–2 млн років тому).

Допомогу в атрибуції та датуванні експонатів колекції надав Анатолій Трифонович Онищенко, наш земляк, кандидат технічних наук, автор понад 80 публікацій, винахідник, крім того, аматор археології та палеонтології. Завдяки йому були атрибутовані й описані понад 50 кісток зі старого фонду музею. Та все одно іноді видовий поділ кісток потребує подальшої консультації спеціалістів, а для точного датування потрібні аналітичні дослідження.

Значно давніші скам'янілості мешканців світового океану від протерозойської ери до кайнозойської (680–5 млн років тому) описані в іншій характеристиці колекції «Скам'янілості».

II. Історія колекції

Серед археологічних колекцій музею кістки викопних тварин посідають трохи відокремлене місце. Водночас вони нагадують про те, що на початку XX ст., коли наш музей формувався як науково-просвітницький заклад одним з головних його відділів був природознавчо-історичний. Як відомо, першими колекціями Катеринославського обласного музею ім. О. М. Поля були: археологічна, нумізматична, етнографічна, колекція гірничих порід, колекція метеликів, колекції зразків ґрунту, зразків рослин, а також геологічна колекція мінералів та копалин (Екатеринославский областной музей имени А. Н. Поля: История создания и задачи учреждения. Екатеринослав: типография губернского земства, 1905, 20 с.). Напевно, серед цих копалин були і палеозоологічні матеріали, тобто залишки викопних тварин.

Доречно навести відомі факти з історії комплектування колекції на поч. XX ст. Перші відомості про кістки давніх тварин знаходимо в музейних каталогах 1905 та 1910 років.

У **каталозі 1905 р.** в розділі «Древности первобытные» записано понад 100 од. (мамонт – понад 60 од., носоріг – 14 од., первісний бик – 12 од., олень – 3 од., давній слон – 2 од.). **Географія зборів** цих предметів досить різноманітна: Катеринославська, Полтавська, Київська та Волинська губернії:

– кістки мамонтів та носорогів з Київської і Волинської губерній потрапили до нашого музею від Карла Володимировича Болсуновського, українського археолога і нумізмата, члена Київського товариства старожитностей та мистецтв;
– частина кісток з території Катеринославської губ. були знайдені під час археологічних досліджень

напередодні XIII Археологічного з'їзду (м. Катеринослав, 1905 р.). А частина – знайдена й передана в музей громадянами, серед яких такі відомі особи, як Яків Павлович Новицький, етнограф, історик, член ради музею ім. О. М. Поля, та Іван Якович Акінфієв, український ботанік, географ, один із засновників Катеринославського наукового товариства. І. Я. Акінфієв передав кістки мамонта й носорога (або бізона), знайдені в **с. Паньківка Новомосковського повіту** (Скриленко А. Материалы для археологической карты Екатеринославской губернии. Екатеринослав: Типография губернского земства, 1905, с. 11). Частина їх і тепер є в колекції (**А-10**-хребець мамонта; **А-35**-суглоб бізона: **кат. 1905 р. №№ 7–12, с. 1**);

– збереглася одна гомілка мамонта (**А-17, кат. 1905 р. № 3–5, с. 1**) з кісток, знайдених **в 1901 р. в урвищі між селами Біленьким і Тарасівкою** Катеринославського повіту;
– багато кісток мамонтів знайдено в 1903 р. на станції **Долгінцево Верхньодніпровського повіту** (Скриленко А. Материалы для археологической карты Екатеринославской губернии. Екатеринослав: Типография губернского земства, 1905, с. 5);
– з трьох кісток **носорога**, знайдених в **урвищі Церковище Київської губ.**, збереглася гомілка тварини (**А-11, кат. 1905 р. № 39–41, с. 1**);
– схоже, що збереглися дві або навіть три одиниці **зубів давнього слона**. Один зуб був облікований під час післявоєнної інвентаризації, тільки записаний він як мамонт (**А-49; кат. 1905 р. № 49–50, с. 1**). Ще два фрагменти були описані та взяті на облік вже на початку 2000-х рр. (**А-13047; НД-40924**). Місце знахідки

їх невідоме. Але можна припустити, що колись їх знайшли в балці Тунельній, де вони залягали в шарах глини, про що свідчить їх жовтувато-білий колір;

– збереглися й ікла давнього кабана, які використовувалися як підвіски (**А-59/1–4; кат. 1905 р. № 112, с. 6**), місце знахідки невідоме;
– з того часу в колекції зберігаються дві **стегнові кістки мамонтів з території Катеринославщини** (**А-21; А-22, кат. 1905 р. №№ 20–30, с. 1**).

Згідно з даними музейного **каталогу 1910 р.** кількість кісток колекції *за 5 років збільшилась майже вдвічі*, до 180–200 од. (мамонт – понад 115 од., носоріг – 14 од., первісний бик – 24 од., олень – 10 од., давній слон – 2 од.). Майже всі кістки, які надійшли до музею з 1905 до 1910 р., були знайдені в межах Катеринославщини: в балках, урвищах, на дні річок тощо:

– понад 40 од. з них були передані **в дар музею**. В каталозі записано понад 15 прізвищ дарувальників, серед яких: Я. П. Новицький, Н. Ф. Трепке, А. І. Яковлєв, К. Ф. Кетлер та інші. Серед колективних дарувальників – Катеринославська класична чоловіча гімназія (близько 16 од.) та Катеринославська губернська земська управа (6 од.);
– три черепи бізонів та бивень мамонта, знайдені в **р. Дніпро навпроти м. Верхньодніпровська**, були передані музею Верхньодніпровським повітовим справником. Один із цих **черепів бізона** зберігся до сьогодення (**А-29, кат. 1910 р. № 116, с. 5**);
– крім того, кістки давніх тварин **музей купував**, це зазначено в каталозі 1910 р. Так, у громадянина М. М. Лебедя був придбаний **череп бізона**, знайде-

ний в Дніпрі біля **м. Келеберди Кременчуцького повіту Полтавської губ.** (**А-28, кат. 1910 р. № 82, с. 3**);
- придбаний був і череп давнього бика, який витягли сіткою з Дніпра **біля с. Обухівки** в травні 1909 р.;
- чотири кістки мамонтів були придбані у селянина **с. Бородаївки** Верхньодніпровського повіту Омеляна Білявського, який знайшов їх під час копання колодязя;
- очевидно, що **Д. І. Яворницький цілеспрямовано комплектував палеозоологічну колекцію!** На кошти музею проводились **розкопки «в глинище Брянского завода»**, в результаті яких до колекції надійшли 24 кістки мамонтів (див Кат. 1910 р., с. 4, № 114–115).

Таким чином, **в сучасній колекції** музею з посиланням на каталоги 1905 і 1910 рр., записано, на жаль, всього 14 експонатів (номери див. вище). При цьому частина з них була ідентифікована з каталогами вже в наш час. **Але, напевно, значна частина кісток, записаних у цих каталогах, є в наявності, але без даних про місце їх знахідки**. Це сталося тому, що музейна облікова документація була знищена під час фашистської окупації 1941–1943 рр. Таких предметів у колекції – 100 од., причому понад *70 з них були взяті на облік з середини 1990-х до середини 2010-х рр.*:
- кістки **мамонтів**, щелепи, зуби, ребра, бивні (**А-1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9/1–2; 18; 19; 23; 24; 25; 26; 36; 12677; 12678; 12679; 12681; 12853; 12854; 12855; 12856; 12857; 13022; 13023; 13024; 13043; 13044; 13045; 13046; НД-25897; НД-25898; НД-25900; НД-25901; НД-25902; НД-26243; НД-33885**);

– череп **носорога**, фрагмент верхньої щелепи; зуби (**А-13; 13016; 13042; НД-33884**);
– череп, роги **велетенських оленів** (**А-16; 33; 13031**);
– кістки **північних оленів**, роги, щелепи, зуби, астрагал (**А-31; 32; 34; 42; 61; 2540; 13032; НД-25903; НД-26236/1–2; НД-26240; НД-26242; НД-33729; НД-33730**);
– кістки **бізонів**, черепи, роги, зуби, хребці, лопатки, астрагали (**А-20; 12761; 13019; 13020; 13021; 13034; 13035; 13036; 13037; 13038; 13039/1–2; 13040; 13041; НД-26238/1–2; НД-26239; НД-26244; НД-33886**);
– кістки давніх коней, зуби (**А-66; 13017/1–6; 13018/1–4; НД-26237/1–2**);
– зуб **давньої акули** (**А-56**);
– фрагмент хребта **невідомої** тварини (**А-12760**) та фрагменти кісток давніх тварин (**НД-26245/1–2**);
– кістка ноги **кабана або свині**? (**НД-26241**);

Наступним етапом формування колекції були **1910–1930-ті роки.** Є можливість простежити її поповнення в ці часи завдяки музейному науково-діловодному архіву. Про те, якого значення надавав Д. І. Яворницький цьому питанню, свідчать листи на його ім’я від Правління з будівництва залізничної колії Мерефа-Херсон від 30.04.**1914 р.** (науково-діловодний архів ДНІМ, Опис 1(1900–1916), од. зб. 22) та від Правління Катерининської залізниці від 19.12.**1913 р**. і від 14.02.**1915 р.** (науково-діловодний архів ДНІМ, Опис 1(1900–1916), од. зб. 6-а; 7; 23). В цих листах Д. І. Яворницький надсилав їм прохання «в случае нахождения в недрах земли… каких-либо предметов палеонтологии или археологии доставлять таковые на хранение в музей им. Поля».

Архівні матеріали свідчать, що окремі громадяни проявляли свідомість і передавали знахідки до музею:

- так, в **1916** році від інженера Андожського до колекції надійшов **зуб мастодонта** (**А-12759**), знайдений біля **м. Синельникове** (науково-діловодний архів ДНІМ, Опис 1 (1900–1916), од. зб. 1, с. 59, № 222);
- в листуванні музею зберігається записка Шамраєвському(–го?) від 05.05.**1921 р**.: «Посылаю кость мамонта, найденную У. И. Нарышкиным на дне Днепра, между Богомоловским островом и Потемкинским садом (на «бычках»), во время мелководья 12 августа 1920 г.» (науково-діловодний архів ДНІМ, Опис 1 (1918–1967), од. зб. 1, с. 42);
- в архіві міститься перелік кісток давніх тварин, знайдених під час занурення кесонів на р. Самарі і передані до музею у вересні **1928 р.** інженером Я. Люблінім (науково-діловодний архів ДНІМ, Опис 1 (1918–1967), од. зб. 28);
- а в акті прийому кісток невідомої тварини від громадянина Г. Г. Кривенка від **27.06.1938** записано, що знайдені вони були в **с. Романкове** Дніпродзержинської міськради під час копання колодязя, на глибині 3–4 метрів (науково-діловодний архів ДНІМ, Опис 1 (1918–1967), од. зб. 95). Найімовірніше цією невідомою твариною був **північний олень, зуби** якого зберігаються в сучасній колекції (**А-46/1–6**).

На жаль, масив предметів з посиланням майже на всі перелічені місця знахідок в колекції не виявлено. Можливо, що деякі з них і збереглися, але з втраченою легендою, окрім зуба гребенозубого мастодонта з Синельникова та зубів оленя з села Романкове (див. вище).

Декілька кісток поповнили колекцію в результаті **зборів 1938 р. В. А. Мізіна** (1935–1941 рр. – науковий співробітник та заступник директора ДІМ; 1946–1952 рр. – директор музею) на півострові **Ігрень, територія Попового мису** (м. Дніпропетровськ Самарський р-н): зуб бика (**А-55**); фрагмент рога сайгака (**А-2546**); нижня щелепа кози (**А-6635**).

Довоєнна знахідка **1941 р.** надійшла з **с. Олексіївка Солонянського р-ну** Дніпропетровської обл.: це гомілка молодого мамонта (**А-15**).

Цікавий факт! Відомо, що під час фашистської окупації Дніпропетровської і Запорізької областей 1941–1943 рр. німці організовували тут археологічні розкопки та розвідки з метою пошуку пам'яток готської культури. Документи Центрального державного архіву органів влади і громадських організацій України свідчать про те, що під час археологічної діяльності німців у червні 1943 р. в Запоріжжі були знайдені залишки іхтіозавра і що майор Люфтваффе Кнопф організував транспорт і робочу силу для доставлення їх до Дніпропетровського музею, на базі якого в той час діяла археологічна виставка (Бекетова В. М., Белкин Д. Я. Днепропетровский исторический музей и германская администрация в годы Второй мировой войны // Вопросы германской истории. В 2 т. Т. 1. История. Днепропетровск: ДНУ, 1998, с. 142–148). Якщо це дійсно були кістки іхтіозавра, цього великого «рибоящера» мезозойської ери (230–70 млн років тому), який зовні нагадував сучасного дельфіна і сягав довжини від 2 до 12 метрів (Палеонтологічний музей: путівник / Топачевський В. О., Семенов Ю. О., Крахмальна Т. В., Михалевич О. А. К., 2004. с. 25), то вони в музеї не збереглися. Напевно, були вивезені окупантами.

У післявоєнні **1946–1947 рр**. колекція поповнилась місцевими знахідками на 46 од.:

- кістки тура, знайдені в 1946 р. в **с. Лоц-Кам'янка**, біля р. Дніпро (роги, хребці, гомілка – **А-47/1–3; 48/1–2; 7919**);
- череп північного оленя без рогів (**А-64**); кістки бізона (**А-12; 14**) та інших тварин (**А-37/1–36**), знайдені на **Шевському острові в 1946 р**.
- стегнова кістка мамонта (**А-7920**), яка походить з **б. Сухенька, що в с. Вовніги** Солонянського р-ну Дніпропетровської обл., **1947 р**.

Протягом наступних 20 років, **в 1950–1960-х рр.**, до колекції надійшло всього 12 кісток, причому більшість із них були обліковані в 1980-х та І пол. 2000-х рр.:

- зуб мамонта з фрагментом щелепи (**А-8312**) знайдений **в 1951 р. в затоці р. Дон** на глибині 22 м під час будівництва мосту біля станції Ложки **Волгоградської обл.** і переданий працівником 14-ї ділянки гідромеханізації станції Л. Л. Бутенком;
- зі **зборів 1957–1967 рр. В. А. Мізіна на палеолітичному місцезнаходженні «Романкове»** (на заплавній терасі правого берега Дніпра біля колишнього с. Романкове, на території м. Дніпродзержинська Дніпропетровської обл., нині м. Кам'янське) – зуби викопних акул (**А-10613/1–8**); фрагмент щелепи та п'яткова кістка північного оленя (**А-13033; НД-26235**) та **фрагмент нижньої щелепи давнього бобра** з одним зубом (**НД-26234**) (див. Природная обстановка и фауны прошлого. Вып. 4. К.: Наукова думка, 1968, с. 3–4). Колір кісток з Романківської перевідкладеної «стоянки» у переломі коричневий, а поверхня покрита блискучою чорною або темно-коричневою кіркою,

яка з'являється на кістках, що кам'яніють під водою. Під час вивітрювання ця кірка руйнується і кістки світлішають – стають бурими або сірими.

В середині **1970-х рр**. 6 великих кісток мамонтів (зуб, тазові, хребець, плечова, гомілкова – **А-9366; 9367; 9369; 9371; 9372; 9375**) і 3 кістки бізонів (гомілкова, ріг, череп з рогами – **А-9368; 9370; 9373**) передав **Новомосковський краєзнавчий музей**. Напевно, вони були знайдені під час будівництва каналу Дніпро–Донбас.

Надходження 1970-х рр. пов'язані також з **випадковими знахідками:**

– передав В. Д. Шкуропат, начальник причалу вантажного річкового порту м. Дніпропетровська, хребець мамонта (**А-9444**), знайдений **на дні Дніпра**;
– передав А. Я. Горенко хребець мамонта з відростком (**А-10143**), знайдений 1979 р. на західній околиці південного аеропорту **м. Дніпропетровська** під час копання котловану;
– збори П. М. Євстратова 1979 р. на місці **Усть-Самарського ретраншементу** (м. Дніпропетровськ, Самарський р-н, л/б Самари) знайдені ікла дикого кабана (**А-10777/1–2; А-10778**);
– переданий О. Я. Барсовим зуб мамонтеняти (**А-12680 – описаний в 1995 р.**), знайдений ним у 1972 р. на станції **Сухачівка** біля 175 роз'їзду в яру, м. Дніпропетровськ;
– передав М. І. Пасічний зуб мамонта (**НД-33732** – описаний у 2010 р.), знайдений його батьком в 1975 р. в **Царичанському р-ні** біля с. Кущівка, на висихаючій р. Журавка, глиб. 4 м.

На початку **1980-х** рр. на житловому масиві **Тополя-3** в м. Дніпропетровську під час будівництва гаража знайшли скелети трьох **печерних ведмежат**. У колекції зберігаються фрагменти: черепа; верхніх та нижніх щелеп з зубами; хребець; суглоб; кістки ніг (**НД-26232/1–20 –** описані у 2004 р.). Залишки цих тварин доповнює **коронка кутнього зуба печерного ведмедя** зі старого фонду музею, можливо, з розкопок в **с. Капулівка** Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. (**НД-26233 – описана у 2004 р.**).

Рубіж XX–XXI ст. відзначився надходженнями кісток мамонтів з **с. Китайгорода Царичанського р-ну**, де місцеві жителі знаходять їх **на дні річки Оріль**:

- знахідка В. В. Олещенка **1998 р.** – верхня щелепа мамонта з двома зубами (**А-12802**);
- передав С. В. Седак у **2002 р.** – гомілка мамонта (**А-13030**);
- передали мешканці села у **2007 р**. через О. В. Старіка, керівника археологічної експедиції ДІМ, яка в ті роки проводила розкопки сотенного козацького містечка в с. Китайгороді – тазову кістку мамонта (**НД-33727**);
- передав у **2012 р**. директор Царичанського народного музею А. М. Білокінь **череп молодого мамонта** (**А-13668**–110х65х46 см), який також був знайдений у **2007 р.** мешканцем Китайгороду В. М. Чуйко в річці Оріль.

Надходження до колекції з **кін. 1990-х до кін. 2010-х рр.** були майже щорічно, завдяки **передачі громадянами** своїх знахідок, причому з різних областей України і навіть з-за кордону, та завдяки **розвідкам археологів** музею:

– одного вихідного дня **1997 р.** невідомий нам іноземний відвідувач музею передав **зуб велетенської викопної акули** (**А-13064**–8х6х1,5 см), залишивши його разом з роздруківкою статті американського? геолога? Джина Макленана «Міоценові зуби акул із Кальвертського округу», опублікованої в 1971 р. в геологічному огляді м. Балтімор штату Меріленд, **США**. Очевидно, що цей зуб був знайдений у тому самому регіоні, на східному узбережжі США, в міоценових відкладеннях скельних порід. Зуби велетенських акул – мегалодонів сягали довжини 18–19 см. Наш експонат дорівнює **8 см.** Та все одно цей зуб для музейної колекції унікальний. Його вік, напевно, 28–2,5 млн;
– **2002 р**. – передала С. А. Черевко зуб мамонтеняти (**А-12965**), знайдений у кар'єрі з видобутку піску на масиві «Червоний камінь», м. Дніпропетровська;
– **2003 р**. – знайшли в привезеному піску і передали учні СШ с. Мар'янське Апостолівського р-ну закам'янілий **зооморфний хребець** малої копитної тварини, можливий вік якої 5–2 млн (**А-13063**–5х4,7х3,5 см);
– **2005 р.** – передав **Анатолій Трифонович Онищенко**, наш консультант з атрибуції, **17 кісток** з особистої колекції. Це хребці бізонів (**А-13137; 13138; 13139; 13140**); гомілка бізона (**НД-28072**); фрагменти щелепів північного оленя (**А-13141; 13142**); зуб та фрагмент суглоба мамонтів (**А-13143; НД-28071**); тазова кістка тварини (**НД-28073**); копито, суглоб та фрагмент гомілки давнього коня (**НД-26247/1–3**); фрагменти скам'янілих кісток з **о. Монастирського** (**НД-32557/1–4**). Усі вони були знайдені в **1980–90-х рр. в піску з р. Дніпра**;

– **2007 р.** – передав Є. В. Артеменко, мешканець м. Новомосковська, хребець бізона (**НД-33728**);
– **2008 р.** – передав А. О. Костриця череп бізона з рогами (**НД-33731**), знайдений у м. Дніпропетровську на вул. Передовій;
– **2009 р.** – розвідка ДІМ у с. Капулівка Нікопольського р-ну: кістка трубчаста бізона (**НД-33699**), знайдена на піщаній косі Капулівського мису;
– **2010 р.** – передав В. В. Близнюк хребець бізона чи носорога (**НД-33733**), знайдений біля селища Кіровське Дніпровської обл. в намитому з Дніпра піску;
– **2014 р.** – передав М. Прайдук **зуб носорога** (**НД-34840**), знайдений на околиці **м. Аккерман**, нині м. Білгород-Дністровський **Одеської обл**.;
– **2014 р.** – збори археологів ДНІМ на відвалах Рибальського кар'єру в м. Дніпрі: зуби викопних акул (**НД-39027/1–5**);
– **2016 р.** – передав Д. А. Квач зуб мамонта (**А-13929**), знайдений в р. Ворскла, 30 км від м.Кобеляки **Полтавської обл.**

Останні надходження до колекції – це **20 кісток** давніх тварин, які були передані музею в **2017 р. з Дніпровського вантажного річкового порту** з легкої руки А. Т. Онищенка. На початку 2000-х рр. Анатолій Трифонович допомагав створювати музей річкового порту «Пам'ять великої ріки» і передав туди матеріали своєї колекції. Та цей проєкт не здійснився. Передані нам уже в 2017 р. кістки були підняті **з дна Дніпра** земснарядами протягом 1990-х – І пол. 2000-х рр.:

– фрагмент лопатки **південного слона** (**НД-41136** – піднята в районі Нових Кодак);

– зуби **мамонтів** (**НД-41123; 41124; 41125; 41126; 41127**), кістки ніг мамонтів (**НД-41133; 41134; 41137**), фрагменти тазових кісток мамонтів (**НД-41135; 41140** – з району смт Карнаухівка, що на території м. Кам'янського);
– хребці **бізонів**, можливо носорогів (**НД-41128; 41130**), хребець-атлант бізона (**НД-41129**), гомілки бізонів (**НД-41132; 41138; 41141** – з району смт Карнаухівка, що на території м. Кам'янського); фрагменти рогів (основи) **велетенських оленів** (**НД-41139/1–2**);
– череп **тура** з фрагментом рогу (**НД-41131**).

Для розуміння причин наявності кісток давніх тварин на території нашого регіону наводимо короткий **огляд історії степової фауни Європи**, корені якої простежуються до **олігоценової епохи** третинного періоду **кайнозойської ери** (37–27 млн років тому). В той час частину Європи вкривали тепловодні морські басейни, а суша була представлена островами та півостровами, які заходили в межі сучасної України, зокрема на територію Київської і Одеської областей. Клімат Європи був теплим (Пидопличко И. Г. О ледниковом периоде. История четвертичной фауны европейской части СССР. Вып. 3. К.: Изд-во АН УССР, 1954, с. 75). З історії геологічного розвитку сучасного міста Дніпра відомо, що на початку олігоцену (35–33 млн років тому) його територія була вкрита тепловодним (до +20) Мандриківським морем, яке відступило 33 млн років тому. Серед відкладень того часу, крім мушель молюсків і коралів, трапляються зуби акул (Барг І. М. Нариси геологічної історії Дніпропетровщини. Дніпропетровськ, 1997, с. 75–85).

Фауна **пізнього міоцену та пліоцену** (12–2 млн років тому) відома під назвою ***гіпаріонової***. Гіпаріони – трипа-

лі коні, які набули значного поширення в Євразії, Африці, Північній Америці. На Дніпропетровщині знахідки гіпаріонів та залишків інших представників цієї фауни: мастодонтів, оленів, китів, тюленів, відомі в с. Жовтокам'янка Апостолівського р-ну. Крім того, в м. Кривому Розі у 1946 р. були знайдені залишки гіпаріонів, жирафів та мастодонтів (Пидопличко И. Г. О ледниковом периоде. История четвертичной фауны европейской части СССР. Вып. 3. К.: Изд-во АН УССР, 1954, с. 83–84).

Фауна **плейстоценової епохи** (800–10 тис. років тому) четвертинного періоду називається ***мамонтовою***, хоча поява мамонта як виду належить до пізнього пліоцену (2 млн років тому). Гіпаріонова та мамонтова фауни не замінили одна одну. Вони довгий час співіснували разом. Відомо, що в історії розвитку Землі багаторазово повторювалися обмерзання, які змінювались потеплішанням. Значні переміщення льодових кордонів почалися приблизно 700 тис. років тому. В Європі виділено в часі три головні періоди послідовного зледеніння, які відбулися в Альпах: міндельське, риське та вюрмське. Їм за часом відповідають у межах східної європейської частини – лихвинське (окське), дніпровське і валдайське зледеніння. Найтривалішим з них було дніпровське, коли льодовик двома широкими язиками по Дону і Дніпру досягав території сучасних міст Кам'янського й Дніпра. Після відходу льодовики залишили суглинки, піски та інші відклади, які мають назву «морена». Моренні відклади на Дніпропетровщині відомі в гирлі р. Самари біля селища Ігрень, біля м. Кам'янського, на околиці м. Павлограда, біля с. Бородаївка Верхньодніпровського р-ну (Барг І. М. Нариси геологічної історії Дніпропетровщини. Дніпропетровськ, 1997, с. 111–112). Про те що значна частина Дніпропетровщини зазнала зле-

деніння, свідчать і численні залишки мамонтової фауни, характерної для льодовикових областей. Більшість знахідок належать до пізнього плейстоцену (120–10 тис. років тому). Відомі великі скопища кісток ссавців біля Кодака на Дніпропетровщині. Вони відкладались тут в умовах прирічкового балочного поховання, майже без втручання людини (Пидопличко И. Г. О ледниковом периоде... 1954, с. 106). Залишки цих тварин (мамонтів, волохатих носорогів, зубрів, велетенських та північних оленів, коней, левів та гієн) зберігаються в Національному Палеонтологічному музеї НАНУ в Києві. В 1948 р. археологи І. Г. Підоплічко та В. А. Мізін проводили розкопки пізньоплейстоценової фауни в Климовій балці (с. Дніпровокам'янка Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл.). Тут також відоме скопище залишків тварин у прирічковій балці. Були знайдені мамонт, носоріг, кінь, зубр, північний олень (Пидопличко И. Г. О ледниковом периоде... 1954, с. 107–108). Відомо ще багато місць у нашому регіоні, де були виявлені залишки мамонтової фауни: палеолітичні стоянки від Дніпра до Запоріжжя; біля Нікополя; біля с. Мишурін Ріг; на околицях м. Дніпра (Барг І. М. Нариси геологічної історії Дніпропетровщини. Дніпропетровськ, 1997, с. 114) та на дні річок області.

Близько 14 тис. років тому настало потепління. До початку **голоцену** (10 тис. років тому) представники мамонтової фауни дуже здрібніли. Корінний перелом у кліматичній ситуації був пов'язаний з поділом Балтійсько-Біломорського басейну на два моря – Балтійське і Біле. Настає потепління, зменшується сніговий покрив, як наслідок з'являються такі тварини: косуля, лось, тур, бобер (Пидопличко И. Г. О ледниковом периоде... 1954, с. 143). Таким чином, у голоцені сформувалась сучасна фауна.

Доречно зупинитись на деяких **цікавих подробицях** стосовно тих тварин, рештки яких представлені в палеозоологічній колекції музею. На початку дніпровського зледеніння всі ссавці мали великі розміри, що свідчило про їхнє пристосування до холодних умов. **Мамонти** досягали у висоту 4 м, мали червоно-коричневу шерсть та 8-сантиметровий шар підшкірного жиру. Головною їхньою їжею була глиця дерев, листя беріз, верб, вільхи, паростки сосни, степові чагарники. За добу ці велетні споживали 300–400 кг пухкої харчової маси (Барг І. М. Нариси геологічної історії Дніпропетровщини. Дніпропетровськ, 1997, с. 121). У мамонтів, як і у слонів, верхня й нижня щелепи були такі короткі, а зуби такі великі, що одночасно на одній щелепі розміщувалося по 1–1,5 зуба. Але тварини мали всі три нормальні кутні зуби, тільки не одночасно, а поступово. Коли перший спрацьовувався і проштовхувався вперед, на його місце насувався другий, який своєю чергою стирався і зникав. І тоді на його місце просовувався третій. Цим кутнім зубам передували по три маленькі молочні зуби, які випадали між 2 і 15 роками життя мамонта. Перший постійний кутній зуб ставав на своє місце на 15-му році життя і тримався 10 років. Його місце займав другий, коронка якого з'являлася вже на 20-му році життя. Третій з'являвся ще на 20 років пізніше. Кутні зуби мамонтів та сучасних індійських слонів несуть багато вузьких поперечних гребенів – до 27 одиниць, в африканських слонів – до 11 одиниць (Ланкастер Е. Вымершие животные. С.-Петербург, 1914, с. 86–90).

Мастодонти – ці предки слонів і мамонтів в музейній колекції представлені одним зубом. Жуйна поверхня їхніх зубів могла бути вкрита як гребенями, так і горбками, за що їх і називають мастодонтами, тобто сосочкозубими.

У них одночасно функціонували декілька зубів у кожній щелепі. Мастодонти були горбчатозубі та гребенезубі. В нашій колекції – зуб гребенезубого мастодонта з трьома поперечними гребенями.

Представниками мамонтової фауни були олені: велетенський, північний, благородний. Найбільшу увагу серед них привертає великорогий, або **велетенський олень**. Відстань між кінцями його рогів досягала 3,7 м. Важили вони понад 40 кг. До речі, в експозиції Палеонтологічного музею НАНУ в Києві представлений череп цього велетня, знайдений у р. Дніпро біля с. Вищетарасівка Томаківського р-ну Дніпропетровської області.

Волохатий носоріг був характерним представником мамонтової фауни. За розмірами тіла він поступався лише мамонтові і важив приблизно 3 т. Довжина тіла досягала 3,5–4 м, висота – 1,5 м. На голові в нього було 2 роги. Передній, сплощений з боків і зігнутий, досягав у довжину 1,3 м. Другий, менший ріг, розташовувався позаду великого. Відомо багато скелетів і мумій носорогів, знайдених у вічній мерзлоті. Установлено, що в носорогів ріг не має ніякої кістяної основи, він являє собою довгий пучок склеєного волосся. Тому на скелетах носорогів рогів немає. Тільки по шорсткому полю на черепі можна знайти їхню основу. Харчувався носоріг в основному гілками та листям дерев і кущів.

Ще один представник мамонтової фауни – **печерний ведмідь**. Залишки його предків, перших ведмедів, відомі з відкладень, вік яких 20 млн років. Це були невеликі тварини розміром з кішку. Печерний ведмідь з'явився приблизно 400 тис. років тому, і він не був хижаком. Його зуби, схожі на зуби свині, були пристосовані для перетирання рослинної їжі. Мабуть, рослиноїдність ведмедя дивувала палео-

літичну людину. У гроті Массет (Франція) є зображення ведмедя з гілкою рослини в зубах. У давніх людей існував культ ведмедя, поклоніння ведмежим черепам. Найбільші з тварин досягали в холці 2 м, найменші – 0,5 м. Довжина тіла інколи перевищувала 2,5 м. Вага – до 800–1 000 кг. Печерний ведмідь не є прямим предком сучасного всеїдного бурого ведмедя. Ці види лише співіснували в голоцені. В нашому місті, окрім ж/м Тополя-3, відома знахідка черепа печерного ведмедя в Красноповстанській балці (біля гуртожитку ДНУ № 2) на глибині 4,5 м (Барг І. М. Нариси геологічної історії Дніпропетровщини. Дніпропетровськ, 1997, с. 134).

ІІІ. Кількісний склад колекції «Кістки давніх тварин» на 01.07.2022

Виявлено **в наявності 274 од.** З них основного фонду – **183 од.**, науково-допоміжного – **91 од.**

З них **списано, але в наявності** – 4 од.: ікла дикого кабана, місце знахідки невідоме (А-59/1–4), акт списання № 10/д-3 від 01.07.1950.

В недоліку – **немає** (за списком предметів, не виявлених під час звірення наявності на 01.01.2011).

Списано – 2 од.: **1)** череп бізона, 44х106 см, місце знахідки невідоме (А-27), за актом списання № 10/д-3 від 01.07.1950 (див. протокол ФЗК ДІМ № 12 від 10.03.1993); **2)** роги північного оленя, 192 см, місце знахідки невідоме (А-30), за актом списання № 29/д-3 від 04.07.1952 (передано Мелітопольському краєзнавчому музею).

Видовий склад колекції кісток та їхніх фрагментів:

– **мамонт** – **75** од.:
череп – 1 од.
щелепа верхня – 1 од.
щелепи нижні – 6 од.
зуби великі – 19 од.
зуби малі – 6 од.
бивні – 6 од.
хребці – 4 од.
ребра – 4 од.
кістки ніг (гомілки, плечові, стегнові) – 20 од.
лопатка – 1 од.
тазові – 7 од.

– **бізон** – **41 од**.:
черепи – 7 од.
роги – 2 од.
зуби – 5 од.
хребці – 15 од.
кістки ніг (гомілки, астрагали) – 10 од.
лопатка – 2 од.

– **олені** (північний, благородний) – **25 од**.:
череп без рогів – 1 од.
роги – 4 од.
щелепи нижні – 8 од.
зуби – 9 од.
кістки ніг (гомілка, астрагал, п’яткова) – 3 од.

– **олень велетенський – 5 од**.:
череп – 1 од.
роги – 4 од.

– **печерний ведмідь – 21 од**.:
фрагмент черепа – 1 од.

щелепи – 8 од.
хребець – 1 од.
кістки ніг – 10 од.
коронка зуба – 1 од.

– **давній кінь – 16 од**.:
зуби – 12 од.
кістки ніг (гомілки, копито, суглоб) – 4 од.

– **акули – 15 од**.:
зуби– 14 од.
зуб велетенської акули – 1 од.

– **дикий кабан – 8 од** .:
ікла – 7 од.
кістка ноги (суглобна) – 1 од.

– **тур** – **7 од**.: череп – 1 од.
роги – 3 од.
хребці – 2 од.
кістка ноги (гомілка) – 1 од.

– **волохатий носоріг** – **6 од**.:
череп – 1 од.
верхня щелепа – 1 од.
зуби – 3 од.
кістка ноги (гомілка) – 1 од.

– **давній слон – 4 од**.:
зуби – 3 од.
лопатка – 1 од.

– **мастодонт гребенезубий – 1 од**.:
зуб – 1 од.

– **давній бобер – 1 од**.:
фрагмент щелепи з зубом – 1 од.

невизначені тварини – 49 од.:
фрагмент скам'янілого хребта у вапняку;
хребець зооморфний скам'янілий;
фрагменти кісток скам'янілих;
зуб;
нижня щелепа;
кінцівка рогу;
тазова кістка.

Хронологічний склад колекції кісток тварин Кайнозойської ери (частково потребує уточнення):

1) **епоха міоцену** (24–5 млн років тому) – **16 од.:**
 – зуби давніх акул (А-56; А-10613/1–8; НД- 39027/1–5);
 – зуб велетенської акули (А-13064);
 – фрагмент хребта невідомої тварини у вапняку (А-12760);

2) **епоха пліоцену** (5–1,5 млн років тому) – **4 од.**:
 – зуб мастодонта (А-12759);
 – хребець зооморфний копитної тварини (А-13063);
 – фрагменти закам'янілих кісток (НД-26245/1–2);

3) **епоха еоплейстоцену** (2 млн – 700 тис. років тому) – **9 од.**:
 – череп велетенського оленя (А-16);
 – роги (та фрагменти) велетенського оленя (А-33; А-13031; НД-41139/1–2);
 – зуби (та фрагменти) давнього слона (А-49; А-13047;
 – НД-40924);
 – фрагмент лопатки давнього слона (НД-41136);

4) **епоха плейстоцену** (700–10 тис. років тому) – всі кістки мамонтів, бізонів, носорогів, коней, північних оленів та ін., з них до верхнього плейстоцену (160–10 тис. років тому) віднесені:
- череп тура (НД-41131);
- роги тура (А-47/1–2; А-48/1);
- хребці тура (А-48/2; А-7979);
- гомілка тура (А-47/3);
- ікла дикого кабана (А-59/1–4; А-10777/1–2; А-10778);
- кістка ноги кабана (НД-26241);
- кістки печерних ведмежат ((НД-26232/1–20);
- коронка зуба печерного ведмедя ((НД-26233);
- зуб з фрагментом щелепи давнього бобра (НД-26234);
- фрагмент рога, можливо, сайгака (А-2546);
- нижня щелепа з зубами, можливо, кози А-6635).

IV. Фізичний стан колекції (збереженість)

За ступенем збереженості предмети колекції дуже різні, від міцних закам'янілих кісток до крихких зубів мамонтів та різних фрагментів. Звичайно, більшість експонатів з тріщинами та втратами. Більшість предметів потребує консервації.

13 травня 1995 р. були пошкоджені три експонати під час аварійного обвалу стелі в експозиції 1-ї зали: 1) у черепа бізона (А-28) відбиті й потрощені на фрагменти носова частина і правий ріг; 2) у черепа бізона (А-29) відбитий лівий ріг, пізніше приклеєний; 3) на нижній щелепі мамонта (А-2) – невеликі сколи (див. Дефектний акт № 12 від 10.06.1995 та Протокол ФЗК ДІМ № 307 від 15.10.1996).

18 квітня 2022 р. в результаті обвалу штукатурки в 1-й залі на поверхнях черепа носорога (А-13) та черепа бізона (А-29) залишились значні відбитки побілки.

V. Склад НДА

В наявності картотечні каталоги: предметний, тематичний, географічний. До цієї характеристики додається геохронологічна таблиця, зведена із декількох.

VI. Документаційне забезпечення колекції

В наявності книги надходження, інвентарні книги, акти прийому–передачі, уніфіковані паспорти та інвентарні картки.

VII. Використання

Колекція повністю доступна для використання. Предмети колекції можна використовувати в експозиційно-виставковій роботі та для занять зі школярами. Значна частина скам'янілостей була представлена на музейній **виставці «Льодовиковий період: ровесники початку»** (жовтень 2016 р. – лютий 2017 р.).

Висловлюю щиру вдячність к.т.н. Анатолію Трифоновичу Оніщенку, нашому земляку, аматору палеонтології, за допомогу в атрибуції та датуванні предметів колекції, яка була проведена вперше на початку 2000-х рр. Його допомога значною мірою сприяла написанню цієї характеристики колекції, а також створенню тематичної виставки у 2016 р.

Джерела та література

1. Барг І. М. Нариси геологічної історії Дніпропетровщини. Дніпропетровськ, 1997, с. 22; 75–85; 111–112; 114; 121; 134.
2. Бекетова В. М., Белкин Д. Я. Днепропетровский исторический музей и германская администрация в годы Второй мировой войны // Вопросы германской истории. В 2 т. Т. 1. История. Днепропетровск: ДНУ, 1998, с. 142–148.
3. Екатеринославский областной музей имени А. Н. Поля: История создания и задачи учреждения. Екатеринослав: Типография губернского земства, 1905. 20 с.
4. Каталог Екатеринославского областного музея им. А. Н. Поля. Археология и этнография. Екатеринослав, 1905. 297 с.
5. Каталог Екатеринославского областного музея им. А. Н. Поля. Археология и этнография. Екатеринослав, 1910. 426 с.
6. Ланкастер Е. Вымершие животные. С.-Петербург, 1914, с. 86–90.
7. Науково-діловодний архів ДНІМ. Опис 1 (1900–1916), од. зб. 6а; 7; 22; 23.
8. Науково-діловодний архів ДНІМ. Опис 1 (1918–1967), од. зб. 1; 28; 95; 232.
9. Палеонтологічний музей: путівник / Топачевський В. О., Семенов Ю. О., Крахмальна Т. В., Михалевич О. А. К., 2004. 72 с.
10. Пидопличко И. Г. О ледниковом периоде. История четвертичной фауны европейской части СССР. Вып. 3. К.: Изд-во АН УССР, 1954. С. 75; 83–84; 106–108; 143.
11. Природная обстановка и фауны прошлого. Вып. 4. К.: Наукова думка, 1968, с. 3–4.
12. Сердюк М. Й. Палеозоологічна колекція в зібранні Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького // Грані. 2005. № 5 (43), с. 97–101.
13. Скриленко А. Материалы для археологической карты Екатеринославской губернии. Екатеринослав, 1905, с. 5.

До «характеристики» **додається зведена геохронологічна таблиця** (із 7 різних таблиць з наукової і науково-

популярної літератури), яка **не претендує на сувору точність**, а є лише посібником при вивченні музейних колекцій «Скам'янілості» і «Кістки давніх тварин». Вона дозволяє орієнтуватися в усіх періодах земної історії.

Геохронологічна таблиця
(відомості із 7 таблиць для внутрішньомузейного користування)

I. АРХЕЙСЬКА ЕРА (або археозойська, найдавніша в історії Землі) – **поч. 4600 млн років тому** (+; –200 млн років), тривала понад 1800 млн років.

II. ПРОТЕРОЗОЙСЬКА ЕРА (ера раннього життя) – **поч. 2700 млн років тому** (+; –100 млн років), тривала 2100 млн років (+; –100 млн років).

III. ПАЛЕОЗОЙСЬКА ЕРА (ера давнього життя) – **поч. 570 млн** років **тому** (+; –30 млн років), тривала 340 млн років (+; –30 млн років):
- **КЕМБРІЙСЬКИЙ ПЕРІОД – поч. 570 млн років тому** (+; –30 млн років), тривав 70 млн років;
- **ОРДОВИЦЬКИЙ ПЕРІОД – поч. 500 млн років тому** (+; –15 млн років), тривав 60 млн років;
- **СИЛУРІЙСЬКИЙ ПЕРІОД – поч. 440 млн років тому** (+; –15 млн років), тривав 30 млн років;
- **ДЕВОНСЬКИЙ ПЕРІОД – поч. 405 млн років тому** (+; –10 млн років), тривав 60 млн років;
- **КАМ'ЯНОВУГІЛЬНИЙ ПЕРІОД – поч. 350 млн** років **тому** (+; –10 млн років), тривав 75–65 млн років;
- **ПЕРМСЬКИЙ ПЕРІОД – поч. 285 млн років тому** (+; –10 млн років), тривав 55 млн років.

VI. МЕЗОЗОЙСЬКА ЕРА (ера середнього життя) – **поч. 230 млн років тому** (+; –10 млн років), тривала 165 млн років (+; –10 млн років):

- **ТРІАСОВИЙ ПЕРІОД – поч. 230 млн років тому** (+; –10 млн років), тривав 35 млн років;
- **ЮРСЬКИЙ ПЕРІОД – поч. 195 млн років тому** (+; –5 млн років), тривав 58 млн років;
- **КРЕЙДОВИЙ ПЕРІОД – поч. 137 млн років тому** (+; –5 млн років), тривав 70 млн років.

V. КАЙНОЗОЙСЬКА ЕРА (ера нового життя) – **поч. 67 млн років тому** (+; –3 млн років), триває 67 млн років:

- **ПАЛЕОГЕН (період) – поч. 67 млн років тому** (+; –3 млн років), тривав 42 млн років. Поділяється на **три епохи**, які тривали **з 70–60 до 24 млн років тому:**
  1) **ПАЛЕОЦЕН**,
  2) **ЕОЦЕН**,
  3) **ОЛІГОЦЕН;**
- **НЕОГЕН (період) – поч. 25 млн років тому** (+; –10 млн років), тривав 23,5 млн років. Поділяється на **дві епохи:**
  1) **МІОЦЕН – 24–5 млн років тому**;
  2) **ПЛІОЦЕН – 5–2(1,8) млн років тому.**
- **ЧЕТВЕРТИННИЙ ПЕРІОД (антропоген) – поч. 2 (1,8–1,5) млн років тому**. Поділяється на **три епохи:**
  1) **ЕОПЛЕЙСТОЦЕН – 2 (1,8) млн років тому – 700 тис. років тому**;
  2) **ПЛЕЙСТОЦЕН – 700–10 тис. років тому;**
  3) **ГОЛОЦЕН – з 10 тис. років тому.**

Х А Р А К Т Е Р И С Т И К А
археологічної колекції ДНІМ
«Музейні предмети доби палеоліту»
на 01.01.2020

І. Статус колекції

Колекція археологічних експонатів **«Музейні предмети доби палеоліту»** згрупована за тематичною ознакою.

Шифр колекції – «ДНІМ-А…» та «ДНІМ-НД…»

Наповнення колекції відповідає назві. До її складу входять предмети матеріальної культури доби палеоліту: кам'яні знаряддя праці, заготівки та відходи їх виробництва, а також невелика кількість кістяних знарядь й амулетів з мушель.

Слабке місце характеристики цієї колекції – датування предметів, яке, на жаль, буває узагальненим або навіть умовним. Основною причиною є відсутність в місті фахівців з питань доби кам'яного віку. До того ж майже всі предмети старого фонду музею, зареєстровані у 1948 р., не мають записів про їхнє датування та культурну належність. Є окремі випадки неправильної атрибуції знарядь праці та неправильного визначення доби. Щоправда, частина предметів колекції наприкінці 1980-х – початку 90-х рр. була атрибутована співробітниками ІА АН УРСР, і це зафіксовано в картотеках і книгах обліку. В легендах про час та місце знахідки деяких предметів теж багато білих плям. Іноді стосовно окремих експонатів треба було проводити ціле розслідування.

ІІ. Історія колекції

Палеолітична колекція ДНІМ відносно невелика. **Початок її формування умовно** можна віднести до перших років ХХ століття, коли Д. І. Яворницький та інші археологи проводили розкопки на території краю напередодні XIII ар-

хеологічного з'їзду 1905 р. Хоча в музейних каталогах 1905 і 1910 рр. відсутні розділи палеоліту, але окремі предмети цього часу все-таки наявні. Наприклад, крем'яний скребок (**А-2495, кат. 1910 р.**, с. 16, № 330; місце знахідки невідоме).

На початку ХХ ст. до музею надійшла різноманітна **колекція старожитностей О. М. Поля.** В першому розділі каталогу цієї колекції 1893 р. «Каменный век» зареєстровано 522 предмети. Більшість із них належить до неолітичної доби, «единственное исключение представляет стоянка и вместе с тем мастерская, открытая в *Ковальской балке* у Кривого Рога, которая должна быть отнесена к эпохе палеолитической; здесь кремневые орудия и осколки были найдены совместно с разрозненными костями мамонта и лежали в пластах красноватой глины и гравия» (див. примітки **каталогу 1893 р.** на с. 1). Але, на превеликий жаль, ці предмети (кат. №№ 81–169, 381) до наших часів не збереглися, окрім одного – шароподібного відбійника із кварциту, ледь сплющеного з двох боків (А-5420; кат. № 81, с. 4; 5,5х4,8 см), на поверхні якого простежується червоний наліт, характерний для знахідок із Ковальської балки. Та цей відбійник, мабуть, неолітичної доби і не дає уявлення про палеолітичні крем'яні матеріали. Тим більше прикро, що стоянка «Ковальська Балка» (біля впадіння р. Саксагань в Інгулець, зараз територія м. Кривий Ріг) ще до жовтневої революції була засипана величезним відвалом із сусіднього рудника і тому втрачена для подальшого дослідження (див. Борисковский П. И., 1953, с. 438, № 181 і Петрунь В. Ф., 1962, с. 145). На сьогодні **з колекції О. М. Поля** в палеолітичному зібранні ДНІМ **маємо три знаряддя**, знайдені в різних місцях Катеринославської губ. (на території Верхньодніпровського або Олександрівського повітів). Це листоподібний крем'яний наконечник, можливо, різець (**А-2184,**

кат.1893 р., с. 30, № 506); клиноподібне свердло (**А-2651**, кат.1893 р., с. 31, № 513, за консультацією Колесника, співробітника ІА АН УРСР, датується середнім палеолітом – *мустьє*) і масивне свердло на фрагменті пірамідального нуклеуса (**А-5580**, кат. 1893 р., с. 31, № 518).

Наступним, а по суті **першим етапом формування** палеолітичної колекції музею були **30-ті роки XX ст**. В 1931 р. **Дніпробудівська експедиція** на берегах Дніпра відкрила ряд палеолітичних стоянок (с. Ямбург, б. Майорка, б. Дубова, б. Кайстрова, б. Осокорівка). Найчисельнішою частиною нашої колекції є знахідки із розкопок стоянок у Дубовій і Кайстровій балках, що на лівому березі Дніпра, в околицях **с. Свистунове Запорізької обл.**

З восьмишарової *пізньопалеолітичної* **стоянки Дубова балка** (навпроти о. Дубовий) у нас зберігаються **29 крем'яних знарядь** (А-2145; 2163; 2165; 2167; 2168; 2174; 2210; 2231; 2262–2268; 2271; 2283; 5541; 5577; 5591; 5596; 5647; 5648; 7589/1–5; 12737 – скребки, різець, нуклеуси, вістря; розміри від 1,4х0,8 см до 5,5х6 см), **24 відщепи** (А-2146; 2148; 2171; 2172; 2183; 2187; 2211; 2251; 2260; 2261; 2269; 2270; 2272; 2273; 2274; 2277; 2278; 2291;2518; 2519; 5570; 5589; 5594; 5609 – розміри від 1,7х0,7 см до 8х3,3 см), а також **3 мушлі**, які використовували як підвіски (А-2214; 2216; 2220). Знаряддя та відщепи виготовлені із сірого, коричневого, молочного кременю і майже всі не патиновані, за винятком декількох одиниць із прозорою блакитною патиною.

В колекції присутні й матеріали з розкопок чотирьох *пізньопалеолітичних* **стоянок: Кайстрова балка-I; II; III; IV.** Вони були дослідженні А. В. Добровольським в 1931 р. (I; II; III) та в 1933 р. (IV). У повоєнних інвентарних книгах му-

зею дуже рідко є посилання на номер стоянки, а на шифрах предметів іноді зустрічаються всі номери, від І до IV. В наявності **54 крем'яних знарядь** (А-2135; 2147: 2149; 2150; 2153; 2158; 2164; 2166; 2185; 2186; 2189–2191; 2197; 2199; 2200; 2202–2209; 2233; 2237; 2239; 2244; 2248; 2252; 2254; 2275; 2279–2282; 2284–2286; 2289; 2290; 2293–2295; 2297; 2298; 5571; 5572; 5592; 5593; 5595; 5597; 5643; 5645 – скребки, різці, нуклеуси, скобелі, пластини, вістря, проколки), **41 од. відщепів-сколів** (А-2136–2140; 2142; 2151; 2152; 2154–2157; 2159–2162; 2188; 2192; 2193; 2195; 2196; 2198; 2201; 2229; 2230; 2236; 2249; 2250; 2259; 2276; 2287; 2288; 2296; 2398; 2517; 5586–5588; 5590; 5598; 5644), **1 жовно** у вигляді довгої підциліндричної трубки (А-5599–16,5х2,5 см) і **3 мушлі** (А-2215; 2219; 2227). Більшість кременю з Кайстрової балки чорного кольору і без патини, за винятком декількох одиниць. Звичайно, кількість матеріалів з Дубової і Кайстрової балок у нашій колекції – це лише невелика частина знахідок 1931–1933 рр., які обчислювалися тисячами одиниць (див. Рогачев О. М. Палеолітичні стоянки в Кайстровій балці // Палеоліт і неоліт України. К.: Вид-во АН УРСР, 1947, с. 249–263). Ці багатошарові стоянки, розташовані у відкладеннях других надзаплавних терас Дніпра, належать до **кінця пізнього палеоліту – початку мезоліту** і свідчать про багаторазове заселення узбережжя давнім населенням.

В **середині 1930-х рр.** у процесі міжмузейного обміну експонатами до колекції надійшли **зразки знахідок** з відомих **пізньопалеолітичних стоянок на території Чернігівської обл.:**

– **Мізинської** (відкрита в 1908 р. на правому березі Десни біля с. Мізин Ф. К. Волковим, періодично до-

сліджувалась з 1909 р. по 1961 р. П. П. Єфименком, М. Я. Рудинським, І. Г. Шовкоплясом; зібрано близько 4,5 тис. кам'яних знарядь, багато орнаментованих кісток мамонта, кістяні предмети, стилізовані жіночі статуетки, знайдені залишки жител з кісток мамонтів; існувала 20 тис. рр. тому, мала два різночасних горизонти культурного шару);

– **Пушкарівської** (відомо 11 стоянок «Пушкарі» на правому березі Десни біля с. Пушкарі на околицях м. Новгород-Сіверського, перша була відкрита в 1932 р. М. Я. Рудинським; досліджувались в 30–40-х рр. XX ст.; датування – близько 25 тис. років тому). Можливо, предметів передано до нашого музею і більше, але з повоєнних років у колекції зберігається **два крем'яних скребла (А-2141; 2144)**, покритих щільною жовтуватою патиною, знайдених на стоянках «Пушкарі». А також **12 знарядь** (різці, скребло, відщеп) з Мізинської стоянки (**А-2143; 2182; 2194; 2212; 2232; 2234; 2238; 2241; 2243; 2253; 2256; 2258**). Майже всі вони з чорного кременю із залишками кірки жовна, лише на декількох помітні плями сірої патини. Відомо, що більшість кременів з Мізинської стоянки не мають слідів патини, тому що знайдені на значній глибині від поверхні (див. Шовкопляс И. Г., 1965, с. 117).

В 1947–1948 рр. колекцію поповнили матеріали із **розвідок О. В. Бодянського** над Вільним порогом на лівому березі Дніпра, **нижче від гирла балки Вільнянка**, що в районі с. Вільно-Андріївка **Запорізької обл.:**

– **1947 р.** в обриві розмитого берега Дніпра були виявлені крем'яні патиновані знаряддя: гостроконечник, різець тощо і відщепи (**А-8290/1–7**). Це *середньо-*

палеолітичне місцезнаходження відоме як **«Балка Вільнянка»** (див. Черниш О. П. Карта палеоліту УРСР, 1954, с. 71, № 15);

– **1948 р.** в лесі обриву Дніпра О. В. Бодянський знайшов ще одне *пізньопалеолітичне* місцезнаходження, відоме як **«Вільнянка-ІІІ»** (див. Черниш О. П. Карта палеоліту УРСР, 1954, с. 84, № 73). В колекції зберігаються крем'яні знаряддя, відщепи (**А-8289/1–16**) та молоток (?) із рогу оленя (**А-8289/17**).

Надходження до колекції **50-х рр. ХХ ст.** насамперед пов'язані зі збиральницькою діяльністю музейних співробітників І. І. Артеменка, В. А. Мізина та С. К. Накельського. На жаль, зі **зборів 1950 р. Івана Івановича Артеменка** (археолог, 1948–1950 рр. – науковий співробітник ДІМ; 1951–1955 рр. – заступник директора ДІМ з наук. роботи, 1973–1987 рр. – директор ІА АН УРСР) в палеолітичній колекції зберігається лише два крем'яних знаряддя: гостроконечник і боковий скребок (**А-9849/1–2**), виготовлені на ножеподібних пластинах. Знайдені вони були в районі Старо-Ігреньського кладовища, на лівому березі р. Самари.

Вагомий внесок у поповнення колекції зробив **Володимир Архипович Мізин** (1935–1941 рр. – науковий співробітник та заступник директора ДІМ; 1946–1952 рр. – директор музею), якому ми завдячуємо матеріалами з таких відомих палеолітичних місцезнаходжень, як б. Сажівка та с. Романкове.

Середньопалеолітична **стоянка «Кодак»** розташована на лівому схилі **б. Сажівка** (правий берег Дніпра), на околиці с. Старі Кодаки Дніпропетровського р-ну Дніпропетровської обл. Стоянка була виявлена в 1932 р. А. В. Добровольським (усього 25 знахідок, у т.ч. 4 крем'яних від-

щепи). В 1934–1935 рр. досліджувалась Т. Т. Теслею (весь крем'яний інвентар – кілька десятків знахідок, серед яких гостроконечник, скребла, дископодібний нуклеус, пластини – втрачено під час Великої Вітчизняної війни). В 1950 р. під час розвідки А. В. Добровольського, В. А. Мізина і І. І. Артеменка був знайдений в «Кодаку» гостроконечник, історія якого описана нижче. Часткові дослідження в 1938 р. І. Ф. Левицького (крем'яні знахідки не опубліковані) та в 1965 р. А. В. Добровольського (один пластинчастий відщеп з високоякісного темного кременю без патини) підтверджують те, що крем'яні знахідки зі стоянки «Кодак» нечисленні. І тому тим більш цінні ті надходження з балки Сажівки, які зберігаються в нашій колекції і про частину яких, можливо, невідомо науковцям.

В музейній колекції зберігається відомий спеціалістам **мустьєрський гостроконечник (А-8969), знайдений у вересні 1950 р. під час розвідок** А. В. Добровольського **в б. Сажівці** біля с. Старі Кодаки. У розвідці брали участь науковий співробітник ДІМ І. І. Артеменко і В. А. Мізин, на той час директор ДІМ. Те, що гостроконечник тривалий час зберігався у Мізина підтверджується тим, що саме **В. А. Мізин опублікував його в 1956 р.** (Мизин В. А. Находка мустьерского остроконечника в с. Старые Кодаки // КСИА, вып. 6. К., 1956, с. 36–37), і тим, що він **передав знахідку в наш музей в 1972 р., коли вона і була взята на облік**. Гостроконечник А-8969 (4,7х4х1,4 см) виготовлений на відщепі підтрикутної форми із темно-коричневого кременю зі світлими прожилками жовто-тютюнового кольору. Поверхня частково покрита прозорою матово-блакитною патиною. У своїй публікації В. А. Мізин дійшов висновку, що цей гостроконечник належить до комплексу культурних залишків, виявлених розкопками 1935 р. А враховуючи

те, що весь крем'яний інвентар Кодацького місцезнаходження, здобутий розкопками 1934–1935 рр., втрачений під час Другої світової війни, цей експонат палеолітичної колекції ДІМ набуває особливої цінності. До речі, пізніше С. В. Смирнов, ознайомившись із цим «гостроконечником», визначив його як «скребло»: «Необроблений край заготовки і оброблений ретушшю робочий край утворюють гострий кінець» (Смирнов С. В. Палеоліт Дніпровського Надпоріжжя. К.: Наукова думка, 1973, с. 48).

В нашій колекції зберігається також **недосліджений крем'яний матеріал**, що надійшов до музею в результаті **зборів 1957 і 1959 рр. в гирлі балки Сажівки**. За легендою **9 од. (Н.Д.-34657/1–9)** – нуклеподібні уламки або відщепи від призматичних нуклеусів, на деяких простежуються сліди обробки і використання (макс. розміри 15х9х2 см; мін. – 4,5х2,5х0,9 см) – були **знайдені в березні 1957 р.** «в гирлі б. Сажівки, 150 кроків вгору від першого повороту струмка». Так зазначається в записці, за почерком якої можна визначити, що написав її **В. А. Мізин**. Усі предмети були пронумеровані та із запискою пролежали у фонді до 2014 р., коли і були описані. Один із 9 предметів являє собою заготівку знаряддя на дископодібному жовні (9х7х2 см). Майже всі відщепи із залишками кірки жовна. Виготовлені з різнокольорового кременю: темно-сірого зі світло-сірими плямами (5 од.); світло-сірого (1 од.); майже чорного зі світлими вкрапленнями (1 од.); коричневого з жовто-тютюновими прожилками (2 од.).

Ще один масивний мигдалеподібний вигнутий відщеп зі слідами використання (**А-11278;** 11х5х1,7 см) виготовлений з чорного кременю із залишками кірки жовна по периметру. На ньому є напис олівцем: «На границе Лоц-Каменки и Старых Кайдак, **1 ноября 1959 г**.», а в інвентар-

ній книзі додано, що **відщеп із зборів В. Опляти** (на той час студента, місцевого краєзнавця, любителя археології) в гирлі б. Сажівки. До речі, облікований він був приблизно в 1982–1983 рр. Треба зазначити, що *цей відщеп (А-11278) та один із дев'яти відщепів (Н.В-34657/1) дуже схожі за матеріалом (кремінь візуально чорний), а особливо по кірці жовна, під якою наявний характерний вапняковий білий прошарок.* Щодо датування знахідок 1957–59 рр. потрібні консультації фахівців, а поки що їх віднесено до пізнього палеоліту.

До знахідок в б. Сажівці належить і природна **галька (НД-34838)**, яка, ймовірно, походить **із відкладень морени** (валунні суглинки, піски, галька та інші відкладення в шарах землі, які колись переносив льодовик і залишив на місці свого розташування) льодовикового періоду. Знайдена вона була на дні балки з протилежного боку від її гирла під час **розвідки ДІМ 1997 р.** Галька яйцеподібної форми (5х3,8х1,8 см), сплощена, гладенька, сіро-коричневого кольору. Зв'язок з дніпровським зледенінням дає можливість віднести її до ранньопалеолітичного часу.

В палеолітичній колекції зберігається **комплекс матеріалів (72 од.) із палеолітичного місцезнаходження «Романкове»** (на правому березі Дніпра, біля колишнього с. Романкове, на території м. Кам'янське Дніпропетровської обл.), переданий до музею В. А. Мізиним. Предмети були поступово описані в 1972 та 1981 рр., а їх залишки – з 1990-х до 2014 р. За легендою вони **зі зборів В. А. Мізина 1957 р.**, але, ймовірно, це могли бути і збори С. К. Накельського. *Місцезнаходження «Романкове» виявлене в 1957 р. дніпропетровським геологом М. М. Карловим* у східній частині котловану під час будівництва Дніпродзержин-

ської ГЕС, де з 1957 до 1960 р. **С. К. Накельський** (1941–1943 рр. – співробітник нашого музею, пізніше – вчитель історії; краєзнавець, колекціонер), М. М. Карлов, археологи І. Я. Абрамов, С. Н. Бібіков, Ю. Г. Колосов проводили дослідження і збори крем'яних і кістяних знарядь палеолітичної доби та кісток давніх людей і тварин. Мабуть, В. А. Мізин, який тоді вже не працював у музеї, брав участь у цих зборах. Саме завдяки В. А. Мізину в той час матеріали з Романківської перевідкладеної стоянки потрапили до музею: це **крем'яні знаряддя** праці (**А-8971; 8991; 8992; 8993; 8995/1–5; 10610; 10614/1–7; 10615/1–4; 10617/1–6; 10618/1–6; 10619; 13741; 13742**); велике **жовно**, оббите у формі рубила (**А-10611** 15,2х10,3х5 см); **відщепи**, у тому числі зі слідами використання (**А-9006/1–8; 10616/1–9**); дрібні **фрагменти кісток** давніх тварин у вигляді платівок і проколок (**А-10612/1–4; НД-21216/1–6**). Згідно з музейними книгами обліку серед знарядь ми маємо одне рубило (А-8991); гостроконечники; два рубильця; ножеподібну пластину; скребла; різці; скобелі. Але частина знарядь можуть насправді виявитися сколами (наприклад, А-8995/1–5), а частина відщепів – знаряддями (А-9006/1–8). Майже всі крем'яні предмети виготовлені з чорного якісного кременю, деякі – з сірими плямами, а один гостроконечник (А-8992) – із сірого кременю, покритий жовтою патиною. Всі знахідки (кремінь і кістки) покриті блискучою кіркою з темним пустинним лаком природного утворення. До речі, на більшості знахідок збереглися характерні прямокутні маркування коричневою фарбою з шифрами: «Романково-1957 г. № опису». Як відомо, вік Романківського місцезнаходження визначається *мустьєрським* (середній палеоліт) та *мадленським часом* (пізній палеоліт). Це стосується як крем'яних, так і кістяних виробів. Предмети

нашої колекції датовані мустьєрським часом. Та як показали дослідження ст. наук. співробітниці музею І. А. Семенчук (ймовірно, це були консультації 1980–90-х рр. в ІА АН УРСР), частина їх належить до пізнього палеоліту (наприклад, широка ножеподібна пластина А-10610 або долотоподібне знаряддя А-9006/1).

І, нарешті, ще одна *середньопалеолітична* **знахідка 1957 р.**, пов'язана з іменем **Сергія Костянтиновича Накельського.** Це крем'яний трапецієподібний клин (**А-13740**; 4,8х3,7х1,2 см) типу транше, покритий щільною білою патиною, знайдений на **правому березі р. Самари** в районі Новобогородицької фортеці (місто Дніпропетровськ, Самарський р-н, **селище Шевченко**).

До речі, за даними публікації 1984 р. Н. О. Берегової, крем'яні знахідки 1950-х рр. з «Романкового» зберігалися в приватній колекції С. К. Накельського, постійного мешканця Дніпропетровська. Через 70 років родичі Сергія Костянтиновича погодилися передати всі матеріали його колекції до музею. Тому після оформлення документації та опису ці знахідки поповнять нашу палеолітичну колекцію.

В **середині 1950-х** рр. до колекції надійшли цінні палеолітичні знаряддя **зі Львівського** (історичного?) **музею**, передані в результаті міжмузейного обміну експонатами (акт прийому № 207/д-1; 1956 р.). Це 9 крем'яних знарядь праці з відомих **французьких** *ранньопалеолітичних* **стоянок Abbeville та Montieres**. Майже всі вони були обліковані в 1956 р. з неправильною атрибутикою (назва, датування), і тому наводимо **список цих експонатів після їх дослідження** науковою співробітницею ДІМ Іриною Анатоліевною Семенчук та консультацій зі спеціалістом ІА АНУ Д. Ю. Нужним.

№ з/п	Інвентарний номер	Назва і датування за інвентарною книгою «А»	Назва і датування після консультації ІА АНУ
1.	**А-8332**	Рубило крем'яне нижнього палеоліту. **Abbeville**	**Рубило**. **Ашель**. 200–150 тис. років до н.е.
2.	**А-8333**	Рубило крем'яне нижнього палеоліту. **Abbeville**	**Рубило**. **Ашель**. 350–150 тис. років до н.е.
3.	**А-8334**	Рубило крем'яне нижнього палеоліту. **Abbeville** (?)	**Скребло**. **Ашель**. 200–150 тис. років. до н.е.
4.	**А-8335**	Гостроконечник мустьєрський. **Montieres**	**Скребло двоопукле**. **Ашель**. 200–150 тис. років до н.е. Є пізні сколи
5.	**А-8336**	Гостроконечник мустьєрський. **Montieres**	**Скол масивний з нерегулярною псевдоретушшю**. **Ашель**. 200–150 тис. років до н.е. Жовта патина; є сучасний скол
6.	**А-8337**	Гостроконечник мустьєрський. **Montieres**	**Скребло подвійне опукло-увігнуте**. **Ашель**. 200–150 тис. років до н.е.
7.	А-8338	Скребок мустьєрський. **Montieres** (?)	**Скребло. III тис. до н.е. Енеоліт України** = **неоліту Франції**
8.	**А-8339**	Скребок мустьєрський. **Montieres**	**Скол з псевдо-ретушшю**. **Ашель**. 200–150 тис. років до н.е. Є сучасні сколи
9.	**А-8340**	Скребок мустьєрський. **Montieres**	**Скребло подвійне на сколі леваллуа**. **Ашель**. 200–150 тис. років до н.е. Є сучасні сколи

Таким чином, маємо в колекції **8 ранньопалеолітичних знарядь ашельської доби (А-8332–8337; 8339; 8340)**. А одне скребло із французької стоянки (А-8338), як бачимо, виявилося пізнім і належить до енеолітичної колекції.

Джерелом поповнення колекції **в 1960–1970-х рр.** були **збори археологічного матеріалу** любителями археології, які підтримували зв'язок з **музейним археологом Людмилою Петрівною Криловою** (1964–1970 рр. – науковий співробітник, 1971–1987 рр. – зав. відділу археології музею), вчилися в неї і передавали в ДІМ знайдені артефакти. Серед цих молодих краєзнавців були О. І. Привалов, який став професійним археологом, В. Оплята, В. Стрілець, В. Попцов та ін. Завдяки їм поповнились різні археологічні колекції, у тому числі і палеолітична. **Але матеріали місцевих збирачів були атрибутовані й описані без консультацій зі спеціалістами, тому не виключена можливість, що частина знарядь, датованих середнім або пізнім палеолітом, насправді належать до іншого часу.**

Надходження зі **зборів В'ячеслава Опляти:**

- 1959 р. на **п-ові Ігрень,** Попів мис – (**А-9533** – ножеподібна пластина, на поверхні щільна біла патина);
- 1960 р. в гирлі річки Сури, біля **с. Волоське** Дніпропетровського р-ну Дніпропетровської обл. (**А-9217** – скребок боковий округлий з високою спинкою, на поверхні біла патина);
- 1962 р. в **селище Одинківка** (м. Ігрень, Дніпропетровської обл.), на лівому березі Самари біля залізничного мосту (**А-8801/1–2** – два крем'яних скребла, покриті блискучим жовтуватим нальотом-патиною?).

Надходження зі **зборів Віталія Стрільця:**

– 1967–1973 рр. біля **селища Одинківка** (сліди неолітичних поселення і могильника були обстежені Л. П. Криловою в 1968 р.) на лівому березі Самари (біля риббази; нижче за цвинтар та «біля виходу скелі»), де серед численних знахідок неолітичної доби трапляються і пізньопалеолітичні патиновані крем'яні знаряддя (скребки – **А-9011/1–10; 9551/1–2**; гостроконечник – **А-9628**; різець – **А-9877**; скобель – **А-11059**). Серед знахідок є два знаряддя із так званого крейдового («мелового») кременю (скребок – **А-9616**; скребло – **А-11279**) та декілька знарядь з високою спинкою («рубильце» – **А-9173**; скребок – **А-9412**; скребла – **А-9414; 10036**), які теж в інвентарній книзі датують пізнім палеолітом.

Надходження зі **зборів Валерія Попцова**: він проходив військову службу в радянській армії на території НДР, звідкіля і привіз у 1973 р. декілька крем'яних знарядь, визначених в інвентарі як пізньопалеолітичні (різець кутовий – **А-9381**; ніж – **А-9382**; скребок боковий – **А-9387**). Але конкретне місце знахідки цих виробів у **Німеччині** нам невідоме і спеціалісти їх не оглядали.

Надходження зі **зборів Олександра Івановича Привалова** вигідно відрізняються різноманітністю місць збирання:

– 1964–1974 рр. **на п-ові Ігрень** Самарського р-ну міста Дніпропетровська (у т.ч. на 5-й стоянці, на Поповому мисі, в районі колишнього с. Чаплі). Та більшість цих знахідок знову таки викликають певні сумніви щодо правильності їх датування пізнім палеолітом (скребки – **А-8784; 8785; 8811; 8816; 8817; 9160; 9177; 9493/1–10**-/*Чаплі, прав. мис б. Татарки*/; **10374/1–5**; **11379/1–5**-/*Попів мис*/; сколи –

А-9341/1–6; ніж-скобель – **А-9376**; різець – **А-9378**; ножеподібні пластини – **А-9580/1–9**-/*5-та стоянка*/; різці-гостроконечники – **А-9581**-/*5-та стоянка*/; **А-9582**-/*5-та стоянка*/; великі сколи зі слідами використання – **А-10239; 10240; 10241**-/*Попів мис*/);

– 1967–1971 рр. на місці багатошарової (11 культурних горизонтів) пізньопалеолітичної **стоянки Ямбург**, розташованої на правому березі Дніпра, поблизу південної околиці с. Дніпровське Дніпропетровського р-ну Дніпропетровської обл. (Стоянка була відкрита І. Ф. Левицьким в 1931 р. (див. Рогачев О. М. Палеолітичні стоянки в Кайстровій балці // Палеоліт і неоліт України. Т. 1 К.: Вид-во АН УРСР, 1947, с. 249) і досліджена ним в 1932 р. на лівому схилі гирла р. Сури. Майже весь крем'яний інвентар із цих розкопок втрачений. У повоєнні роки, 1949 і 1953, на стоянці були проведені збори підйомного матеріалу відомими археологами: О. В. Бодянським, В. М. Даниленком, І. Ф. Ковальовою, – та зібрана ними колекція виробів /286 од./ не надходила до нашого музею). **Перелік знахідок О. І. Привалова** доцільно надати в таблиці визначення після їхньої **атрибуції 1994 р.** науковцями ІА АН України, а саме, Д. Ю. Нужним, заст. директора з наукової роботи і А. А. Кротовою, к.і.н., ст. наук. співробітницею відділу палеоліту.

№ з/п	Інвен-тарний номер	Назва і датування за інвентарною книгою «А»	Назва і датування після консультації ІА АНУ
1.	**А-8810**	Скребок овальний, 7х5х1,5 см. Кремінь сіро-білий. Пізній палеоліт	Без змін
2.	**А-9404**	Скребок, спинка висока, 3,5х2,2х0,9 см. Кремінь сірий (патина сиза?). Пізній палеоліт	Без змін
3.	**А-9405**	**Ніж-скребок**, спинка висока, 5,7х2,8х1,5 см. Кремінь сірий, плямистий, з кіркою жовна. **Пізній палеоліт**	**Скребок** (А. А. Кротова). **Енеоліт** (Д. Ю. Нужний)
4.	**А-9406**	**Скребло** на частині жовна, 5,5х4,7х1,3 см. Кремінь сірий із залишками кірки жовна у вигляді білого нальоту покритого іржавими патьоками. **Пізній палеоліт**	**Нуклеус дископодібний, багатоплощадковий, двобічний. Мустьє.** (Д. Ю. Нужний)
5.	**А-9407**	**Рубило**, 7,5х4,8х3,5 см. Кремінь чорний з сірими плямами, із залишками білої кірки жовна. **Пізній палеоліт**	**Нуклеус (?) або тесло (?). Енеоліт**
6.	**А-9408**	**Ніж**, 7,6х3,5х1,8 см. Кремінь сірий плямистий, із залишками кірки жовна. **Пізній палеоліт**	**Відщеп. Енеоліт**

№ з/п	Інвен-тарний номер	Назва і датування за інвентарною книгою «А»	Назва і датування після консультації ІА АНУ
7.	**А-9568/1–3**	**Скребла** на дископодібних відщепах: 4х3,5х2,2 см; 4,8х3,3х1,6 см; 5,2х4,5х2,7 см. Кремінь. **Пізній палеоліт**	**Нуклеуси багатоплощадкові. Мустьє.** (Д. Ю. Нужний)
8.	**А-9640**	**Скребок кінцевий,** спинка висока, 5х4,5х1 см. Кремінь темно-сірий. **Пізній палеоліт**	**Скребок на відщепі** (А. А. Кротова). **Енеоліт** (Д. Ю. Нужний)
9.	**А-9641**	**Скребок боковий** на дископодібному відщепі, 3,4х2,5х0,9 см. Кремінь жовтий, товстий шар сірої патини. **Пізній палеоліт**	Без змін
10.	**А-9642**	**Ніж на ножеподібній пластині.** 4х2,2х0,6см. Кремінь, біла патина. **Пізній палеоліт**	**Пластина ножеподібна. Мустьє.** (Д. Ю. Нужний)

Надходження 1979 р. зі зборів О. І. Привалова та І. М. Єлінова на місці багатошарового поселення «Скеля Каменоломня» (поселення доби неоліту-енеоліту-бронзи, неолітичний могильник та зруйновані *поховання доби мезоліту*: пам'ятник був виявлений в 1927 р., частково досліджений в 1953 р., зруйнований кар'єром), розташованого на однойменному гранітному півострові, що примикає до правого берега Дніпра, на південному сході від **с. Волоського** Дніпропетровського р-ну Дніпропетровської обл., трохи поповнили палеолітичну(?) колекцію, але датування цих знахідок потребує уточнення (скребки кінцеві з високою спинкою – **А-10510/1–2**; скребок боковий з високою спинкою та слідами патини – **А-10512**; скребки бокові – **А-10514/1–2**; проколки зі слідами патини – **А-10516/1–2**). *Ймовірніше вони належать до мезолітичної доби.*

Надходження зі зборів Л. П. Крилової:

– 1967 р. біля **с. Попова Балівка** Дніпропетровського р-ну Дніпропетровської обл., на південному березі Орільського каналу, праворуч від дороги на Дніпродзержинськ (зараз Кам'янське) біля мосту, на місці поселенні КБК, знайдені два крем'яних патинованих вироби: кінцевий скребок на масивній ножеподібній пластині (**А-9747**, 6х3х0,9 см); знаряддя (скребло?) на нуклеподібному відщепі (**А-9748**, 4,5х3,2х1,7 см);
– 1974 р. на лівому березі Дніпра (територія **колишнього с. Ломівка в АНД р-ні м. Дніпропетровська**), знайдене крем'яне знаряддя (*за описом – мустьєрське рубило* **А-9383**), виготовлене на великому (14х8,5х3,5 см) краплеподібному сколі чорно-сірого жовна, робоча кінцівка звужена, оформлена декількома великими сколами, краї яких притуплені (стерті),

верхня частина спинки природно округла і покрита гладенькою кіркою жовна. Напевно, це **нуклеподібний відщеп, який використовувався як віджимник(?).** Визначення хронологічних меж знаряддя залишимо фахівцям;

– 1977 р. під час огляду **б. Довжик** (біля Дніпра, де в 1931 р. виявлене пізньопалеолітичне місцезнаходження «Волоське – ІІ») в **с. Волоському** Дніпропетровського р-ну Дніпропетровської обл. знайдені патиновані ножеподібні пластини без регулярної ретуші (**А-9484/1–5**).

Надходження **від Кришталь** (мабуть, місцевий житель) – випадкова знахідка в січні **1968 р.** на березі каналу біля **с. Обухівка** Дніпропетровського р-ну Дніпропетровської обл.: листоподібний гостроконечник (**А-8702**, 8,3х3,4х0,7 см) на широкій крем'яній пластині, краї якої оброблені ретушшю до загостреної кінцівки, вся поверхня покрита щільною білою патиною. Датований палеолітом.

Надходження від Юрія Степановича Кравцова (шанувальник музею, любитель археології, мешканець Дніпропетровська), який в **1971 р.** привіз із **Грузії** велике сегментоподібне в плані **рубило(?)** із кременю (**А-9881**, 19,2х4,8х3 см), знайдене в печері у горах неподалік від м. Руставі. Усе знаряддя покрите товстою світлокоричневою кіркою й оброблене сколами (тільки по кірці) на спинці та по дугоподібному краю. Невеличкий скол на робочому краї дає можливість побачити камінь під кіркою і зрозуміти, що сам кремінь має матовий темно-сірий колір. За описом, знаряддя датоване 50 тис. років тому, тобто *середнім палеолітом*. Можливо, техніка обробки, форма

«рубила», датування є характерними для місцевості його побутування. Але в майбутньому треба провести дослідження цього предмета.

Надходження зі **зборів Володимира Олександровича Польського** (місцевий житель) **1978 р. в гирлі б. Демської**, що на південь від с. Старі Кодаки Дніпропетровського р-ну Дніпропетровської обл. (ранньопалеолітичне місцезнаходження в балці виявив у 1953 р. О. В. Бодянський, тоді були знайдені грубий призматичний нуклеус і невиразне знаряддя овальної форми). Крем'яний матеріал, переданий В. О. Польським:

– нуклеуси (**А-9471; 9472; 9473**);
– заготівки нуклеусів (**А-9474; 9475**);
– два жовна, одне з яких підциліндричної форми з єдиним сколом (**А-9477**), а друге дископодібне і грубо оббите (**А-9476**);
– великі відщепи, у тому числі зі слідами їх використання (**А-9478; 9479; 9480; 9481; 9482/1–7; 9483/1–2**);
– предмет (**А-9569**), описаний як скобель, але ймовірніше це жовно невизначеної корявої форми, покрите товстою кіркою, і лише у двох місцях сколювання світло-жовтої кірки простежується світло-сірий кремінь.

Основні кольори кременю із **б. Демської** (візуально) – чорний і темно-сірий, у трьох випадках – сірий з коричневими плямами, у двох – світло-сірий. Патини немає. За музейним описом вироби датуються *пізнім палеолітом.*

В **1979** р. палеолітичну колекцію поповнили 30 од. крем'яних пізньопалеолітичних виробів (обліковані

в 1979 р.) із шифрами ***«Ямб. сл. 46»***, тобто з **розкопок 1946 р. Оксани (Ксенії) Володимирівни Равич** (1941 р. – зав. відділу запорізької старовини ДІМ, 1942 р. – заступник директора ДІМ, а пізніше – в.о. директора музею; брала участь в Ямбурзьких розкопках 1946 р. за дорученням музею, але в складі експедиції ІА АН УРСР, пізніше дослідження цього об'єкта продовжив співробітник ІА Д. Бліфельд) **слов'янського поселення часів Київської Русі біля с. Дніпровського** (колишнє Ямбург) при впадінні р. Сури в Дніпро. Знахідки десятків крем'яних знарядь та відщепів (ретушер – **А-9687**; скребки – **А-9689/1–4**; нуклеус – **А-9690**; різці – **А-9692/1–4**; скобелі – **А-9693/1–2**; відщепи, у т.ч. зі слідами використання в давнину, останні 10 од. патиновані – **А-9688/1–3; 9691/1–5; 9694/1–10** та ін.) при розкопках слов'янських землянок і господарчих ям пояснюється близьким розташуванням пізньопалеолітичної стоянки «Ямбург» в гирлі р. Сури;

Основне поповнення палеолітичної колекції **у 1980-х рр.** здійснювалось співробітниками музею під час археологічних розвідок і завдяки передачі матеріалів потенційними відвідувачами музею:

– надходження **від Ірини Аркадіївни Рубашникової** крем'яних знарядь та відщепів, які походять із **с. Миколаївка Симферопольського р-ну, що в Криму** (скобелі, скребки, гостроконечники, нуклеус тощо – **А-10394–10410**, всього 27 од.). Обставини їх знахідки невідомі, напевно біля моря, бо обкатані у воді. Кремінь темно-сірого, світло-сірого, коричневого та жовто-рудого кольорів. Усі вироби патиновані. За описом датовані *пізнім палеолітом*;

– надходження **від В. І. Зінаєнкова**, екскаваторника тресту «Дніпронерудпром», який під час роботи в **Чаплінському кар'єрі** (Самарський р-н м. Дніпропетровська) на глибині 7–8 метрів в темному прошарку (20–25 см) між глинами з крем'яними відщепами знайшов мушлі різних родів, розповсюджені з часів пермського, юрського та крейдового періодів. Разом з мушлями він передав до музею один відщеп підокруглої форми, за описом «зі слідами обробки» (**А-10508**–2,6х2,4х1,4 см). Поверхня відщепу заполірована (напевно, обкатана) до блиску, колір зеленувато-сірий, у двох місцях є залишки кірки жовна. Прошарок, де були зроблені знахідки, датований приблизно 500 тис. років тому (четвертинний період кайнозойської ери), тобто відщеп можна віднести до *раннього палеоліту(?)*;
– надходження **від Андрія Григоровича Коваля**, наукового співробітника відділу археології ДІМ, який в **1982 р.** брав участь в археологічній розвідці ІА АН УРСР уздовж правого берега Дніпродзержинського водосховища у **Верхньодніпровському р-ні** Дніпропетровської обл. Серед різноманітних предметів у районах **с. Мишурін Ріг** (біля кар'єру) та **с. Бородаївка** (біля станції човнів) були знайдені і *пізньопалеолітичні* крем'яні патиновані матеріали: скребки (**А-10787**; **10789**; **11136**; **11492**), масивний різець (**А-11491**–9,5х5,3х1,2 см), відщепи (**А-10788/1–2**; **11135/1–4**; **11158/1–9**; **11272/1–3**);
– надходження з археологічної розвідки співробітників **ДІМ 1985 р**. в **с. Василівка-на-Дніпрі** Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл.: різець (**А-11892**) і нуклеус (**А-11893**), знайдені на березі Дніпра.

В 1986 р., із музею історії м. Дніпродзержинська в колекцію надійшов **кістяний наконечник дротика (А-12046)**, знайдений в районі **Романківської** «стоянки», а саме на території гідромеханізації Дніпродзержинської ГЕС у піску на правому березі Дніпра. Виготовлений він з великої трубчастої кістки, покритою чорною «патиною» (27х2,3х1,3 см), у перетині – веретеноподібний. На ребрах є пази для вкладишів. Поверхня дротика орнаментована чотирма вертикальними рядками прорізних видовжених ромбоподібних картушів, які своєю чергою поділені горизонтальними лініями, мають косі насічки, крапкові вм'ятини, ланцюжки з овальних ланок. Дротик був досліджений і опублікований співробітницею ДІМ Іриною Анатоліївною Семенчук, яка дійшла висновку, що «особенности изображений на поверхности дротика, их характер говорят о сложных магико-числовых представлениях… епохи. На территории Восточной Европы эта находка является уникальной» (Семенчук И. А. Костяной наконечник дротика из Поднепровья // Российская археология. М.: РАН, 1994, с. 133–135). А кількість насічок, ліній, секцій і т.п. **на дротику** свідчать про **календарний характер зображень** і про наявність складної лічби **в пізньому палеоліті.**

Наступні поповнення палеолітичної колекції надійшли майже через 20 років, тобто на початку **XXI століття**. Це нечисленні, часто поодинокі знахідки крем'яних знарядь і відщепів під час археологічних розкопок та розвідок, а також окремі надходження від населення, а саме:

- **з розкопок ДІМ 2003 р.** в **Апостолівському р-ні Дніпропетровської обл.** (**с. Марьянське**, урвище Березнювате, кург. 2, півд.-схід. сектор): ножеподібна пластина (**НД-28231**);

– **з розвідки В. А. Ромашка** (к.і.н., доцент ДНУ, начальник загону Дніпропетровської цільової археологічної експедиції) **2005 р.** на західній околиці **смт Меліоративне** Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл., на схилі першої надзаплавної тераси Самари (стоянка): сколи, відщепи, пластини без ретуші (**НД-28070/1–30** – макс. 6,5х4х3,2 см);
– **з розкопок В. А. Ромашка 2005 р**. біля **с. Піщанка** Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл., в насипах курганів 2 і 3: різець на ножеподібній пластині (**НД-28844**) і фрагмент пластини (**НД-28851**);
– **з розкопок В. А. Ромашка 2006 р**. біля **с. Голубівка** Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл., в насипах курганів 1 і 2: фрагмент жовна з патиною на сколотих поверхнях (**НД-30260**) і відщеп (**НД-30264**);
– **з розвідки О. Г. Ярового** (співробітника Дніпропетровського обласного центру охорони історико-культурних цінностей) **2006 р.** на поселенні доби пізньої бронзи «Балівка-1» (біля **с. Балівка** Дніпропетровського р-ну Дніпропетровської обл.), зачистка лівого берега штучного русла р. Оріль: на глибині 45 см знайдене дископодібне знаряддя (*за описом – мустьєрське мигдалеподібне рубило* **А-13587**, 8,9х7,8х3,4 см), але, напевно, це **дископодібний нуклеус зі слідами використання**. По обох площинах знаряддя від умовних центрів, де збереглися невеликі залишки кірки жовна, відходять характерні сліди від сколів пластин шириною від 3,5 до 2 см. По периметру знаряддя загострене, але не оброблене. Лише на невеликому відрізку довжиною 4 см простежуються притуплені сліди можливого використання,

хоча тримати в руці таке знаряддя через гострі краї незручно.

Деякі предмети палеолітичної колекції **не мають легенди походження,** тому що музейна облікова документація в роки німецької окупації (1941–1943) була знищена. Це класичні знаряддя праці – скребки, гостроконечники, скребла (**А-2240; 2257; 2299; 2300; 8297**), нуклеус (**А-2574**), відщеп (**Н.Д.-21217**). Усі вони добре патиновані. *Скребло А-2300,* за консультацією Колесника (ІА АНУ), датується *середнім палеолітом (мустьє).* Аналогічне йому знаряддя (А-2299) також записане як мустьєрське.

Декілька предметів **зі старого археологічного фонду ДІМ** були:

– **описані в 1995 р**.: три ножеподібні пластини (**А-12674; 12675; 12676**) і шість відщепів (**НД-19831–19836** – ймовірніше, мезолітичні), знайдені на **п-ові Ігрень** (м. Дніпропетровськ);
– **описаний у 2014 р**.: нуклеподібний уламок (**Н.Д.-34456**) зі слідами використання походить із **пізньопалеолітичного місцезнаходження в б. Мерзлій,** що на південь від **с. Військове** Солонянського р-ну Дніпропетровської обл. (виявлене в 1952 р. О. В. Бодянським). Це єдиний предмет у нашій колекції з відомої пам’ятки *середнього етапу пізньопалеолітичної доби* (див. Смирнов С. В. Палеоліт Дніпровського Надпоріжжя. К.: Наукова думка, 1973, с. 76–80).

У 2010-х рр. до колекції надійшло ще 45 предметів:

– **2011 р**. – збори **Д. Г. Філімонова** (співробітника Дніпропетровського обласного центру охорони історико-культурних цінностей – ДОЦОІКЦ) на околиці **с. Ба-**

гате Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.: пізньопалеолітичні фрагменти різця (**А-13864**), скребачка (**НД-36086**) та відщепи (**НД-36087/1–4**);

- **2013 р.** – розвідка **В. А. Ромашка** (к.і.н., доцент ДНУ, начальник загону Дніпропетровської цільової археологічної експедиції) в **с. Микільське-на-Дніпрі** Солонянського р-ну Дніпропетровської обл., б. Жучина, пункт 2: ранньопалеолітичне(?) скребло (**НД-35963**);
- **2014 р.** – збори **О. В. Мішусти** (співробітник ДОЦОІКЦ) на околиці **с. Миколаївка** Петропавлівського р-ну Дніпропетровської обл.: нуклеус мустьєрського часу (**А-13837**);
- **2015 р.** – збори **Д. Г. Філімонова** (співробітник ДОЦОІКЦ) **с. Вільне** Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл., схил б. Василівка, поселення Вільне-2: пізньопалеолітичні скребачки (**А-13904; 13905; 13906**), різці (**А-13907; 13909; 13912**), комбіновані знаряддя (**А-13908; 13910; 13911**);
- **2016 р.** – передав відвідувач музею, знайдено на околиці **с. Катеринівка** Царичанського р-ну Дніпропетровської обл.: пізньопалеолітичний різець (**НД-37791**);
- **2017 р.** – збори **Є. О. Гарматюка** (любителя археології) в піску з **гирла р. Самари**, перевезеному на пляж Монастирського острова: пізньопалеолітичні знаряддя та відщепи (**А-13930; А-13931; НД-38498; 38499; 38500; НД-38497/1–22**).

Окремою групою в палеолітичній колекції виділяються науково допоміжні матеріали: **муляжі, макети, карти**, виготовлені з гіпсу і пап’є-маше. Частина їх збереглася *з довоєнних часів*, а саме: бюст неандертальця (А-8026);

муляж руки людини (А-8030); муляж лапи мавпи (А-8031); муляж стегнової кістки пітекантропа (А-8033); муляж мозку мавпи (А-8035); муляж ашельського рубила (А-8040); муляжі гарпунів (А-8089; 8090; 8091); муляжі випрямлячів (А-8093; 8094); муляж статуетки Віллендорфської Венери (А-8097). А друга частина була *виготовлена в 1976–1977 рр.* художниками Ленінградського художнього комбінату, які брали участь в оформлені нової в той час експозиції ДІМ: карти пам'яток палеолітичної доби в Надпоріжжі (НД-1823; 1824; 1826 – худ. Л. П. Бабін); макет печери неандертальців (НД-1825 – худ. Я. М. Шутов); муляж статуетки Костьонківської Венери (НД-21460).

III. Кількісний склад колекції «Музейні предмети доби палеоліту» на 01.01.2020

Згідно з особливостями виділення цієї колекції (див. пояснення в розділі I «Статус колекції») **виявлено в наявності – 592 предмети**, із них **основного фонду – 501 од.**, **науково допоміжного – 91 од**. Надані цифри є **приблизними**, про що конкретно описано в історії колекції. Муляжі, макети, карти (12 О/Ф; 5 НД) не враховані в наведені підрахунки.

У **недоліку** (за списком предметів, не виявлених під час звіряння наявності на 01.01.2011) – **23 предмети** (матеріали з розкопок в Дубовій і Кайстровій балках та зі зборів на п-ові Ігрень).

Склад колекції за хронологічною ознакою (потребує подальших уточнень):

– **ранній палеоліт (ашель-350–150 тис. років тому) – 11 од.** (А-8332–8337; 8339; 8340; 10508; НД-34838-? 35963);
– **середній палеоліт (мустьє-150–35 тис. років тому) – 82 од.** (2299; 2300; 2651; 8290/1–7; 8969; 8971; 8991; 8992; 8993; 8995/1–5; 9006/1–8; 9383-?; 9406; 9568/1–3; 9881; 10611; 10612/1–4-?; 10614/1–7; 10615/1–4; 10616/1–9; 10617/1–6; 10618/1–6; 10619; 13587; 13741; 13742; 13837; НД-21216/1–6-?);
– **пізній палеоліт (35–10 тис. років тому) – 499 од.** (416 о/ф; 83нд).

Склад колекції за матеріалом виготовлення:

– **кремінь – 573 од.**;
– **кістка – 12 од**. (А-8289/17; 10612/1–4; 12046; НД-21216/1–6);
– **мушлі – 6 од**. (А-2214; 2215; 2216; 2219; 2220; 2227);
– **галька – 1 од**. (НД-34838).

IV. Фізичний стан колекції (збереженість)

Загалом палеолітичні старожитності перебувають у **повній археологічній збереженості**. Лише декілька крем'яних предметів мають приклеєні фрагменти.

V. Наявність страхового фонду

Частина предметів колекції сфотографована й узята на негатив. Це експонати, які були представлені в 1-й залі

музею (62 од.), і ті предмети, на які під час опису були написані уніфіковані паспорти.

VI. Склад НДА

У наявності індивідуальні картотечні каталоги: предметний, географічний, тематичний.

VII. Документаційне забезпечення колекції

У наявності книги надходження, інвентарні книги, акти прийому–передачі, уніфіковані паспорти та інвентарні картки, топографічні картотеки.

VIII. Використання

Колекція повністю доступна для використання. Предмети колекції використовуються в експозиційно-виставковій роботі та для занять зі школярами.

Висловлюю щиру вдячність старшій науковій співробітниці ДНІМ О. В. Рутковській за допомогу в пошуку публікацій щодо палеолітичних стоянок і місцезнаходжень та в уточненні місць знахідок окремих предметів колекції.

Джерела та література

1. Археологія УРСР. Т. І. К.: Наукова думка, 1971, с. 39–50.
2. Археология УССР. Т. I. Первобытная археология. К.: Наукова думка, 1985, с. 72.
3. Бекетова В. М. Мізін Володимир Архипович, археолог, директор Дніпропетровського історичного музею у 1946–1952 роках // Вісник НІАЗ «Кам'яна Могила». Вип. 1. Запоріжжя: Дике Поле, 2016, с. 56–61.
4. Береговая Н. А. Палеолитические местонахождения СССР. (1958–1970 гг.) / под ред. П. И. Борисковского. Л.: Наука, 1984. 170 с. (с. 26, № 112; с. 122–123, № 674).
5. Борисковский П. И. Палеолит Украины // МИА СССР. 1953. № 40, с. 378; 418; 438.
6. Борисковский П. И., Праслов Н. Д. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья // САИ. Вып. А 1–5. М.; Л.: Наука, 1964, с. 31; 47–49 (56 с., рис. 31 с.)
7. Громов В. И. Палеонтологическое и археологическое обоснование стратиграфии континентальных отложений четвертичного периода на территории СССР // Труды института геологических наук. Вып. 64. М.: Изд-во АН СССР, 1948, с. 61–67; 70–75.
8. Каталог Екатеринославского областного музея им. А. Н. Поля. Археология и этнография. Екатеринослав: Типография губернского земства, 1905. 297 с.
9. Каталог Екатеринославского областного музея им. А. Н. Поля. Археология и этнография. Екатеринослав: Типография губернского земства, 1910. 426 с.
10. Каталог коллекции древностей А. Н. Поль, в Екатеринославе. Вып. 1. / сост. К. Мельник. К.: Типография С. В. Кульженко, 1893. 218 с.
11. Колосов Ю. Г. Стратиграфия Романковского палеолитического местонахождения // КСИА. Вып. 10. К., 1960, с. 11–12.
12. Мизин В. А. Находка мустьерского остроконечника у с. Старые Кодаки // КСИА. Вып. 6. К., 1956, с. 36–37.

13. Петрунь В. Ф. Об одной археологической находке из Криворожья // Материалы по археологии Северного Причерноморья. Вып. 4. Одесса, 1962, с. 143–150.
14. Равич О. Розкопки слов'янського поселення коло с. Дніпровського Дніпропетровської області // Археологічні пам'ятки УРСР. Т. 1. К., 1949, с. 96–98.
15. Рогачев О. М. Палеолітичні стоянки в Кайстровій балці // Палеоліт і неоліт України. К.: Вид-во АН УРСР, 1947, с. 249–263.
16. Семенчук И. А. Костяной наконечник дротика из Поднепровья // Российская археология. М.: РАН, 1994, с. 133–135.
17. Словник-довідник з археології / під ред. Н. О. Гаврилюк. К., 1996, с. 164–165; 224.
18. Список археологічних пам'яток Дніпровського Надпоріжжя (Дніпропетровська й Запорізька області) / уклад.с. Д. Я. Телегін, О. В. Бодянський. К., 1990 // Археологічна спадщина О. В. Бодянського (До 90-річчя від дня народження). Запоріжжя, 2006, с. 110–142.
19. Смирнов С. В. Палеоліт Дніпровського Надпоріжжя. К.: Наукова думка, 1973, с. 41–49; 76–80; 129–133.
20. Шовкопляс И. Г. Мезинская стоянка. К.: Наукова думка, 1965. 326 с.
21. Черниш О. П. Карта палеоліту УРСР, 1954, с. 71; 82; 84.

Х А Р А К Т Е Р И С Т И К А
археологічної колекції ДНІМ «Старожитності трипільської культури» на 01.01.2020

І. Статус колекції

Колекція археологічних експонатів «**Старожитності трипільської культури**» згрупована за тематичною ознакою.

Шифр колекції – «ДНІМ-А…» та «ДНІМ-НД…».

Наповнення колекції відповідає назві: в основному це посуд трипільського часу, декілька крем'яних сокир, грузило і браслет. Колекція невелика, це пояснюється тим, що територія сучасної Дніпропетровщини (як і Катеринославської губернії) не входила в ареал розповсюдження трипільської культури. Тут трапляються окремі предмети трипільського походження в могильниках та на поселеннях Степового Подніпров'я, ймовірно, пов'язані з торговельним обміном або шлюбними контактами між місцевими скотарськими племенами і трипільцями.

Трипільська культура – одна з найяскравіших культур давньої Європи, існувала понад дві тисячі років, з кінця VI тис. до н.е. і до першої третини III тис. до н.е. У своєму розвитку трипільці пройшли три періоди: ранній, середній і пізній. Кукутень-трипільські племена займали величезну територію від Карпат до Лівобережжя Середнього Дніпра та від Волині до пониззя Дунаю і північного узбережжя Чорного моря. Зараз вчені виділяють у межах Кукутень-Трипільської спільності два великі ареали: західний (басейни річок Серет, Прут, Дністер) та східний (басейни річок Південний Буг та Дніпро). Назва культури походить від с. Трипілля Київської обл., біля якого в 1893 р. відомий археолог Вікентій Хвойка відкрив стародавнє поселення, дослідив, вперше зіставив раніше відомі знахідки і встановив їх належність до окремої археологічної культури.

У Румунії трипільським пам'яткам відповідають пам'ятки культури Кукутень, теж від назви села.

ІІ. Історія колекції

Предмети трипільської колекції ДНІМ умовно можна поділити на матеріали місцевих знахідок та надходження з інших регіонів України.

Першими надходженнями можна вважати два предмети **з колекції О. М. Поля**, які надійшли до музею на початку XX ст.:

– бронзовий надліктьовий спіралеподібний **браслет** (**А-2949**–5,5 обертів, неорнаментований, діаметр – 7,7 см; висота – 8,5 см; кат.1893 р., с. 92, № 221);
– аналогічний першому **фрагмент браслета** (**А-2884** кат. 1893 р., с. 92, № 220). Обидва зроблені з бронзової вузької довгої платівки (ширина – 0,8–0,9 см) тригранної в перерізі. **В каталозі 1893 р.** колекції О. М. Поля за **№ 220 і № 221 місце знахідки предметів не зазначене.** (Хоча наступний каталожний № 222 аналогічного браслета, якого, до речі, немає в наявності, має посилання на місце знахідки між с. Трипіллям і с. Злодієвкою).

До відомих **знахідок поч. XX ст. на околицях м. Кривого Рогу** (Дніпропетровська обл.) в одному з курганів, розкопаних на лівому березі р. Інгулець **Петром Михайловичем Сочинським** (земський начальник і громадський діяч з Новомосковська, колекціонер, який захоплювався історією та археологією, спілкувався з Д. І. Яворницьким і дарував або продавав музею пам'ятки своєї колекції), належить жовтоглиняний ліпний **горщик** (**А-223**, 17х14 см)

округло-конічний, з високим горлом, відігнутими вінцями, під якими розташовані два маленькі вушка (2х1 см) з отворами (див. Енциклопедія трипільської цивілізації. Т. 1. К., 2004, с. 584).

Наступним періодом поповнення колекції були **1930-ті рр.**, коли в результаті місцевих розкопок до музею надійшли декілька горщиків трипільської культури:

– із розкопок **1932 р. в с. Ігрень** (за інвентарною книгою це Новомосковський р-н Дніпропетровської обл., а зараз – Самарський р-н м. Дніпра): червоноглиняний **горщичок** (**А-226**, висота – 8 см) ліпний біконічний, з високим, розширеним до вінець, горлом, на якому наявні дві пари отворів. По горлу та верхній частині тулуба – розписний орнамент темною фарбою;
– із розкопок музею у вересні **1934 р. кургану «Майдан» (пох. 5) в с. Животилівка** Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл. (керівник розкопок **Трохим Трохимович Тесля** – молодий археолог, в 1931–1932 рр. учасник Дніпробудівської експедиції, з грудня 1933 р. до травня 1934 р. – науковий співробітник ДІМ, за неповний рік роботи в нашому музеї він досліджував мустьєрську стоянку в б. Сажівці, кургани на території будівництва Новомосковського заводу, мав дружні стосунки з Д. І. Яворницьким, наприкінці 1934 р. переведений до Києва на роботу в Заповідник «Всеукраїнський музейний городок», який вважався одним з осередків групування націоналістичних сил, за сфабрикованою справою був засуджений і розстріляний в листопаді 1937 р.): **два ліпних горщики** із жовтої та помаранчевої глини. Один сфероконічний, з високим горлом і відігнутими оббитими вінця-

ми (**А-214** – висота – 23,5 см), із залишками розписного орнаменту: на основі горла – оперізувальні лінії, в нижній частині тулуба – вертикальні і зигзагоподібні смуги, нанесені темною фарбою. Другий горщик (**А-215**–16,5х20 см) округло-біконічний, гострореберний, приземкуватий, з округло-сплощеним денцем (діаметр – 7 см), має коротке горло та відігнуті оббиті вінця, на верхній частині тулуба простежуються сліди прокреслених перехрещених ліній; поверхня горщика гладенька, але мажеться і фарбує руки.

До 1930-х рр. надходження можна віднести і такі предмети колекції:

- **від Д. І. Яворницького(?) із кургану «нижче Трипілля» (Київська губ.)**: фрагмент стінки ліпної червоноглиняної посудини (**А-5650**, 11х7,5х0,5 см), орнаментованої прокресленими концентричними борозенками;
- **місце знахідки невідоме**: **горщичок** (**А-5654**, 5,5х7,5 см, втрачено 1/3 вінець з тулубом) ліпний біконічний, гострореберний, з високими, трохи відігнутими, вінцями.

Основна частина трипільських старожитностей нашої колекції надійшла до музею в результаті **міжмузейних обмінів експонатами**, ініційованих Міністерством культури УРСР. Спираючись на дані інвентарних книг ДІМ, можна зробити висновок, що такі обміни – передачі здійснювались двічі: в 30-ті та 50-ті рр. XX ст.

Перше надходження відбулося, найімовірніше, в 1930-ті рр. Це підтверджується тим, що частина трипільських старожитностей, які **надійшли з Київського історичного музею** «в порядке межмузейного обмена» (А-225;

227; 232; 269; 315; 346; 396; 2107; 8166), записані в нових (бо старі, як відомо, були знищені під час окупації міста) повоєнних інвентарних книгах в грудні 1947 – січні 1948 рр., де реєстрували археологічні матеріали довоєнних надходжень, які, до речі, *мають старі інвентарні номери часів Яворницького.* Це **посуд із розкопок В. В. Хвойки трипільських поселень на території Київської губ.** (але, можливо, не всі предмети з його розкопок, бо, на жаль, **немає актів і відомостей, з яких саме місць** вони походять):

- горщик (**А-225** – *старий № 40423*–12x18x16,5 см) ліпний, виготовлений з червоно-коричневої глини з домішками товчених черепашок, з широкими вінцями і плечиками, тулуб конічний, трохи сплющений з двох боків. Ця посудина є зразком одного з видів трипільської кераміки, *призначеної для варіння їжі.* Орнамент такого посуду зазвичай складався з ямчастих і нігтьових заглиблень, що простежується і в нашому випадку: по краю вінець косі насічки, під ними вертикальні відбитки зубчастого штампу, нижче рядок підтрикутних ямок (аналогію з поселення Коломийщина-ІІ див.: Пассек Т. Трипільська культура. К.: Вид-во АН УРСР, 1941, с. 65–67, рис. 40);
- велика ліпна біконічна посудина (**А-232**, 32x29 см) з плоским денцем (діаметр – 10 см) і відігнутим широким оббитим вінчиком (діаметр – 10 см, товщина – 1,5 см). На верхній половині тулуба, біля ребра, розташовані два вертикальні вушка, горизонтальні отвори яких заглиблені в стінку тулуба. На поверхні слабо простежуються невиразні сліди розпису. Посудина надійшла дуже недбало склеєною з фрагментів, з патьоками, арматурою і значними залиш-

ками клею. Відреставрована реставратором музею С. П. Передерієм у 2007 р., і тепер має експозиційний вигляд;

– посудина-зерновик (**А-269** – *старий № 40010* – висота – 36 см) ліпна велика грушоподібна із заглибленим борозенчастим спіральним орнаментом. Дно плоске, в нашому випадку повністю догіпсоване (в середині 1970-х рр. оновлення реставрації провела археологиня ДІМ Л. П. Крилова). Гирло (як і вінця) не виділене, являє собою отвір на верхівці тулуба (діаметр – 10 см). Широкі смуги (по 5–8 борозенок кожна) зміїного орнаменту вкривають всю поверхню посудини. Цей вид посуду призначався **для зберігання запасів їжі**;

– кришка від горщика (**А-315** – *старий № 43376*– 8х13 см) червоноглиняна конусоподібна з виділеним високим виступом, схожим на копитець (діаметр – 5 см) на ніжці. На 2/3 висоти від країв кришки розташовані два маленькі (1,5х2,5 см) майже вертикальні вушка у вигляді плоских півкілець з маленькими отворами. Вкрита покришка заглиблено-вдавленим орнаментом – трьома рядками оперізувальних борозенок: по краю (три), по центральній частині (шість), по ніжці «копитця́» (три). Між нижнім і центральним рядками борозенок в певній послідовності нанесені заглиблені ямки (діаметр – 0,5 см): навпроти вушок – по одній, з протилежних боків – по дві, причому одна пара ямок розміщена вертикально, а друга пара – горизонтально. Край «копитця» орнаментований вертикальними заглибленими насічками;

– фрагмент ліпної посудини: нижня частина плоскодонного горщика або глибокої миски (**А-346** – *ста-*

рий № 43377–8х14 см, дно – 6,5х6 см) із світло-сірої глини з лощеною жовто-сірою поверхнею; внутрішня поверхня денця округлена;

– фрагмент стінки (ребро) ліпної посудини (**А-2107**, – *старий № 43377*–6х7,3 см) також зі світло-сірої глини з лощеною жовто-сірою поверхнею, за структурою глини та зовнішньою поверхнею схожий на попередній фрагмент і, **напевно, є частиною від посудини А-346**, та й старі номери в них однакові (43377);
– миска ліпна (**А-396** – *старий № 40509*–7х17 см, дно – 6,6 см) червоноглиняна конусоподібна, дно плоске, обріз вінець гирла округлий, поверхня загладжена.

З переліченим посудом із Київського історичного музею в 1930-х рр. надійшов до нас і біконічний гострореберний з монохромним розписом темною фарбою (в орнаменті простежуються широкі смуги, трикутники, дрібні решітки) горщик (**А-227** – *старий № 43373*–15х17 см) з маленьким плоским денцем (5х5,5 см), широким циліндричним горлом і плавно відігнутими вінцями (діаметр – 11 см). Він походить з розкопок **поселення біля с. Сушківка Уманського р-ну Черкаської обл. 1916 р. або 1926 р**., які проводила співробітниця В. В. Хвойки **В. Є. Козловська**, перша жінка-археолог, що займалась вивченням трипільської культури (це поселення площею приблизно 100 га відоме з поч. ХХ ст., після розкопок В. Козловської обстежувалося ще в 1960-х рр.; 1983 р. і 1986 р.; *усього розкопано 5 наземних глинобитних споруд; серед матеріалів присутні моделі жител*). Горщик надійшов до ДІМу непрофесійно склеєним, а у 2006 р. відреставрований реставратором музею С. П. Передерієм.

До речі, в нашій колекції є **копія моделі житла трипільців** (**А-8166** – *старий № 45309*–10,5х25х20 см), ори-

гінал якої знайдений на цьому ж **поселенні в с. Сушківка Уманського р-ну Черкаської обл. під час розкопок 1916 р. В. Є. Козловської**. *Спосіб надходження* її до музею *невідомий*, та можна припустити, що вона теж була передана в 1930-х рр. із Київського історичного музею, бо пройшла інвентаризацію в 1948 р. і має старий номер. Великі трипільські будинки мали багато камер, а на моделях зображують лише одну камеру, в нашому випадку з підквадратним у плані приміщенням. На передньому плані моделі з с. Сушківки виділений вхід – «сіни» з великим порогом. Праворуч від входу розташована склеписта прямокутна піч з «лежанкою». Ліворуч, навпроти печі – підвищення з двома грушоподібними посудинами-зерновиками для припасів, біля яких у кутку зображена схилена фігурка жінки, що розтирає зерно на зернотерці. Проти входу, на протилежній стіні – округле вікно, біля якого на підлозі позначене місце жертовника: навколо круглого центру зроблене невисоке підвищення у вигляді трьох округлих «пелюстків», розташованих майже хрестоподібно (див. Пассек Т. Трипільська культура. Науково-популярний нарис. К.: Вид-во АН УРСР, 1941, с. 29–30). Наша копія виготовлена з білого **гіпсу**, поверхня затонована під колір коричневої глини. Моделі будівель є ритуальними предметами, які використовувались в сакральній практиці, під час поховальних обрядів тощо. Інше їх застосування точно не з’ясоване. Особливістю більшості моделей будівель є те, що вони стоять на стовпчастих ніжках (від 4 до 6). В «нашій» моделі було 4 ніжки, але в наявності тільки 3, одна втрачена, мабуть, у давнину. Вчені припускають, що таке піднесення будівель не було конструктивною особливістю реальних споруд, а пояснюється їх священним статусом (див. Енциклопедія трипільської цивілізації. Т. 1. К., 2004, с. 380–384).

Друге надходження трипільських старожитностей **із Київського історичного музею** відбулося **в 1950-х рр**. В записах інвентарних книг 1956 р. є посилання на акт № 3/д-15, але такого акта не виявлено (в наявності акти прийому з № 72 від 1951 р.). Наводимо перелік декількох предметів, які поповнили колекцію в цей період:

1) матеріали **з розкопок 1925 р.** відомого археолога **М. Я. Рудинського**, який дослідив рештки глинобитних трипільських жител біля **с. Кадиївки Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.** (в урочищі Бавки, на лівому березі р. Жванець):

– маленький ліпний жовтоглиняний горщичок (**А-8351**, 8х8,5 см; дно – 4х3,5 см) з пригостреним ребром в нижній (1/3) частині тулуба, видовженим горлом і трохи відігнутими вінцями (діаметр – 5,5 см), орнаментований монохромним розписом червоною фарбою (вузенькі та широкі смуги);
– два фрагменти ліпного посуду (**А-8352/1–2**, вінець і стінки) з поліхромним (або біхромним(?)) розписом (чергування чорних, білих і червоних(?) смуг);

2) матеріали **з розкопок 1939–1940 рр. Трипільської експедиції** ІА АН УРСР та Інституту історії матеріальної культури АН СРСР **під керівництвом Т. С. Пассек** великого поселення на околиці **с. Володимирівка Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл**. (поселення відкрите в 1925 р., розкопки і дослідження проводилися в 1927–28; 1935–38; 1939–40; 1946–47; 1989–90 рр. різними установами; площа поселення приблизно 100 га, виявлено сліди понад 200 жител, з них досліджено – 29). У нашій колекції зберігається:

– ліпний жовтоглиняний горщичок (**А-8350**, 8,8х10 см; дно – 4 см; за шифром на посудині це знахідка

1939 р.) з округлим ребром у нижній (1/3) частині тулуба, високим горлом і трохи відігнутими вінцями (6,5х6,8 см), орнаментований монохромним розписом темною фарбою (вузенькі та широкі смуги);

– фрагменти великих ліпних жовтоглиняних посудин *з шифрами розкопок 1940 р.* (**А-8353/1–2**, широкі (до 4,5 см) вінця з прилеглою стінкою (загалом – 9х18х1 см), відігнуті на 90 градусів, і привінчикова стінка із загином на втрачені вінця (7х7х1,3 см)). Обидва орнаментовані розписом чорною та коричневою фарбами. Подібні до них фрагменти посудин *з такими самими шифрами* під час Другої світової війни були вивезені до Німеччини з Уманського краєзнавчого музею, а тепер зберігаються в Національному музеї історії України (*див. фото* в Енциклопедії трипільської цивілізації. Т. 1. К., 2004, с. 40).

В **1956 р.** трипільська колекція музею поповнилася надходженнями **із Львівського державного історичного музею** (див. акт прийому № 207/д-1 від 28.06.1956, на основі наказу Міністерства культури УРСР № 684 від 11.04.1956):

– велика зрізано-конічна червоноглиняна миска (**А-8341**, висота – 9,5 см; вінця – 30х28 см; дно – 11 см, склеєна з фрагментів і частково догіпсована), внутрішня поверхня з монохромним розписом «віхревою розеткою». Миска походить з **поселення в околицях с. Колодяжне Дзержинського р-ну Житомирської обл.** (на лівому березі р. Тюхтерівка, досліджене в 1927 р. С. С. Гамченко, належить до *пізнього етапу трипільської культури*);

– половина **біноклеподібної посудини** з жовтої глини (**А-8342**, висота – 10,5 см; діаметри вінець – 9,5 см і 10 см; діаметр стовбура – 5 см). Простежуються місця кріплення перемичок, які з'єднували нижні вінця та стовбури «біноклів». Поверхня не орнаментована(?) та покрита сірими шлаковими(?) нашаруваннями, в місцях потертостей глина мажеться. Посудина походить з розкопок одного з **поселень в районі с. Незвисько Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.** (раніше Станіславська обл.). В цьому районі зараз відомо понад 10 поселень, два з яких були досліджені ще в 1926 р. польсько-англійською експедицією. З 1951 р. по 1957 р. там проводились роботи різними експедиціями АН УРСР і АН СРСР. Біноклеподібні посудини, можливо, були пов'язані з магічними церемоніями трипільців (див. Енциклопедія трипільської цивілізації. Т. 1. К., 2004, с. 354);
– одна з маленьких посудинок, *які, можливо, були дитячими іграшками,* – це біконічний гострореберний горщичок (**А-8343**, 6,5х7 см; діаметр вінець – 5,3 см; діаметр плоского денця – 2,2 см), глина жовта, поверхня дуже зашлакована. Під нашаруваннями найімовірніше є розпис (спіраль?). Місце знахідки невідоме. В акті передачі зазначено: **із розкопок у західних областях УРСР**;
– мініатюрний біконічно-видовжений гострореберний горщичок (**А-8344**, 5,5х5 см; діаметр вінець – 4 см; діаметр плоского денця – 2,3 см), глина жовто-червона, на поверхні сліди лощіння та вертикального загладжування. **Із розкопок у західних областях УРСР**;
– маленька жовтоглиняна мисочка (**А-8345**, 4х7,8х7,5 см; денце – 3 см) напівкуляста, зі сплоще-

ним денцем, на поверхні нашарування землі, в місцях потертостей глина мажеться. **Із розкопок у західних областях УРСР**;

– маленький біконічний приземкуватий горщичок з відігнутими широкими вінцями (**А-8346**, 5х6 см; діаметр вінець – 4 см; ширина вінець – 1 см; діаметр Денця – 3 см). На верхній половині горщичка, повністю зашлакованій, можна припустити наявність розпису. Поверхня нижньої частини лощена. Горщичок походить з розкопок **поселення біля с. Сушківка Уманського р-ну Черкаської обл. найімовірніше 1916 р. або 1926 р**., які проводила **В. Є. Козловська**, бо подальші обстеження пам'ятника відбувалися, як відомо, лише в 1960-х і 1980-х рр.;
– грузило для рибальських сіток (**А-8347**, діаметр – 8,5 см; товщина – 3,7 см; діаметр отвору – 1 см) округло-дископодібної форми з помаранчевої глини, що мажеться. **Із розкопок у західних областях УРСР.**

Наступне поповнення колекції припадає на **70-ті рр. ХХ ст**. Це поодинокі випадкові надходження, передані любителями археології або колекціонерами:

1) **зі зборів Валерія Попцова**, любителя археології, приблизно в 1970–1971 рр. **в районі 7-ї Ігреньської стоянки** (м. Дніпропетровськ Самарський р-н півострів Ігрень) – червоноглиняна сферична мисочка (**А-8898**, 4,5х11 см) з маленьким плоским денцем (діаметр – 3,5 см). Обріз вінець, що майже не зберігся, плавно скошений усередину і пригострений по зовнішньому краю, миска була оббита по вінцях у давнину. Зовнішня поверхня миски лощена, а внутрішня – орнаментована монохромним

розписом, який нагадує хвости двох дзеркально розташованих комет. Вінця були покриті такою ж темною фарбою і в декількох місцях біля них намальовані напівовали («ови»);

2) **передано М. А. Павлюгою**, мешканцем Дніпропетровська, ***три заготовки клиноподібних крем'яних сокир*** (обліковані в 1972 р., **А-8966**, 17,5х4,7х2,5 см; **А-8967**, 17х4х3,5 см; **А-8968**, 13х4,5х1,4 см) ***пізньотрипільського часу***. **За легендою** сокири походять **з Кислицького скарбу** (чи двох скарбів), досліджених М. Л. Макаревичем у **1959 р. в с. Кислицькому Томашпільського р-ну Вінницької обл.** Скарби виявлені випадково місцевими жителями В. І. Вакулою і А. Дмитруком, які повідомили про знахідки археологам. Один скарб налічував 20 сокир, другий – 14. Усі 34 сокири (як і наші) були «виготовлені з сірого або сірувато-білого матового кременю і дуже схожі між собою…, клиноподібної форми, підпрямокутні в розрізі, лезові частини трохи закруглені…, старанно оброблені леза та грані сокир, які мають вигляд зубців пилки» (див. Макаревич М. Л. Клад крем'яних сокир // Археологія. 1964, т. 16, с. 208–212). *Кислицький скарб зберігається в Археологічному музеї ІА НАНУ* (АМ-282/…). Нез'ясованим залишається питання про те, чи входили наші три сокири до складу відомих скарбів. *Якщо так,* то в АМ ІА НАНУ повинна зберігатися лише 31 сокира. *Якщо ні,* то наші сокири є новими знахідками у відомій місцевості. В обох випадках виникають нові запитання: як і коли міг М. А. Павлюга вилучити частину знахідок 1959 р.; чи був якийсь зв'язок між Павлюгою, Вакулою і Дмитруком; якщо наші сокири знайдені після 1959 р., то ким, коли і, головне, де конкретно? Та найважливіше те, що вони все ж таки були передані до державного музею, і в нашій колекції

зберігаються чудові зразки заготовок крем'яних сокир, які, до речі, мають ***скандинавське походження*** і «з'явилися на нашій території в результаті зміцнілих обмінних зв'язків місцевих племен мідного віку з племенами північноєвропейських культур часу неоліту і ранньої бронзи»;

3) **зі зборів С. К. Накельського наприкінці 1970-х рр.** (співробітник музею в 1941–1943 рр., вчитель історії, любитель археології, краєзнавець, колекціонер):

– в Подністров'ї на одному з двох поселень трипільської культури (в уроч. Мурованка або в уроч. Плантація) біля **с. Оселівка Кельменцького р-ну Чернівецької обл.** – ліпна неглибока округло-конічна чаша (курильниця?) на циліндричній порожнистій підставці-піддоні діаметром 8,5 см, яка майже втрачена. Чаша виготовлена зі світло-рожевої глини, поверхня покрита жовтим ангобом, загладжена (**А-12707**, 6,5х16,5 см);
– у **Хмельницькій обл., с. Лука-Врублівецьке**, в районі поселення раннього етапу трипільської культури – зооморфне вушко з фрагментом стінки ліпної товстостінної корчаги (**НД-37671**);

4) колекцію доповнюють **три гіпсові копії антропоморфних жіночих статуеток** трипільської культури, виготовлені в 1975–1976 р. Ленінградським художньо-виробничим комбінатом, художники якого на той час брали участь в оформлені нової експозиції в новій будівлі нашого музею. *Дві копії статуеток однакові,* за винятком кольору поверхні: у однієї поверхня затонована під колір коричневої глини (**НД-21461**), друга – помаранчевого кольору (**НД-30677**, 15,7х4,6х3,5 см). *На наш погляд, ці копії є спрощеним образом фігурки з* ***поселення Мошани***, що на території колишньої Молдавської РСР (див. Погоже-

ва А. П. Антропоморфная пластика Триполья. Новосибирск: Наука, 1983, с. 56; 58). Такий тип фігурок набув значного розповсюдження на *середньому етапі трипільської культури*: чіткий заглиблений лінійний орнамент, нанесений широкими неглибокими лініями, рівномірно покриває всю поверхню; голівка передана конусом (штирем) без обличчя, груди – невеликими наліпами, плечі відтягнуті по боках у вигляді виступів.

Копія третьої статуетки, що також затонована під колір коричневої глини (**НД-21462**), зображає *одну з фігурок*, знайдених при розкопках 1952; 1955; 1959 рр. ***Вихватинського могильника*** *пізнього етапу трипільської культури* (с. Вихватинці, лівий берег Дністра, Молдавська РСР – див. Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА СССР.1961, № 84 с. 146–182; Погожева А. П. Антропоморфная пластика Триполья. Новосибирск: Наука, 1983, с. 96–99). Ця фігурка випрямлена, зі сплощеною головою на довгій шиї. Голова з увігнутою потилицею, в перерізі трипроменева. Ніс переданий великим защипом, очі – великими наскрізними проколами. По краю голови рядок дрібних наколів утворює «німб». Плечі, які передані у вигляді загострених виступів, обрамляє рядок дрібних проколів. Ніжки окремо змодельовані і щільно зімкнуті, їхні носки злегка відтягнуті убік. Груди передані маленькими наліпами. Лоно окреслене трикутником. Пупок оформлений защипом і проколотий горизонтально. Глиняні жіночі фігурки часто знаходять в *дитячих похованнях* трипільців.

III. Кількісний склад колекції «Старожитності трипільської культури» на 01.01.2020

Виявлено в наявності – **39 од.**
Із них: основного фонду – 35 од.
науково-допоміжного – 4 од.

Усі вони зареєстровані в інвентарних книгах, книгах надходжень та книгах науково-допоміжного фонду.

В **недоліку** (за списком предметів, не виявлених під час звірення наявності на 01.01.2011) – **1 предмет: глиняне грузило** трипільської культури (А-8348), передане в 1956 р. із Львівського історичного музею. Місце знахідки узагальнене: розкопки в західних областях УРСР.

В нашій невеликій колекції представлені зразки різних видів старожитностей трипільської культури, виготовлені з різних матеріалів і на різних етапах розвитку культури. Різноманітність колекції відображена в наступних статистичних таблицях.

Склад колекції за матеріалом та видами виробів:

1) **глина** – **30 од**.:
- горщики (А-214; 215; 223; 225-кухонний; 227; 232);
- миски (А-346; 396; 8341; 8898);
- корчага-зерновик (А-269);
- чаша-курильниця? (А-12707);
- покришка (А-315);
- мініатюрні горщички (А-226; 5654; 8343; 8344; 8345-мисочка; 8346; 8350; 8351);
- половина біноклеподібної посудини (А-8342);

– фрагменти посудин (А-2107; 5650; 8352/1–2; 8353/1–2; НД-37671);
– грузило (А-8347);

2) **кремінь – 3 од**. (заготовки сокир – А-8966; 8967; 8968);

3) **бронза – 2 од**. (браслети – А-2884; 2949);

4) **гіпсові копії – 4 од**.:

– модель житла (А-8166);
– статуетки (НД-21461; 21462; 30677).

Склад колекції за географією знахідок предметів:

1) **Вінницька обл.:**

– с. Кислицьке – 1959 р. (А-8966; 8967; 8968);

2) **Дніпропетровська обл.:**

– с. Животилівка – 1934 р. (А-214; 215);
– с. Ігрень – 1932 р. (нині м. Дніпро) (А-226);
– п-ів Ігрень – поч. 1970-х рр. (м. Дніпро) (А-8898);
– м. Кривий Ріг – поч. ХХ ст. (А-223);

3) **Житомирська обл.:**

– с. Колодяжне – 1927 р. (А-8341);

4**) Івано-Франківська обл.** (раніше Станіславська обл.):

– с. Незвисько – 1926 р. або поч. 1950-х рр. (А-8342);

5) **Кіровоградська обл.:**

– с. Володимирівка – 1939–1940 рр. (А-8350; 8353/1–2);

6) **Київська обл.:**

– з кургану нижче від с. Трипілля (А-5650);

7) **Хмельницька обл.:**

– с. Кадиївці – 1925 р. (А-8351; 8352/1–2);
– с. Лука-Врублівецьке – кін. 1970-х рр. (НД-37671);

8) **Черкаська обл.:**

– с. Сушківка – 1916 р. або 1926 р. (А-227; 8346; копія-А-8166);

9) **Чернівецька обл.:**

– с. Оселівка – кін. 1970-х рр. (А-12707).

Склад колекції за способами надходження до музею:

1. Місцеві надходження (з поч. ХХ ст. до поч. 1970-х рр.):

а) із колекції О. М. Поля (див. каталог 1893 р., с. 92, № 221, № 220), місце знахідки невідоме (А-2884; 2949);

б) розкопки П. М. Сочинського на поч. ХХ ст. кургану біля м. Кривого Рогу (А-223);

в) розкопки 1932 р. в с. Ігрень, нині Самарський р-н м. Дніпра (А-226);

г) розкопки музею (керівник Т. Т. Тесля) у вересні 1934 р. кургану «Майдан» (пох. 5) в с. Животилівка Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл. (А-214; 215);

д) збори В. Попцова 1970–1971 рр. в районі 7-ї Ігреньської стоянки (А-8898).

2. Довоєнні надходження (умовно, 1930-ті рр.):

а) знахідка Д. І. Яворницького із кургану нижче від Трипілля, Київська губ. (А-5650);

б) спосіб надходження і місце знахідки невідомі (А-5654).

3. Надходження з Київського історичного музею в 1930-х рр. в результаті міжмузейних обмінів експонатами, ініційованих Міністерством культури УРСР:

а) із розкопок В. Хвойки трипільських поселень (але це умовно, можливо, не всі предмети з його розкопок, бо, на жаль, немає актів і відомостей, з яких саме місць вони походять: А-225; 232; 269; 315; 346; 396; 2107);

б) із розкопок В. Є. Козловської 1916 р. або 1926 р. поселення біля с. Сушківка Уманського р-ну Черкаської обл. (А-227);

в) ймовірно, надходження з Київського музею і *гіпсової копії* моделі житла, яка також була знайдена під час розкопок В. Є. Козловської поселення біля с. Сушківка Черкаської обл. (А-8166).

4. Надходження із Київського історичного музею середини 1950-х рр. в результаті міжмузейних обмінів експонатами, ініційованих Міністерством культури УРСР:

а) із розкопок М. Я. Рудинського 1925 р. трипільських жител біля с. Кадиївці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. (А-8351; 8352/1–2);

б) із розкопок 1939–1940 рр. Трипільської експедиції ІА АН УРСР та Інституту історії матеріальної культури АН СРСР під керівництвом Т. С. Пассек поселення на околиці с. Володимирівка Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл. (А-8350; 8353/1–2).

5. Надходження із Львівського державного історичного музею 1956 р. в результаті міжмузейних обмінів експонатами (див. акт прийому № 207/д-1 від 28.06.1956, на основі наказу Міністерства культури УРСР № 684 від 11.04.1956):

а) із розкопок С. С. Гамченка 1927 р. поселення в околицях с. Колодяжне Дзержинського р-ну Житомирської обл. (А-8341);

б) із розкопок 1926 р. або поч. 1950-х рр. одного з поселень в районі с. Незвисько Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. (А-8342);
в) із розкопок в західних областях УРСР (А-8343; 8344; 8345; 8347);
г) із розкопок В. Є. Козловської 1916 р. або 1926 р. поселення біля с. Сушківка Уманського р-ну Черкаської обл. (А-8346).

6. Надходження 1970-х рр. (без місцевих зборів):
а) передано М. А. Павлюгою заготовки крем'яних сокир із «Кислицьких скарбів», досліджених М. Л. Макаревичем у 1959 р. в с. Кислицькому Томашпільського р-ну Вінницької обл. (А-8966; 8967; 8968);
б) із зборів С. К. Накельського біля с. Оселівка Кельменцького р-ну Чернівецької обл. (А-12707); в Хмельницькій обл., с. Лука-Врублівецьке (НД-37671);
в) виготовлення в 1975–1976 р. Ленінградським художньо-виробничим комбінатом *гіпсових копій* антропоморфних жіночих статуеток з поселення Мошани та з Вихватинського могильника, що досліджувались на території колишньої Молдавська РСР (Н.Д.-21461; 21462; 30677).

Хронологічний склад колекції

На жаль, ми не маємо можливості навести хронологічний склад колекції, бо це можуть зробити лише спеціалісти-дослідники Трипілля. Можна лише дійти висновку про те, що в нас наявні старожитності різних етапів розвитку трипільської цивілізації. В тих випадках, де була

можливість (за літературою), хронологічна належність окремих предметів зазначена в розділі «Історія колекції».

IV. Фізичний стан колекції (збереженість)

Крем'яні сокири і бронзові браслети трипільської колекції – без сучасних пошкоджень.

Цілі форми глиняних посудин (20 од.) загалом мають задовільний для археологічних предметів стан, окрім великої розписної миски (А-8341) з розкопок 1927 р. поселення біля с. Колодяжне Житомирської обл., яка непрофесійно склеєна, забруднена і потребує реставрації.

Відреставровано 8 предметів трипільської колекції:

- **2002 р.** – фрагмент бронзового браслета (А-2884) реставраційне чищення;
- **2006 р.** – біконічний червоноглиняний горщик з монохромним розписом (А-227) з розкопок 1916 чи 1926 р. поселення біля с. Сушківка Черкаської обл.;
- **2007 р.** – велика біконічна посудина з двома заглибленими вушками (А-232) із залишками розписного орнаменту, можливо, з розкопок В. В. Хвойки. Обидва горщики надійшли в 1930-х рр. з Київського історичного музею в дуже поганому стані: непрофесійно склеєні, з нашаруваннями клею та гіпсу, залишками арматури і повністю замазаним або забрудненим розписом. Реставратор нашого музею С. П. Передерій буквально повернув ці дві посудини для нащадків. Тепер вони мають експозиційний вигляд;
- **2017 р.** – чотири мініатюрні біконічні горщички зі Львівського історичного музею (А-5654-з 1930-х рр. А-8343; 8344; 8346) та одна маленька напівкуляста мисочка (А-8345).

Відомо, що в середині **1970-х рр.** реставрацією (чи оновленням реставрації) великого грушоподібного зерновика (А-269) займалася Л. П. Крилова, на той час завідувачка відділу археології ДІМ. Зараз він склеєний з фрагментів, догіпсований, з відновленим борозенчастим орнаментом на догіпсованій площі.

V. Наявність страхового фонду

На негативах зафіксовано приблизно 9 предметів, тобто 1/4 частини колекції.

VI. Склад НДА

У наявності індивідуальні картотечні каталоги: предметний, географічний, тематичний.

VII. Документаційне забезпечення колекції

У наявності книги надходження, інвентарні книги, акти прийому–передачі, інвентарні картки.

VIII. Використання

Колекція повністю доступна для використання. Предмети колекції можна використовувати в експозиційно-виставковій роботі.

Висловлюю щиру вдячність науковим співробітницям відділу археології ДНІМ Д. С. Романчук і О. В. Рутковській за допомогу в пошуку публікацій та в уточнені адресних даних стосовно окремих стоянок трипільської культури.

Джерела та література

1. Антонова Г. Колекціонер і меценат П. М. Сочинський // Під знаком Кліо: на пошану Олени Апанович. Дніпропетровськ: Промінь, 1995, с. 170–174.
2. Археология СССР. Энеолит СССР. М.: Наука, 1982, с. 177–253.
3. Бурдо Н. Б. Антропоморфні образи трипільської кераміки // Давня кераміка України: археологічні джерела та реконструкція. К., 2001.
4. Григоренко Т. О. Археолог Трохим Тесля: розтоптана доля // Музейний предмет: атрибуція, систематизація, евристичні можливості. Вип. 12. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2015, с. 178–184.
5. Енциклопедія трипільської цивілізації. Т. I / Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю., Дергачов В. О. та ін. К., 2004, с. 32–33; 217; 261–271; 354; 380–384; 584–585; 595–596; 633; 658; 682; 693.
6. Заєць І. Трипільська культура на Поділлі. Вінниця: Тезис, 2001. 184 с.
7. Каталог коллекции древностей А. Н. Поль, в Екатеринославе. Вып. 1. / сост. К. Мельник. К.: Типография С. В. Кульженко, 1893, с. 72; 92.
8. Макаревич М. Л. Клад крем'яних сокир // Археологія, 1964, т. 16, с. 208–212.
9. Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА СССР, № 84. М.: Изд-во АН СССР, 1961. 228 с.
10. Пассек Т. Трипільська культура. Науково-популярний нарис. К.: Вид-во АН УРСР, 1941. 83 с.
11. Погожева А. П. Антропомопфная пластика Триполья. Новосибирск: Наука, 1983. 144 с. (с. 56; 58; 96–99).
12. Рижов С. М. Трипільська культура Середнього Подніпров'я // Від Трипільської культури до сучасності. Путівник-довідник. К., 2004, с. 48–55.

Х А Р А К Т Е Р И С Т И К А
археологічної колекції ДНІМ
«Скіфські старожитності»
на 01.01.2020

I. Статус колекції

Колекція археологічних предметів **«Скіфські старожитності»** згрупована за тематичною та хронологічною ознаками.

Основна ознака – тематична.

Шифр колекції – «ДНІМ-А...» та «ДНІМ-НД-...».

Наповнення колекції відповідає назві. До її складу входять предмети матеріальної і духовної культури скіфських племен, які мешкали на території Степового Подніпров'я, Північного Причорномор'я та Криму в VI–III ст. до н.е.

Слід зазначити, що до опису цієї колекції навмисно **не були залучені предмети античної культури**, тим паче що частина їх уже описана в інших характеристиках колекцій (античний посуд – 2000 р.; теракотові статуетки – 1999 р.; світильники – 1997 р.). Водночас в характеристиці колекції скіфських старожитностей неможливо повністю відмовитися від згадки предметів античного походження, які супроводжували скіфів у побуті та матеріальній культурі і які знаходять саме під час розкопок скіфських поховань (посуд, намистини, амулети, прикраси, виготовлені античними майстрами). Такі речі в цьому випадку можна віднести до обох колекцій – скіфської і античної. Те саме стосується і скіфських та античних **старожитностей із дорогоцінних металів**, які за умовами музейного зберігання містяться в іншій групі – «Коштовності».

II. Історія колекції

Перші предмети скіфської колекції надійшли до музею на початку ХХ століття в результаті розкопок на території Катеринославщини напередодні XIII Археологічного з'їзду.

Вони занесені до музейного **каталогу 1905 р.** в розділ «Греко-скифская эпоха», де зафіксовано 259 позицій предметів скіфської, античної і декілька одиниць інших культур.

Найбільшим комплексом із цих надходжень є матеріали з **розкопок Я. П. Новицького 1904 р. курганів на о. Хортиця** (Катеринославський повіт Катеринославської губ., кург. № 4, № 5 і № 7: **А-1465; 1466; 1467; 1534; 2503; 2504; 2505; 4535; 4536; 4541; 4543; 4548; 5187; 5292** – усього 24 од.). Це залізні фрагменти панцирних пластин, втока списа, стрижнів, ножа; бронзові тригранні наконечники стріл та маленька бляшка з отвором, фрагмент дерев'яного зубчастого кружечка або вінчика, який лежав під головою скелета, і глиняний ліпний горщик-урна у вигляді макової голівки з оперізувальним рядком ямок під відігнутим вінчиком. Крім того, зберігаються фрагменти ліпних посудин доби раннього заліза (12 од.), знайдені Новицьким під час розкопок невеликих піщаних пагорбів, вкритих камінням, **на правому березі Дніпра нижче від порога Гадючого, навпроти о. Левшина** (**А-539–543; 545; 546; 550–553; 2113**).

Поодинокі надходження в колекцію до 1905 р. (десь 13–16 од.) простежуються за каталогом **із розкопок Д. І. Яворницького та інших дослідників на території Катеринославської і Таврійської губерній**. Це ліпна кругло-біконічна посудина на невеликому піддоні з високою шийкою і трьома наліпами – шипами на верхній половині тулуба (**А-695**); бронзові наконечники стріл (**А-1540; 1748; 1749; 1778; 5476**); кістяні та кам'яні пластини, кільця, амулети (**А-1422; 2872; 2873; 2876**); бронзові ґудзики з вушками (**А-5254; 5275**); бронзова шпилька з округлим кільцеподібним вушком (**А-5256**). Найціннішим надходженням цього періоду був залізний кинджал – акінак з отвором під

навершям, знайдений у Бахмутському повіті й переданий до музею «земським начальником 2-ї дільниці» (**А-1431**).

До цієї групи надходжень можна віднести і три глиняні ліпні посудини доби раннього заліза, хоча посилання на каталожні номери вони не мають. Це округлий біконічно видовжений горщик (**А-154**; розкопки Яворницького, хутір Благодатний); горщик у вигляді макової голівки, під вінчиком глибокі ямки-наколи (**А-341**; знайдено біля Бахмута); маленький корячок з округлим дном, лощений, із втраченою ручкою (**А-2129**; с. Михайлівка).

Порівнюючи дані музейних каталогів 1905 і 1910 рр., можна дійти висновку, що за ці п'ять років суто скіфська колекція поповнилась усього декількома десятками артефактів. Серед тих, що є в наявності і значаться в **каталозі 1910 р.**:

– дві невеличкі посудини, **придбані музеєм** (на аукціоні?) у київського колекціонера **В. Балашова**: мініатюрна ліпна конусоподібна мисочка з чорною лощеною поверхнею (**А-149**; скіфська?); маленький ліпний лощений горщичок (корячок) без ручки (**А-697**);
– два фрагментованих залізних вудил з паліями (**А-1538; 1539**) та бронзовий браслет (**А-2018**), знайдені біля **с. Біленьке Катеринославського повіту в маєтку М. І. Міклашевського**;
– бронзові наконечники стріл (із розкопок В. А. Городцова в Бахмутському повіті, **А-2613; 2614**);
– предмети, **передані в дар музею:** половина бронзового дзеркала від Н. Ф. Колдаєва (знайдене біля с. Дмитрівки Катеринославського повіту, **А-1502**); бронзові стременоподібні вудила від І. Ф. Жевахова (випахані в с. Благодатне Павлоградського повіту,

А-1531); бронзові наконечники стріл від Д. М. Марченка та Л. П. Живиці (с. Капулівка Катеринославського повіту, та місце знахідки невідоме, **А-1744; 4627**); фрагмент кістяної ручки ножа від М. Ф. Трипільського(?), знайдений біля станції Топільної Катеринославського повіту (**А-5255**);

– кістяна втулка від лука (із розкопок вчителя І. М. Чорноівана кургану біля с. Капулівка, **А-7584**);
– **декілька чудових предметів від А. А. Васильєва, знайдених в піщаних кучугурах Мелітопольського повіту** Таврійської губ., а саме: бронзова **коповушка** (**А-5486**); бронзова **сережка у вигляді спіралі** з високою дужкою (**А-5487**, див. Петренко В. Г. Украшения и булавки // Археология СССР. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. М.: Наука, 1989, с. 107; 347; табл. 42, № 28); бронзова фібула(?) з гострими кінцями (**А-5488**) і велика (2,7х2,5 см) окаста зелена **намистина-амулет** (**А-5489**) зі скляної пасти, по центру її оперізують синьо-білі очки, вся поверхня вкрита жовтими рельєфними шишечками, які разом з очками утворюють **антропоморфні личини**.

Найціннішим надбанням колекції в цей період було надходження **комплексу предметів скіфського часу (кін. IV – сер. III ст. до н.е.)**: **знахідки 1906 р. підрядника Ф. І. Лисака на станції Дебальцеве Катеринославської губернії (нині Донецька обл.)**. За даними каталогу 1910 р. під час виїмки землі «на 4-й версте от станции… на глубине полутора аршина, в слое чернозёма» знайдено два (приблизно 48х53 см; 42х48 см) бронзові казани на підставці, (каталожні №№ 370, 371), в одному з яких (№ 371) містилися «трое железных удил, лезвие железного ножа, одна

железная пряжка, четыре бронзовые конические пуговицы с ушками, бронзовый треугольник и одно бронзовое украшение, изображающее голову какой-то птицы с изогнутым клювом» (кат. № 372, с. 57). Більша частина цього комплексу зберігається в нашій колекції, а саме: бронзовий **казан (кат. № 370; А-1489)**, який мав дві великі ручки, прикрашені трьома шишками-виступами (одна ручка втрачена у давнину, а друга відламана і зберігається під окремим номером **А-1499**), і два маленькі вушка біля вінчика, він орнаментований двома оперізувальними рельєфними валиками, які імітують переплетену мотузку; три залізні **вудила (А-3471; 3472; 3473)**; чотири бронзові **перснеподібні бляхи** від кінської вузди **(А-1468–1471** – за інв. книгою ґудзики); бронзовий **кінський нахрапник у вигляді голови птиці (А-1472** – за інв. книгою підвіска). Інші дрібні предмети (лезо ножа, пряжка, трикутник) відсутні або їхні номери могли бути втрачені під час окупації 1941–43 рр. А той самий казан (кат. № 371; списаний № А-1488), усередині якого знайшли вищеперелічені артефакти, був списаний у 1952 р. і переданий у порядку взаємообміну до Нікопольського краєзнавчого музею, де і зберігається до сьогодні (акт списання № 33/д-3 від 25.08.1952) Він має дві вертикальні ручки, прикрашені трьома шишками-виступами, не орнаментований, зігнутий убік, пошкоджене дно скріплене металевими смугами. Із каталогу 1910 р. відомо, що дно цього казана було розбите на 4 частини робітниками, які видаляли з нього тверду злежану землю.

До речі, відомо, що в Ермітажі з 1968 р. зберігається золота фібула з комплексу знахідок 1906 р. в Дебальцеве, передана туди нащадком А. Ф. Лисака. Фібула неодноразово була опублікована в радянській археологічній літературі, але **питання атрибуції та датування знахідок**

із Дебальцевого залишалось не вирішеним до останнього часу (Клименко П. Золота фібула із Дебальцева. Ювілейний збірник на пошану М. С. Грушевського. І. Київ, 1928, с. 26; Амброз А. К. Фибулы юга европейской части СССР 2 в. до н.э. – 4 в.н.э. // САИ. М.: Главная редакция восточной литературы, 1966. Вып. Д1–30, с. 56; Скалон К. М. Золотая фибула из г. Дебальцево // АСГЭ. Ленинград, 1971, № 13, с. 55–60). І лише у 2016 р. публікація знахідок з Дебальцевого в міжнародному збірнику «Stratum plus» ввела в науковий обіг цей скарб, один з так званих «дивних комплексів» півдня Східної Європи (Карнаух Е. Г., Синика В. С., Сердюк М. И. Скифский клад из Дебальцево // Stratum plus. Археология и культурная антропология. № 3. Третий до… Потерянное столетие. Санкт-Петербург, Кишинев, Одесса, Бухарест, 2016, с. 217–238).

Згідно із записами інвентарних та архівних книг, у червні **1911 р.** Д. І. Яворницький проводив розкопки кургану **на Басейній площі в м. Катеринославі** (це була вулиця Басейна, з 1936 р. вул. Писаржевського). Саме звідтіля до колекції надійшли бронзові тригранні наконечники стріл – 33 од. (**А-4568–4600**).

В **1912 р.** була оформлена офіційна передача в музей зібрання старожитностей О. М. Поля, які стали фундаментальною базою більшості колекцій музею і систематизовані **в каталозі 1893 р.** Безумовно, більшість предметів скіфської культури записані в розділі 4 «Скифские древности», але зустрічаються вони і в інших розділах каталогу. Далеко не всі скіфські артефакти з колекції Поля збереглися, пройшовши через роки революцій та війн, а ті, що є в наявності, поділяються на декілька комплексів

згідно з місцями їх знахідки. Найчисельнішою серед них є **так звана Чортомлицька група знахідок**, до складу якої входять, як предмети із розкопок Чортомлицького кургану, так і предмети **із Краснокутського кургану, із Довгої могили** та інших, а також артефакти, знайдені **на території Нікополя, Томаківки та ін**. Предмети, згруповані в «Чортомлицькій групі», можуть належати як до скіфської, так і до сарматської або античної культур. Автор каталогу 1893 р. пише: «С наибольшею точностью можно констатировать предметы, найденные при раскопке большого Чертомлыкского кургана, **частью приобретенные на месте, частью полученные от Имп. Археологической Комиссии в обмен** за доставленные А. Н. Полем древности из его личных раскопок, на что имеются письменные указания». Отже, скіфські предмети із цієї групи:

- **кістяні**, у більшості орнаментовані, наконечники і накладки луків та сагайдаків; ворварки; ґудзики; ручки ножів; підвіска із зуба тварини тощо (**А-60; 1017–1020; 1023–1031; 1033–1040; 2875; 2877; 2878**);
- **бронзові** тригранні наконечники стріл (приблизно 50 од.), знайдені безпосередньо в Чортомлицькому кургані або на поверхні землі в його околицях (**А-1135; 1136; 1162–1200; 1314–1316; 1332; 1355**);
- бронзові деталі і прикраси кінської збруї, а саме: фалари (**А-1046–1053; 1055; 1056; 1113**); підвіски у вигляді півмісяця (**А-1058; 1062**); оковки, пряжки, петельки та ін. (**А-1059; 1061; 1063–1069**); дзвіночки (**А-1070–1072**);
- бронзові фібули, пряжки, сережки, кільця, бляшки, ґудзики, цвяшки (**А-1075; 1082; 1085; 1088–1093; 1096; 1097; 1099–1102; 1106; 1128**);

– бронзове дзеркало з отворами для ручки і фрагмент дзеркала з бортиком і заклепкою (**А-1109; 1110**);
– бляшки й підвіски у скіфському звіриному стилі: «голови грифонів» (**А-1044; 1045**); ажурні голови двох оленів(?) чи голова лося (**А-1086**);
– бронзові скроневі кільця з округлими виступами-шипами, можливо, це сарматські солярні амулети (**А-1076–1080**);
– фрагменти бронзових посудин та ручка від саркофага (**А-1098; 1104; 1116**);
– **залізні** вудила з паліями (**А-1114; 1115; 1117–1127**), серед них виділяється один екземпляр – масивні залізні короткі (9 см) вудила з бронзовими великими кільцями (діаметр – 5,3 см);
– окремо треба виділити прикрасу ручки залізного ножа у вигляді **фігурки лева** (за кат. – грифа) з розкритою пащею, зроблену із заліза і **покриту листовим золотом**. За часів Поля ніж був у фрагментах з ручкою із двох кістяних пластинок (див. кат. 1893 р., с. 86, № 137, табл. 9), зараз наявна тільки кінцівка ручки з прикрасою (**А-1073**);
– з «Чортомлицької групи» збереглися **два срібні** предмети з набору кінської упряжі: велика округла бляха із золотою заклепкою (**А-1054**) і нащічник (**А-1057**), орнаментований головою орла і фестонами.

Наступною групою скіфських предметів із колекції О. М. Поля є знахідки **із курганів біля с. Любомирівка** Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії: два залізні наконечники списів із втулками (**А-1430; 3897**); два фрагментовані залізні ножі з кістяними ручками (**А-3898; 3900**); ікла кабана (**А-54/1–2**) і бронзова рельєфна

прикраса у вигляді пари гіллястих рогів, верхні кінці яких сходяться (**А-4631**).

До скіфської колекції з каталогу 1893 р. відносимо і дві бронзові фігурки, найімовірніше прикраси кінського нагрудника. Одна з них зображає голову якоїсь рогатої тварини з випуклими очима (**А-1423**, кат. № 301, с. 99, табл. 10); друга – масивна передня частина пантери(?) (за кат. – вовка), кігтясті лапи якої спущені донизу (**А-1424**, кат. № 300, с. 99, табл. 10). Обидві фігурки походять **із курганів біля Звонецького порогу** (нині Солонянський р-н Дніпропетровської обл.).

Із курганів біля сел **Обухівка** і **Томаківка** походять фрагменти масивних дзеркал (**А-1507/1–3; 1518/1–3**), виготовлених із **потину** – спеціального давнього сплаву міді з великим вмістом олова, свинцю, іноді цинку та інших металів.

Частина предметів **із колекції О. М. Поля, на жаль, не мають легенди** походження. В каталозі 1893 р. записано: «Вследствие крайне беспорядочного состояния записей…, нередко полного их отсутствия, многие из предметов… не могли быть разгруппированы по месту их нахождения» (с. 77). Це бронзові браслети та їх фрагменти (**А-2021; 2902; 2929**); бляшка, оковки (**А-1482; 2911; 5013**); наконечник якогось предмета у вигляді тигрової голівки з отвором між зубами (**А-1429**); фрагмент пластинки (можливо, дзеркала?) з прокресленим *сюжетним зображенням*, де вгадується профіль і фігура людини (**А-1485**);

Із колекції О. М. Поля надійшов до музею і великий (десь 76х90 см) бронзовий **скіфський казан** (**А-1487**, кат. № 354) на високій конусоподібній ніжці. На вінчику дві вертикальні ручки з трьома виступами, під ними, на тулубі, ще дві бокові ручки з трьома рельєфними смугами. Згідно

з каталогом цей казан був знайдений при обвалі землі **на березі Дніпра, біля міста Катеринослава.**

І ще одне, чи не найцінніше надбання **із колекції О. М. Поля – стелоподібна статуя скіфського воїна 6 ст. до н.е. (А-7961)**, тип якої зустрічається дуже рідко, коли на плоскій плиті випадкової форми вибите зображення частин людського тіла з певними скіфськими атрибутами (Петренко В. Г. Скифская каменная скульптура // Археология СССР. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. М.: Наука, 1989, с. 104–105; 345; табл. 40, № 16). Ця скіфська **гранітна** скульптура дуже докладно описана в каталозі 1893 р., але в розділі 5 «Железный век. – Древности княжеского периода» (**с. 120–121, № 319**) разом з трьома половецькими статуями. Згідно з каталогом знайдена вона **була в степу між Херсонською і Катеринославською губерніями (на момент складання каталогу зберігалася в с. Дубова Балка –** це маєток О. М. Поля, який іноді називали «урочище Дубова Балка» і територія якого зараз входить до м. Кривого Рогу). Така легенда цієї статуї. І вона зовсім не відповідає інформації в інвентарній книзі 1948 р., пізніше перенесеною Л. П. Криловою в музейний каталог «Каменные бабы» (1976 р., с. 25), де **помилково записано**, що статуя знайдена в 1906 р. в с. Любомирівка Верхньодніпровського повіту Катеринославської губ., а посилання на колекцію Поля і каталог 1893 р. немає. Ця статуя опублікована в монографії: Ольховский В. С., Евдокимов Г. Л. Скифские изваяния 7–3 вв. до н.э. М., 1994, с. 24–25, № 62; с. 121, ил. 33. В публікації **надана змішана інформація щодо місця знахідки**, а саме: **правильно** те, що вона із колекції О. М. Поля, а **неправильно** те, що знайдена на околиці с. Любомирівка та ще й з урочища Дубова балка. Очевидно, що одна інформація спростовує

іншу, бо ці місця на дуже значній відстані одне від одного: с. Любомирівка – у Верхньодніпровському повіті (тепер районі), а урочище (чи село) Дубова балка – на Криворіжжі.

Далі доречно описати ще одну **скіфську статую 4 ст. до н.е. (А-7989), питання про місце знахідки якої залишається відкритим**. Статуя має вигляд стели з барельєфним зображенням людської фігури з виділеними частинами. Виготовлена із піщаника, 180х68х30 см:

а) в інвентарній книзі 1948 р. **місце знахідки А-7989 не зазначене** (є посилання на інв. картку № 209 за 1930 р.). Але в каталозі Л. П. Крилової 1976 р. чомусь (за невідомих поки що причин) записано, що ця статуя походить із колекції Поля і знайдена на околицях м. Кривого Рогу. Така усна легенда існує і зараз між співробітниками музею, напевно ще з 1970-х рр., але вона нічим не підтверджена;

б) статуя А-7989 також була опублікована в монографії: Ольховский В. С., Евдокимов Г. Л. Скифские изваяния 7–3 вв. до н.э. М., 1994, с. 25, № 63; с. 122, ил. 34. В публікації зазначена та сама інформація, що в каталозі Л. П. Крилової з поміткою, що «подробиці невідомі». Там само надається примітка, що «по неподтвержденным сведениям, изваяние найдено в окрестностях г. Верхнеднепровска [Passek, Latynine, 1929, p. 296]». Посилання в публікації відомих археологів Тетяни Сергіївни Пассек і Бориса Олександровича Латиніна (Passek T., Latynine B. A. Sur la question des «kamennye baby» // ESA. IV. Helsinki, 1929) на Верхньодніпровський район **дає можливість припустити**, що статуя може походити з колекції О. М. Поля, який мав маєток і проводив розкопки у Верхньодніпровському повіті Катеринославської губернії.

Приблизно 600 предметів скіфської колекції **не мають легенди походження**, тому що музейна облікова документація в роки окупації (1941–1943) була знищена. Значна більшість цих речей – бронзові наконечники скіфських стріл: **понад 520 од.** (**А-1519; 1541–1599; 1620–1697; 1700–1703; 1706–1713; 1716–1718; 1742; 1743; 1745–1747; 1750–1777; 1779–1798; 4151–4204; 4206–4213; 4215–4226; 4228–4236; 4238–4242; 4250; 4252; 4255–4257; 4263; 4264; 4266; 4268; 4270–4333; 4336; 4338–4340; 4345; 4350–4353; 4355–4410; 4451; 4485–4523; 4549–4567; 4628; 4630; 4859; 4917; 4918; 5000–5010; 5021; 12688/1–6; 12689/1–8**). Серед інших предметів – посуд, збруя, прикраси та ін.:

– глиняні **ліпні посудини** як маленьких (**А-387; 693; 698**), так і великих (**А-686; 696; 5287**) розмірів, причому культурна належність деяких під питанням. Серед них виділяється сферо-конічний великий горщик (А-686) із трьома шипами у верхній половині тулуба і орнаментальним поясом зі складним геометричним (календарним?) орнаментом, в заглибленнях якого простежуються сліди білої пасти;
– **два кам'яні** (піщаник) видовжені **блюда** (**А-1535; 1536**; із втратами), в інв. книзі 1947 р. проти першого номера записано: «по определению Добровольского раннескифское»;
– фрагменти бронзового скіфського **казана** (чи казанів) 5–4 ст. до н.е., дві од. напівкулястої форми і з горизонтальними ручками (**А-1494;1496; 1497; 1498**);
– глиняні **прясла** (може є грузила) різних форм, у т.ч. 8-кутної зірки (**А-940; 941; 946; 1903; 5393**);
– **кістяні предмети**: накладка (**А-2580**) та наконечник лука у вигляді лапи тварини (**А-1533**); проколка або

коповушка(?) (**А-2538**); фрагменти черешка від ножа (**А-5870**);

– понад 20 бронзових дротяних **браслетів** та їхніх фрагментів, у т.ч. з голівками гадюки і пірамідками на кінцівках (**А-2891; 2913; 2914; 2916; 2918; 2921; 2923; 2925–2928; 2930; 2931; 3996; 3997; 5854; 5857**);
– бронзові **деталі кінської вузди** (**А-4000; 5012; 5355** – налобник; **А-12775** – бляха у звіриному стилі: так звані лев'ячі грифони; **А-12777**);
– бронзові предмети: пряжка конусоподібна видовжена орнаментована (**А-3759**); голка від фібули (**А-3856**); рурка (**А-5011**);
– **бронзові** ранньоскіфські **вудила** (**А-1409; 12770**);
– фрагменти **залізних** скіфських **вудил** (**А-4991–4994**);
– залізний **наконечник піхов** кинджала або меча (**А-5014**);
– два залізні скіфські **кинджали-акінаки** (**А-1432** – кінцівка втрачена, зараз в експозиції; **А-12846** – акінак надійшов на початку 1990-х рр., але ким і де був знайдений невідомо).

В колекції зберігається невеликий комплекс **із розкопок 1927 р.** (ймовірно, В. А. Грінченко, Дніпробудівська експедиція) **в с. Кічкас** (нині територія м. Запоріжжя). Це три бронзові псалії різних форм (**А-1527–1529**) і тригранний наконечник стріли (**А-4456**).

Наступне поповнення скіфської колекції припадає на **40-ві рр. XX ст.:**

– бронзові наконечники стріл (**А-6747–6749**) і дротяний браслет (**А-6736**) **із розвідки К. Ф. Лагодовської**

1945 р. на річці Ворона(І), Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл.;

- **знахідки О. В. Бодянського в Дніпропетровському р-ні** Дніпропетровської обл.: **1942 р. – біля с. Майорка** в б. Майорка був знайдений ліпний корячок, ручка якого відбита і втрачена (**А-388**);
- з розкопок О. В. Бодянського **1946 р. над Сурською заборою** (с. Волоське) надійшли фрагменти ліпних горщиків доби раннього заліза (**А-7776/1–2; 7808**) і прясла зі стінок горщиків (**А-7676/1–2; 7777**);
- з розкопок О. В. Бодянського **1946 р. кам'яних закладок на острові Сурському** зберігається маленький ліпний круглодонний горщичок з 2 наліпами – вушками (**А-8169**).

1960-ті рр. стали відправним періодом значного поповнення не тільки скіфської колекції, а й усього археологічного зібрання ДІМ. Насамперед це пов'язано з іменем археолога **Людмили Петрівни Крилової**, яка в 1964 р. прийшла працювати до музею й активно проводила **рятівні розкопки курганів** на Дніпропетровщині:

- **1965 р**., м. Кривий Ріг, територія Південного гірничозбагачувального комбінату **(ЮГОК)**, знахідки: бронзові триграннi наконечники стріл (**А-8556/1–22**); залізний ніж (**А-8557**); фрагменти залізних **пластин скіфського панцира** (**НД-27058/1–15**);
- **1966 р. (ймовірніше 1964 р**., бо курган 3), м. Кривий Ріг, х. Степний біля колишнього **с. Рахманівка**, знахідки: кістяна ворварка з виїмками біля основи (**А-9485**); бронзова конічна гранована ворварка (**А-9487**); бронзові тригранні наконечники стріл (**А-9486/1–14**);

- **1967 р**., м. Кривий Ріг, курган «**Долгінцеве**», кістяне заполіроване кільце (**А-8735**);
- **1967 р**., м. Дніпропетровськ, Самарський р-н, **с. Чаплі**, дослідження зруйнованого кургану, знахідки: бронзові тригранні наконечники стріл (**А-10043/1–3; 10045/1–4**); кістяна орнаментована обкладка ножа (**А-10044**); залізні **пластини панцира** (**НД-27059/1–6; НД-27060/1–30**); **золоте** спіральне обплетення нагайки (**А-9363**) і **золоте** дротяне кільце із загостреними кінцями (**А-9364**). Тут також був знайдений у **1972 р.** бронзовий **скіфський казан** (**А-8998**; 29х34см) з двома вертикальними петельчастими ручками на вінчику;
- **1968 р**., Дніпропетровський р-н, **с. Попова Балівка**, зона будівництва Фрунзенської зрошувальної системи (**ФЗС**), знахідки: бронзові наконечники стріл (**А-9199/1–3; 9200/1–20**); бронзова ворварка (**А-9201**); залізні **пластини панцира** (**НД-27061/1–35; НД-27062/1–20**); залізні фрагменти деталей **скіфського щита!?** (**НД-27063/1–7**).

Цінним надбанням колекції в 1960-х рр. були передані **І. Ф. Ковальовою** (на той час археолог музею, нині доктор історичних наук, професор) меч-акінак (**А-8825**) і кинджал (**А-8826**), перехрестя яких, на жаль, не збереглися. Знайдені вони були під час розвідок біля **с. Гупалівка Магдалинівського р-ну** на ріллі. Із розкопок І. Ф. Ковальової в Синельниківському р-ні (селекційна станція) в колекції також зберігаються фрагменти ліпного горщика доби раннього заліза (**А-11936/1–6**).

Значним джерелом поповнення колекції **у 1960–1970-х рр.** були **збори археологічного матеріалу під час розвідок** багатьох молодих краєзнавців, щирих любителів археології, які підтримували зв'язок з музеєм і передавали сюди знайдені артефакти. Серед цих аматорів були О. І. Привалов, який став професійним археологом, Є. Богуш, В. Оплята, В. Попцов, О. С. Ступник, П. М. Євстратов та ін. Завдяки їм поповнились різні колекції: кам'яного віку, доби бронзи, середньовіччя. А до скіфської надійшли предмети, знайдені **на півострові Ігрень**, у т.ч. на Поповому мисі.

Найчисельнішими були збори **Олександра Івановича Привалова:**

– два ліпні горщики (**А-8532; 8951**), перший серед яких виділяється тим, що має покришку зі зливом, отвором і 4-кутним хватком;
– багато фрагментів стінок і придонних частин великої ліпної корчаги або корчаг? (**А-9921/1–47; 9922/1–53; 9923/1–24; 9924/1–32**);
– фрагментований великий ліпний горщик (фрагменти склеєні в блоки, **А-11305/1–73**);
– фрагменти ліпних посудин доби раннього заліза (**А-11233/1–2; 11236; 11241/1–2; 11249/1–3; 11301**);
– **бронзові** ворварка (**А-10383**); браслет (**А-10384**); шпилька (**А-10384**); наконечники стріл (**А-8430; 8431**);
– **кістяні** проколка (**А-9184**); **шпилька** з плоскою квадратною голівкою з циркульним орнаментом (**А-9456**).

Надходження **зі зборів Євгена Богуша**: бронзова кругла бляха з рельєфним орнаментом (**А-8668**) і ліпний горщичок (**А-8708**).

Надходження **зі зборів В. Опляти** 1961 р. на Поповому мисі: фрагмент ліпної конічної миски на піддоні (**А-11298**); заготовка грузила (**А-11299**); фрагменти ліпних посудин доби раннього заліза (**А-11304/1–11; 11307/1–13; 11308/1–2**).

Надходження **зі зборів В. Попцова** 1968 р.: кістяна гранована ручка з втулкою від ножа (**А-9144**); кістяна проколка (**А-9150**).

Надходження **зі зборів П. М. Євстратова:** бронзовий двопелюстковий наконечник стріли (**А-9794**); свинцева конічна ворварка (**А-10068**); фрагменти ліпних посудин доби раннього заліза (**А-11126; 11128/1; 11642/1–3; 11643/1–10; 11644/1–5; 11647; 11648; 11649/1–2; 11654/1–6; 11655/1–2**).

Надходження **зі зборів А. С. Ступника:** ліпна покришечка з носиком (**А-10624**); фрагменти ліпних посудин доби раннього заліза (**А-11446/1–3; 11447; 11448**).

Серед **поодиноких знахідок** цього часу:

– бронзові наконечники стріл (**А-8671** – за селищем Шевченко, передав І. Г. Блоха; **А-8757** – с. Кам'янка Дніпровська Запорізької обл., передав Ю. М. Головко; **А-10152** – о. Хортиця, передав А. М. Марьяненко; **А-11195** – селище Шевченко, передав Зайченко);
– глиняне прясло (**А-9499** – с. Кам'янка Дніпровська Запорізької обл., передав В. В. Шатунов);
– ліпний горщичок (**А-8379** – с. Військове Солонянського р-ну, збори учнів 1959 р.);
– три залізні *мечі-акінаки* (**А-8908** – с. Вільне Новомосковського р-ну, на березі Самари, передав Е. В. Гохгалтер; **А-8740** – в пісках п-ова Ігрень, хто передав – невідомо; **А-9069** – знайдений на Уманщині, в р-ні Софійського парку, передав В. П. Славнєв).

Основне поповнення скіфської колекції **у 1970-х рр.** (понад 700 од.) здійснювалось завдяки археологічним **розкопкам музею під керівництвом Л. П. Крилової.** Звичайно, ці розкопки привнесли до колекції численні фрагменти античних амфор (понад 250 од.), а також античну чашу лутерій, призначену для омивання рук. Надійшли і знахідки **золотих прикрас (81 од.)**: скроневі кільця і пронизки із с. Калинівка (**А-9041/1–2; 9042/1–3; 9043/1–7**); напівкулясті ґудзики і метопіда із с. Василівка (**А-9048/1–58; 9049; 13006–13011**); три підвіски із с. Олексіївка (**А-9445; 9446; 9447**) і біконічна намистина із с. Первомайське (**А-9498**).

– **1973 р. – кургани біля с. Калинівка** Солонянського р-ну: **залізний** наконечник списа (**А-12653**); **бронзові** бляшки-гудзики (**Н.Д.-19909/1–4**), обойми (**А-10048/1–8**), бубонець у 2-х фрагментах (**Н.Д.-19910**), бляха у звіриному стилі: «голова грифона» або «півник» (**А-9044**), трикутна ажурна підвіска (**А-9072**), наконечники стріл (**А-9266/1–13; 9319; 10046/1–6; 12690/1–3; 12691/1–8; 12692/1–3**), мініатюрна скобка (**А-13135**); **кістяні** ручки ножів, одна з яких округла і з поперечними нарізками (**А-9045; 9046; 10199/1–2**), **стил – паличка для писання** (А-9122); овальні обкладки навершя меча(**А-10042/1–2**), варварки (**А-10047/2–4**), намистини округло-конічні (**А-9040/1–16**); **кам'яні?** підвіски (**А-12630/1–6**); **мушля рапана** (**А-12654**); **скляні** різнокольорові намистини (**А-9071/1–24; 12627/1–20; 12628/1–24; 12629/1–10**), намистини-підвіски у вигляді амфорок (**А-9073/1–7**);
– **1973 р. – кургани біля с. Василівка** Солонянського р-ну: **залізні** підтоки древків дротиків (**А-10041/1–4**), підток списа (**А-9349**), лезо ножа і ножі з кістяними

ручками (**А-10200; 10201; 10204**); **бронзові** наконечники стріл (**А-9083/1–14; 9084/1–7; 9347/1–5**), випрямлювач древків стріл (**А-9082**), бубонець (**А-9350**); **кістяні** ворварки (**А-9078/1–2; 9079; 9080; 9085/1–4**), **кулеподібні наконечники стріл** (**А-9075/1–2; 9086**), намистини біконічні (**А-9076/1–2**), **футляр для голок** (із 4-х частин) з поперечними канавками та циркульним орнаментом (**А-9081/1–4**), паличка циліндрична рогова з двома поперечними канавками на кінцівках, призначення невідоме (**А-9087**); **скляні** дрібні намистини темні й білі (**А-10089/1–27; 10110/1–17**), округлі намистини, що використовувались як ворварки (**А-9077/1–2**), **щиток персня** із різнокольорової скляної пасти в металевій (електрон) оправі (**А-10082**);

– **1975 р. – курганний скіфо-сарматський могильник біля с. Усть-Кам'янка** Апостолівського р-ну. Особливості поховань цього могильника свідчать про сильний сарматський вплив. Основна частина знахідок під час опису була віднесена до скіфської культури, а декілька предметів – до сарматської (це циліндричні зернисті намистини з **єгипетського блакитного фаянсу** – **А-9300/1–7**). Отже, предмети із цих курганів: **залізний** фрагмент ножа з кістяною ручкою (**А-9292**); **бронзові** кільцеподібні підвіски, у т.ч. подвійні (**А-9283/1–10; 9287/1–2**), фрагменти дротяного браслета (**А-10051/1–3**), фрагменти двох перснів з овальними щитками дуже поганої збереженості (**А-9288; 10085**), наконечники стріл (**А-9282/1–14; 9285/1–23; 9286/1–21; 9297/1–2; 10050/1–4; 10081/1–4; 10083/1–6; 10087/1–2; 10088/1–4**); із **сурми** дві кільцеподібні перевиті підвіски (**А-9284/1–

2); **свинцеві** конічні ворварки (**А-9298/1–2; 10049/1–2**); болас – **кам'яна** куля (**А-9296**); **кістяні** конічні ворварки (**А-9289; 10084**); **глиняні** біконічні прясла (**А-9294; 9295; 9317; 9318**), ліпний горщичок на піддоні, по краю якого є насічки (**А-9290**), ліпна плошка, дно із закраїною, тулуб орнаментований косими прокресленими лініями, край вінчика – насічками (**А-9299**); **скляні** конічні, округлі, діжкоподібні, циліндричні **намистини** (270 од.), у т.ч. зі спіралеподібним і фестонним орнаментом (**А-9301/1–3; 9302/1–12; 9303; 9304/1–71; 9305/1–2; 9306/1–8; 9308/1–68; 9309; 9310/1–38; 9311/1–66**), підвіска-намистина у вигляді вісімки з фрагментом бронзового кільця (**А-9307**);

– **1975 р. – кургани біля локаторної станції в м. Дніпропетровську**: **бронзові** браслети з орнаментованими розплющеними кінцівками (**А-9426; 9427**), наконечники стріл (**А-9470/1–6; 10086; 10266/1–2; 10267/1–9**); **срібна** сережка у вигляді кільця з 2 пастовими намистинами (**А-9425**); **глиняний** ліпний горщик витягнутої форми з конічним гирлом, на шийці – валик з насічками (**А-9428**);
– **1978 р. – дослідження кургану між с. Менжинське і с. Олексіївка** Нікопольського р-ну: **бронзові** наконечники стріл (**А-10151/1–6**), кільцеподібна сережка (**А-11094**); із **сурми** кільцеподібна сережка з нанизаною скляною підвіскою у вигляді глечичка (**А-11093**); **кістяна** лопатка бика (**А-10389**); скляні циліндричні й конічні сині намистини (**А-10150/1–17**);
– **1978 р. – дослідження кургану на території Куйбишевської птахофабрики біля с. Первомайське** Нікопольського р-ну: фрагмент залізного акінака –

гостра частина леза (**А-9575**); бронзові наконечники стріл (**А-9489/1–5; 9490/1–3; 9495**), коповушка, 19,3 см (**А-9496**); намистина у вигляді вівтарика-амулета з *єгипетського блакитного фаянсу* (**А-9497**; кат. ДІМ 2006 р., № 87);
– **1979 р. – дослідження кургану скіфо-сарматського часу в м. Нікополі** (біля будинку райвиконкому): глиняне біконічне прясло (**А-10391**) і бронзове коліщатко-амулет з 4 перемичками (**А-10392**), які були з'єднані (нанизані) між собою за допомогою дерев'яного стрижня; гончарна антична посудинка на піддоні без вінчика (**А-10393**); **кістяна** ручка ножа (**А-12243**).

Окремою групою у скіфській колекції виділяються **гальванокопії золотих речей** і прикрас скіфської знаті (76+1 од.). Виготовлені вони з **металу** в середині **1970-х рр.** Ленінградським художнім фондом для нової на той час експозиції ДІМ, відкритої 7 травня 1977 р.:
– **копії** предметів **із кургану «Товста могила»**: бляшки у вигляді морди міфічного звіра (**А-9351/1–3**); підвіски скроневі із зображенням богині на троні (**А-9352/1–2**); гривна – шийна прикраса (**А-9353**); бляшка із зображенням голови медузи Горгони (**А-9354**); наносник у вигляді голівки фантастичної тварини (**А-9355**); бляшка у вигляді міфічної тварини з крилами, рогами і хвостом (**А-9356**); пектораль (**А-9357**); обкладка піхов меча зі сценами боротьби тварин (**А-9358**); бляшка із зображенням грифона, який терзає коня (**А-9359**); бляшка із зображенням лева, який терзає лань (**А-9360**); бляшка із зображен-

ням міфічної тварини з піднятим хвостом (**А-9361**); бляшка із зображенням бичка у фас (**А-9362**);
- **копії** предметів **із Чортомлицького кургану**: бляшки із зображенням лежачого оленя (**А-11376/1–15**); бляшки із зображенням богині в кріслі, перед нею скіф (**А-11377/1–15**); обкладка сагайдака зі сценами з життя Ахілла (**НД-21463**); руків'я меча з фрагментом леза (**НД-21465**); пластини із зображенням сидячого зайця (**НД-21802/1–12**); пластини трикутні в рельєфних крапках (**НД-21803/1–13**); обкладка піхов меча із зображенням грифона та сцени битви (**НД-21804**);
- **копія** обкладки сагайдака **із Костромського кургану** з 24 квадратами, де зображено оленя під час стрибка (**НД-21464**);
- **копія** гребеня **із кургану «Солоха»** (**НД-21466**);
- **копії** предметів **із Литого кургану в Кіровоградській обл.**: руків'я залізного меча в золотому окутті, геометричний орнамент, на перехресті міфологічна сцена (**НД-23908**); піхви меча, зображені крилаті леви, які стріляють з лука (**НД-23909**).

І ще: **гіпсова копія** вази **із кургану Куль-Оба** (**А-4998**) зі сценами із життя скіфів. Ким і коли була виготовлена копія невідомо. Походить зі старого довоєнного фонду і записана під час інвентаризації 1948 р.

Наступний етап в історії комплектування колекції скіфських старожитностей пов'язаний з роботою музейної госпрозрахункової експедиції (керівники Л. П. Крилова-Єлінова та Л. М. Голубчик), яка по договору з Марганецьким гірничо-збагачувальним комбінатом (МГЗК) **з 1983 р. до 1994 р.** дослідила близько сотні **курганів на території**

МГЗК в Томаківському районі Дніпропетровської обл. (прив'язка до с. Новокиївка, с. Глухе і колгоспу ім. Кірова). Серед курганів різних культур були, звичайно, і скіфські, в результаті чого колекція поповнилася **понад 750 предметами**. Причому тут не врахований античний посуд, як цілі форми (6 од.), так і фрагменти (приблизно 330 од.), знайдені у скіфських похованнях (див. характеристику колекції ДІМ «Античний посуд»), а також **срібний** перстень у фрагментах (**А-12588**), **срібна** підвіска у вигляді кубика (**А-12587**) і **золотий** перстень (**А-12610**) з розкопок **1992 р**.

Отже, надходження з території МГЗК:

- **залізні** підтоки і втулки списів (**А-11721; 12164/1–2; 12441; 12442; НД-17702/1–3; НД-19695/1–3**); тригранні наконечники стріл та спечені стріли (**А-12560/1–2; НД-19884**); фрагменти мечів-акінаків (**А-12163/1–4; НД-18206**); фрагменти наконечника дротика (**НД-18489/1–6**); фрагменти пластин панцира, у т.ч. зі **шкіряними** фестонами (**А-12116/1–2; НД-19386/1–10; НД-19881/1–30**); ножі, у т.ч. з **кістяними** ручками (**А-11698; 12134; 12296; 12316/1–2; 12491; 12598; НД-16662; НД-17693; НД-17704; НД-18922; НД-18925; НД-19692/1–2; НД-19694/1–2; НД-19696/1–2**; ніж з **дерев'яною** ручкою (**НД-19883/1–2**); ворварки (**А-11722; Н.Д.-16674**); бляшки (**А-12481/1–3**); фрагменти браслетів (**НД-16080; НД-17703**); підвіска двокільчаста (**НД-19698**); скобки (**НД-17688/1–3; НД-19821**); пряжка (**НД-16673**); фрагменти стрижнів і пластин (**Н.Д.-18193/1–2; НД-18199/1–5; НД-18200/1–6**);
- **свинцеве** зрізано-конічне грузило (**А-11753**);
- **металевий** (недорогоцінний) перстень, щиток (відділений) із синьої скляної **пасти** (А-12589);

– **бронзові** дротяні сережки, скроневі кільця (**А-11701/1–2; 11754; 11999/1–2; 12293/1–2; НД-16666; НД-16670; НД-16675; НД-17694/1–3; НД-17705/1–2; НД-18343/1–2; НД-18493/1–2**); підвіска: бронзове кільце із нанизаними на нього скляною намистиною і глиняною підвіскою (**А-11709**); двокільчасті підвіски (**А-11711/1–3**); кільця, каблучки (**А-12295; 12440; 12493; 12514**); фрагменти двох каблучок-перстеньків, **на щитках яких зображені птахи** (**А-12496/1–8**); персні (**А-11713; А-12294** – ***на щитку зображено людину, яка їде на козлі***); браслети, їх фрагменти (**А-12297; 12443; 12495/1–7**); дзеркало, орнаментоване по краю наколами, діаметр – 13 см, ручка втрачена (**А-11748**); намистини (**А-12301/9–22: 12421/1–2**); **шпилька**, довжина – 16,6 см з краплеподібною голівкою (**А-12445**); **шпилька**, довжина – 3,5 см зі спіралеподібною у 1,5 оберту голівкою (**А-12597**); бляшка – чотирипелюсткова розетка (**А-12000**); скобки (**А-12377/1–5**); прясло біконічне, до реставрації було надіте на дерев'яну паличку (**А-12311**); ворварки (**А-11727; 12523; 12524; 12525**); пластини трохи вигнуті (**НД-18344/1–10**); **панцирна** пластина (**А-11723**); пряжки від вузди у вигляді ґудзиків з петельками (**А-12528/1–4**); верхня частина кінського **налобника** з петелькою на звороті (**А-12529**); багато наконечників стріл – 264 од. (номери основного фонду **між А-11679 та 12595** не перелічуємо навмисно, плюс номери **НД-16664; 18924**);
– **кістяні** ворварки (**А-11509; 11705; 11725; 11741; 12048; 12049/1–2; 12136; 12498/1–2; 12596**); астрагали (**А-11720/1–5; 11755; 12142; 12150**); ручки но-

жів (**А-11973** – восьмигранна; **12133; 12148; 12444; 12599; НД-16316; НД-18928/1–3; НД-19693/1–3; НД-19887**); **обкладка сагайдака** 25х11 см з циркульним орнаментом (**А-12002**); овальні обкладки лука (**А-12437/1–2**); пронизки і намистини (**А-11704; 11707/1–2; 12584/3–5; НД-16677**); підвіски із зубів тварин (**А-11702; НД-16663**); пластини зі слідами обробки (**НД-18923/1–3; НД-19889**); лопатка бика (**НД-19886**); остеологічний матеріал (**А-12388/1–3**- зі шматочками жовтої і червоної фарб; **НД-17700/1–18; НД-17701/1–2**);

– **мушлі** виноградних равликів (**НД-17687; НД-18196);** підвіски з мушель-каурі (**А-12315/1–3; 12436; 12494/1–2; 12573**); намистини біконічні (**А-11750/1–9**);
– **дерев'яні** фрагменти з бронзовими заклепками (**НД-19699/1–3**); фрагмент гребінки (**НД-19822**); намистини **із плодових кісточок** діаметр – 0,9 см (**НД-17692/1–8**); фрагменти овального блюда (**НД-18202**);
– **глиняні** прясла різних форм (**А-11708; 11751; 11752; 11974; 12298; 12299; 12446; 12447; 12448; 12503; 12571; 12572; НД-18921**); намистини циліндричні чорні, кераміка? (**А-12500/1–3**); фрагменти ліпних посудин (**А-12160/1–6; 12168/1–2; 12531; НД-17689/1–5; НД-17691/1–8; НД-18927/1–21; НД-19697**); ліпні горщики (**А-11719; 11742** – тюльпаноподібний, вертикальні смуги з вохри; **11996** – у фрагментах, без дна; **12253** – у формі голівки маку; **12487; 12506** – орнаментований 4 прокресленими **зображеннями «дерева життя»**, під горлом валик та наліп; **12574** – з носиком; **12575** – зі зливом; **НД-16303** – деформований);

– **із блакитного єгипетського фаянсу** діжкоподібна бугриста намистина (**А-12336**);
– **скляні** намистини різних форм, кольорів і орнаментів (**А-11706/1–13; 11710/1–14; 11712/1–15; 12053/1–4; 12054/1–6; 12156/1–5; 12166/1–3; 12289/1–7; 12290; 12292/1–4; 12300/1–3; 12301/1–8; 12323/1–32; 12334; 12335/1–2; 12423; 12424/1–13; 12425/1–3; 12426/1–3; 12427/1–2; 12430/1–2; 12438/1–33; 12439/1–3; 12499; 12501/1–8; 12502/1–58; 12511/1–11; 12512/1–4; 12530** – велика, 2,3х2,1 см, окаста, синя, «очки» білі; **12584/1–2; 12585/1–5; 12586/1–4; 12591; НД-16317/1–5; НД-16667/1–2; 16669; НД-16671/1–4; НД-16672/1–8; НД-16676; НД-17686; НД-17695; НД-18197/1–3**); намистини-**підвіски** (**А-12291** – у вигляді амфорки; **12325/1–3** – амфорка, підтрикутна і букраній; **12497** – пірамідальна; **12585/6–8** – амфорки; **12590** – амфорка; **НД-16194** – фрагмент трикутний; **НД-16668** – глечичок); усього понад 300 од.;
– **камені** – галька із поховання (**А-11718/1–7**); точильні камені (**А-11743; 12139; 12141; 12428; НД-18391; НД-18392/1–3; 18494; 18926/1–2**); камені до пращі (**А-12238/1–3; 12373; 12382; 12483; 12484/1–2; 12569; 12570**); предмет? (**А-11703**); камінь у формі геніталій із поховання коня (**А-11744**); шматочки **реальгару** (**НД-14954/1–2**); намистини (**А-11749/1–8**); дві трапецієподібні **підвіски із кварцу** (**А-12592; 12593**); фрагмент розтиральника (**НД-18203**); фрагменти зернотерок (**НД-18204/1–2; 18495/1–3**); велика зернотерка з двох частин, гранітна (**А-12535/1–2**); **два рельєфи** із вапняка-черепашника, які зобра-

жують **профілі голів левів або пантер** (**А-12256; 12541**);

- особливо треба виділити надходження **скіфської антропоморфної статуї (А-12542)** із вапняка-черепашника, знайденої в насипу кургану у **1991 р.** Це була вже **п'ята скіфська статуя** в музейній колекції після двох гранітних, що надійшли у 1982 і 1983 рр. із розвідок, про які далі буде йти мова.

Звичайно, в означений період **музей проводив** археологічні дослідження не тільки на території МГЗК, а й в інших районах нашої області. Із цих розкопок до скіфської колекції надійшли лише два предмети:

- розкопки **1984 р.** (керівник Л. П. Крилова-Єлінова) **на 22-му км Запорізького шосе від м. Дніпропетровська**, часткове дослідження обрізаного кургану біля траси: підвіска (**А-11781**) із бронзового кільця з нанизаними на нього двома глиняними прямокутними підвісками;
- розкопки **1992 р.** (керівник Л. М. Голубчик) **в Дніпропетровському р-ні, радгосп Кіровський** (с. Горянівське), у насипу кургану: фрагментований ліпний тюльпаноподібний горщик (**А-12544**) доби раннього заліза, місцеві племена, культура не визначена(?).

У зв'язку з масштабними розкопками музею в **1980 – поч. 1990-х рр. археологічні розвідки і збори** були нечисленними. Але саме в цей період завдяки їм до колекції надійшли дві статуї, меч-акінак та інші артефакти, перелічені нижче:

- **1982 р.** – розвідка Л. М. Чурілової, старшої наукової співробітниці ДІМ, біля с. Слов'янка Апостолівсько-

го р-ну, лежала на вершині насипу кургану: **статуя (А-11418)** антропоморфна із рожевого граніту, вага – 858 кг;

– **1983 р.** – передано із Томаківського народного музею: **статуя (А-11717)** антропоморфна із сірого граніту;
– збори ДІМ **на п-ові Ігрень**: фрагменти ліпних посудин (**А-10864; 10867; 11097; 11826**); фрагмент глиняного грузила (**А-10865**);
– розвідка ДІМ **в Томаківському р-ні**: розтиральник із кварциту (**А-12729** – с. Ільїнка); абразивна плитка (**А-12731** – с. Новокиївка); глиняні прясла (**А-12693 і 12694** – с. Грушівка);
– збори **1980–2000-х рр. І. Дубачинського в Томаківському р-ні**: фрагмент зернотерки (**НД-17860** – с. Ільїнка); кам'яні розтиральники (**А-13573; 13574; 13575; 13576** – між с. Вищетарасівка і с. Новокиївка, на узбережжі Каховського вдсх.); глиняні прясла (**А-13577; НД-32558** – між с. Вищетарасівка і с. Новокиївка, на узбережжі Каховського вдсх.);
– збори ДІМ в **с. Лоц-Кам'янка** напроти опори південного моста (нині м. Дніпро): фрагменти ліпних посудин (**А-11410; 11411/1–2; 11412; 11414**);
– збори ДІМ (Л. М. Голубчик) півн.-зах. околиця **с. Привільне Солонянського р-ну** біля курганів: камінь до пращі яйцеподібної форми (**А-11829** – білий граніт?);
– випадкова знахідка при заборі піску на березі Дніпра в **с. Нові Кайдаки** (нині м. Дніпро): залізний **меч-акінак** (**А-11416**) із серцеподібним перехрестям, **спеціально дуже погнутий** по всій довжині (58 см), що свідчить про його ритуальне використання;
– випадкова знахідка В. В. Криворучко 1986 р. у затоці **Каховського вдсх.** (**м. Нікополь**, селище Новопав-

лівського кар'єру): бронзовий браслет з голівками гадюк (**А-12686**).

З 1995 р. до 1998 р. музей археологічні розкопки не проводив.

Джерелом основного поповнення зібрання скіфських старожитностей у **другій половині 1990-х – 2000-х рр.** стали розкопки співробітників Дніпропетровського Національного університету імені Олеся Гончара, які з 1997 р. за договором з Дніпропетровським обласним центром охорони історико-культурних цінностей регулярно передавали до музею матеріали своїх археологічних досліджень. З 1999 р. ця експедиція має назву **Дніпропетровська цільова археологічна експедиція, керівник к.і.н. В. А. Ромашко**, доцент ДНУ. Матеріали її розкопок поповнили різні колекції (доби бронзи, сарматської, пеньківської культур, середньовіччя), у т.ч. скіфську (близько 800 од.):

- **1997 р**. – розкопки кургану на території **МГЗК, Томаківський р-н**, с. Новокиївка (керівник к.і.н. В. А. Ромашко): **залізні** підток списа (**А-12796**); вістря списа у фрагментах (**НД-21932**); лезо ножа (**НД-21933**); **бронзові** наконечники стріл (**А-12795/1–28**); **свинцева** грибоподібна ворварка (**А-12800**); **скляні** намистини (**А-12801/1–8**);
- **1999 р**. – розкопки курганів біля **с. Зелений Гай Широківського р-ну** (керівник к.і.н. В. А. Ромашко): **залізний** ніж з кістяною ручкою (**А-13131**); панцирна пластина (**НД-26221**); фрагменти сокири (**НД-27033/1–3**); фрагменти леза ножа (**НД-27034/1–3**); **бронзова** кільцеподібна сережка (**А-13128**); наконечники стріл (**А-13129/1–19**); фрагменти пластини

(**НД-26222/1–4**); **кістяний** втульчастий наконечник стріли (**А-13130**);

- **2004 р.** – розкопки курганів біля **смт Меліоративне Новомосковського р-ну** (керівник к.і.н. В. А. Ромашко): **залізні** фрагменти від **набірного поясу** зі складнопрофільованою пряжкою (**НД-28161/1–15**); фрагменти **панцирних** пластин (**НД-28162/1–65**); фрагменти ножа (**НД-28821/1–5**); втулки наконечників списів (**НД-28822/1–3; НД-28843/1–4**); **бронзові** ворварки (**А-13218; 13223**); наконечники стріл (**А-13220–13222; НД-28820; НД-28823–28830; НД-28841; НД-28842** – усього 88 од.); **камені** до пращі із піщаника (**А-13219; 13230/1–3**);
- **2006 р.** – розкопки багатошарового поселення на **п-ові Ігрень, Попів мис** (керівник к.і.н. В. А. Ромашко): **бронзові** наконечники стріл (**А-13349; 13350**);
- **2006 р.** – із насипу кургану біля **с. Голубівка Новомосковського р-ну** (керівник к.і.н. В. А. Ромашко): **залізний псалій** у вигляді цвяха з круглою голівкою і трьома отворами на стрижні (**А-13367**);
- **2007 р.** – **значною подією було дослідження** на південній околиці Дніпропетровська (прив'язка до селища Дослідне Дніпропетровського р-ну) однієї з наймасштабніших поховальних пам'яток скіфів кінця 5 ст. до н.е. – **аристократичного кургану «Близнюк-2»** (керівник розкопок В. А. Ромашко. Результати досліджень викладені в **монографії**: Ромашко В. А., Скорий С. А. Близнюк-2: скіфський аристократичний курган в Дніпровському правобережному Надпоріжжі: монографія. Д.: Пороги, 2009, 251 с. Предмети, знайдені в результаті розкопок, надійшли до нашої колекції:

– **залізна** втулка наконечника списа (**А-13449**); фрагменти пластинчастого панцира і пластин від нього (**А-13450; НД-31070/1–4; НД-31071; НД-31072/1–6; НД-31073/1–4**); вток списа (**А-13452**); ворварка (**А-13453**); вудила із паліями (**А-13456; 13457; 13458; НД-31082/1–3**); фрагменти скоб і заклепок від них (**НД-31059/1–16; НД-31060/1–2**); пластини-обойми (**НД-31065/1–2**); стрижні (**НД-31067/1–3**); фрагмент від обладунку? (**НД-31074**); фрагменти **портупейного поясу** (**НД-31075/1–10**); фрагменти ножа (**НД-31076/1–5**); фрагменти леза акінака (**НД-31079/1–4**);
– **бронзові** трилопатеві наконечники стріл із двох сагайдачних наборів (**А-13394/1–10; 13395/1–151; 13396/1–100; 13397/1–16; 13398/1–39** – усього 316 од.); чашечка від кіафа **(А-13451)**; ворварка (**А-13454**); спарені кільця з виступами-шишечками (**А-13455**); **великий скіфський казан** з двома горизонтальними ручками (**А-13459**); пластини від портупеї (**НД-31068/1–3**); пластини панцирні (**НД-31069/1–14**);
– **камінь** до пращі із гальки (**А-13448**); дві підтрикутні плитки з округлими кутами з жовтого піщаника (**А-13447; НД-31058**); фрагмент абразивного каменю (**НД-31057**); уламки реальгару (**НД-31063/1–2**);
– фрагмент плитки із **крейди** (**НД-31066**);
– фрагменти виробів **зі шкіри** (**НД-31061; 31062**);
– фрагменти **тканини** (**НД-31064; 31083**);
– **три золоті предмети** – перстень-печатка із зображенням на щитку лучника (**А-13372**); ребриста пустотіла намистина (**А-13373**); підвіска у вигляді голови

лося (**А-13374**) і фрагмент **золотої** обкладки від дерев'яної чаші (**НД-31081**);

– **срібна** ручка від килика (**НД-31080** – надійшла як бронзова, а після реставрації 2014 р. та подальшого опробування з'ясувалось, що вона срібна);
– **кістяні** лопати з лопаток тварин (**НД-31078/1–2**).

Найціннішими знахідками з кургану «Близнюк-2» є **кістяні вироби** (98 од.): кільця різного діаметра, у т.ч. виточені (**А-13476/1–5; 13477/1–2; 13478; 13510–13513**); застібка сагайдака? (**А-13474**); веретеноподібний виріб, можливо, ручка піксиди (**А-13514**); деталі якогось виробу з втулками і з меандровим кольоровим орнаментом (**А-13475/1–3**); пластини з отворами на кінцях (**А-13539/1–2**); численні пластини і вставки, які могли бути прикрасами (накладками) дерев'яної шкатулки – піксиди та саркофагу. Перші так звані **фонові прикраси** – це пластини з гравійованими сюжетними зображеннями двох колісниць, запряжених парами коней і з оголеними візниками (**А-13535; 13536/1–3; 13537**); фрагмент пластини із зображенням оголеного чоловіка, що сидить, з плащем-гіматієм за спиною (**А-13531**); пластина із зображенням крилатого оголеного чоловіка (**Ерота**), який тримає в руках пояс-теній з пряжкою у вигляді моделі колеса з чотирма спицями (**А-13533**); фрагмент пластини із зображенням крила якогось божества (**А-13532**); фрагмент пластини із зображенням чоловічих геніталій (**А-13538**); пластини із зображенням кошачих хижаків (гепардів), які сидять на задніх лапах мордами до колон з іонійськими капітелями (**А-13534/1–3**); пластини з орнаментальним, рослинним фризом і зображеннями перепілок (**А-13515;**

13528; 13529); прямі й фігурні смуги, у т.ч. з меандровим орнаментом, запилами тощо (**А-13506/1–2; 13507/1–2; 13508/1–2; 13509/1–4; 13527/1–14; 13530**). До другої групи – **обрізні прикраси** – належать вирізані по контуру пластини-вставки у вигляді геометричних фігур (серце, ромби, трикутники, 4-кутна зірка, клиноподібні – **А-13500; 13501/1–5; 13502/1–7; 13503; 13504/1–8; 13505/1–10**); пластини у формі пальметок (**А-13497; 13498**); у формі іонійської капітелі (**А-13499**). Особливу цінність становлять вирізані по контуру пластини – фігури богів, людей, героїв міфології, образи яких пов'язані з культом Діоніса:

– пластина із зображенням чоловіка, який стоїть, у плащі-хламиді, з бородою і вусами, права рука на поясі, ліва зігнута в лікті (Зевс? Геракл? еллінізований скіф-аристократ? **А-13516**);
– пластина із зображенням чоловіка-воїна у короткому хітоні, на голові фракійський шолом, грає на флейті, на лівій руці висить круглий щит (**А-13517**);
– пластина із зображенням бога **Гермеса**, який летить, на ногах крилаті ендроміди (невисокі чоботи з відкритими пальцями), на плечах плащ – гіматій, за плечима капелюх – петас, у правій руці жезл – кадуцей (**А-13518**);
– пластина із зображенням **менади** (жриці Діоніса), жінка танцює, обличчя повернене назад, одягнена в широкий хітон, волосся довге хвилясте, стягнуте на лобі вузенькою пов'язкою, у правій руці тримає ногу тварини з копитом (**А-13519**). Кістяні пластини з кургану Близнюк-2 виготовлені на високому художньому

рівні і є шедеврами грецького мистецтва, а відсутність прямих аналогій свідчить про їх унікальність;

– **2009 р.** – розкопки поселення пізньої бронзи Лобойківка-1 **Петриківського р-ну** (керівник к.і.н. В. А. Ромашко): бронзовий триганний наконечник стріли (**А-13643**);
– **2011 р.** – розкопки кургану між селищем Краснопілля та с. Сурсько-Литовське **Дніпропетровського р-ну** (керівник к.і.н. В. А. Ромашко): фрагмент залізного черешкового ножа (НД-35016);
– **2011 р.** – розкопки на місці поселення Половиця в **м. Дніпропетровськ**, площа Д. Бідного (нині площа Успенська, 17; керівник к.і.н. В. А. Ромашко): фрагменти стінок бронзового казана (**НД-35025/1–2**).

Значним поповненням скіфської колекції була **передача** музею Дніпропетровським національним **університетом** імені Олеся Гончара **у 2008 та 2011 р.** їхньої колекції археологічних **предметів із дорогоцінних металів**, більшість з яких скіфські прикраси, знайдені під час **розкопок ДНУ в 1984–1990 рр.** в Апостолівському, Верхньодніпровському, Дніпропетровському, Магдалинівському, Солонянському районах нашої області (керівники І. Ф. Ковальова, В. І. Костенко, С. Є. Мухопад, В. М. Шалобудов): **золоті** підвіски, сережки, персні, браслет, намистини, метопіди, бляшки, пронизки, прошивки і накладка від дерев'яної чаші (**А-13307/1–13; 13308/1–16; 13309; 13311/1–2; 13313; 13314; 13317/1–4; 13318/1–2; 13319; 13320; 13321/1–2; 13322/1–2; 13323/1–3; 13324/1–2; 13325/1–7;13326/1–11; 13327/1–4; 13328/1–10; 13329/1–2; 13330; 13331; 13332; 13333; 13334/1–2; 13335; 13336; 13337; 13338; 13339; 13541/1–2; 13542/1–3; 13546; 13551/1–2; 13552; 13553/1–2; 13556/1–3; 13557**), **срібні** дві накладки на дерев'яну

чашу, сережка і перстень (**А-13547; 13548**-недорогоцінний метал; **13554; 13555; 13560**) – усього **115 одиниць**.

Ще одним джерелом поповнення археологічних колекцій музею в цей час були розвідки співробітників Дніпропетровського обласного центру охорони історико-культурних цінностей (ДОЦОІКЦ). **Цінний комплекс** скіфських предметів другої половини VII – початку VI ст. до н.е. надійшов до колекції з розвідки Д. Г. Філімонова **2011 р. на горі Калитва, що в с. Китайгород Царичанського р-ну** (пошкоджене поховання в кургані):

– бронзові наконечники дволопатевих та трилопатевих стріл (**А-13794/1–7; 13795/1–20; 13796/1–3; 13797; 13798/1–8; 13799/1–2; НД-34970**);
– бронзова застібка від горита у вигляді товстого стрижня зі стилізованими голівками левів, покрита золотою фольгою (**А-13801**);
– бронзові заклепки від горита та їхні фрагменти (**НД-34886/1–101**);
– антична плоскодонна амфора з двома ручками, розписна (**А-13800**; Мілет, 610–580 рр. до н.е.).

Невелике поповнення колекції фрагментами предметів скіфо-сарматського часу пов’язане з роботою **музейної експедиції 2002 р. в с. Марьянське Апостолівського р-ну** (керівник Л. М. Чурілова). В результаті зборів та розкопок кургану до музею надійшли: **залізні** фрагменти лез ножів (**НД-25914/1–3; НД-25917**); фрагмент триграннного наконечника стріли (**НД-25915**); заклепка (**НД-25916**); фрагмент **зуба** тварини (**НД-25912**); фрагменти формованої **крейди** (**НД-25913/1–3**); фрагменти стінок **ліпних** посудин (**НД-25921/1–3**).

Поповнення скіфської колекції у **2-й половині 2000-х рр.** пов'язане з **археологічними розвідками**, які проводив музей у різних районах Дніпропетровської області (керівник Л. М. Чурілова, зав. відділу археології ДІМ):

- **2007 р**. – **с. Шахтар Нікопольського р-ну,** підйомний матеріал: фрагменти **ліпних** горщиків доби раннього заліза (**НД-31667/1–2; НД-31674; НД-31678; НД-31679/1–6; НД-31680/1–2**); шматок **шлаку** (**НД-31681**);
- **2007 р. – с. Шолохове Нікопольського р-ну,** підйомний матеріал, шурфування: розтиральник із **каменю** (**А-13572**); **жорна** дископодібні з піщаника (**А-13571/1–2**); фрагмент абразивної плитки (**НД-32343**); точильні бруски (**НД-32357/1–2**); фрагмент **лощила з каменю вишневого** кольору (**НД-32362**); **глиняні** фрагменти ліпних горщиків (**НД-32338/1–2; 32340/1–3; 32341; 32342; 32346/1–2; 32347/1–4; 32348/1–5; 32351/1–9; 32353; 32355/1–6; 32356/1–4; 32358/1–2; 32360/1–2; 32361/1–4; 32363/1–3; 32365; 32369; 32370/1–7; 32372**); лощило зі стінки горщика (**НД-32368**);
- **2007–2009 рр. – с. Капулівка Нікопольського р-ну,** підйомний матеріал, шурфування: **кам'яні** розтиральники (**А-13648; 13649; 13650; 13655; 13656; 13657; НД-32734; НД-32738**); **глиняні** фрагменти ліпних горщиків (**НД-31647; 31652; 32714/1–3; 32715/1–6; 32717/1–2; 32721; 32722/1–2; 32725/1–2; 32726; 32727/1–3; 32731/1–2; 33683; 33694; 33702/1–4; 33704/1–4; 33705; 33706/1–2; 33707/1–2; 33710/1–2; 33713; 33714**); фрагмент ручки гончарної посудини (**НД-33711**); фрагменти **скляної** окастої намистини (**НД-33712/1–3**);

- **2008 р. – с. Вищетарасівка Томаківського р-ну,** підйомний матеріал на поселенні: фрагменти ліпних горщиків (**НД-33062; 33065**).
- **2010 р.** – ціннім надбанням колекції була скіфська (**шоста** за порядком надходження) **антропоморфна гранітна стела (А-13592)** 4 ст. до н.е.: прямокутна, з округлою головою, похилими плечима і ледь позначеним поясом, 165х69х14 см. Стела була знайдена Л. М. Чуріловою під час **етнографічної експедиції** ДНІМ **в с. Великоолександрівка Васильківського р-ну** на території садиби І. Г. Молокова (вул. Крупської, буд. 22);
- **2011 р. – с. Домоткань Верхньодніпровського р-ну**, берег Дніпродзержинського вдсх.: бронзовий кулеподібний наконечник стріли з двома ледь позначеними лопатями (**А-13829**).

Надходження до колекції в другій половині 2010-х рр., пов'язані з розкопками та розвідками музею, а саме:

2015–2017 рр. – розкопки та збори ДНІМ (керівник к.і.н. О. В. Старік, зав. відділу археології музею) в селищі **Токівське Апостолівського р-ну**: фрагменти ліпних і гончарних посудин (**А-13894; НД-36998; 36999; 37005; 37306/1–2; 37307/1–12**); кристал гірського кришталю (**НД-37020**); залізне шило (**А-13913**); бронзові наконечники стріл (**НД-38528; 39049; 39050; 39051**);

2017 р. – розвідка ДНІМ в П'ятихатському р-ні (керівник Д. С. Романчук, наукова співробітниця відділу археології музею) додала до скіфської колекції ще одну (сьому) **антропоморфну гранітну статую** (**А-13972**; голова загострена, простежується гривна та ліва рука, зігнута в лікті). Статуя знайдена на околиці **с. Вишневе** в лісосмузі між

орними полями. З інших пунктів цієї розвідки надійшли фрагменти ручок гончарних посудин (**НД-39704 – с. Авангард**; НД-39729 – **с. Лозуватка**).

У **2018 р.** колекція поповнилась кинджалом-**акінаком** (**А-13996**, 34х5,2х1 см), знайденим на околиці **м. Верхньодніпровська**. Переданий с.н.с. О. В. Рутковською.

Останні надходження до колекції **2018 р.** – матеріали **конфіскату** за рішенням Кіровського райсуду м. Дніпра:

- **бронзові** фрагмент накладки (**НД-40977**); наконечники стріл (**НД-40979/1–13; 40980; 40981**); шпилька (**НД-40982**); скронева підвіска (**НД-40983**);
- **залізні** наконечники втульчастих списів (**НД-40984/1–2** – лавролистий і гостролистий); так звана прив'язна сокира (**НД-40985**) з виступами посередині.

ІІІ. Кількісний склад колекції «Скіфські старожитності» на 01.01.2020.

Згідно з особливостями виділення цієї колекції (див. пояснення в розділі І «Статус колекції») **виявлено понад 4 400 предметів**, із них **основного фонду – 3 440 од**., **науково-допоміжного – близько 1 000 од**. Цифри надані приблизно, тому що сюди не увійшли старожитності з дорогоцінних металів (209 од.), які містяться в іншій групі зберігання, та античний посуд зі скіфських поховань, але інші предмети античного походження із розкопок скіфських курганів (античні намистини й підвіски, кістяні пластининакладки) зараховані до складу колекції. Водночас тут навіть не згадувались подібні античні предмети (намистини,

дзеркала, амулети) зі старого довоєнного фонду. І ще одна деталь: невелика кількість предметів старого фонду (ліпні горщики, амулети) лише умовно віднесена до скіфської колекції й потребує подальшої більш детальної атрибуції.

У **недоліку** (за списком предметів, не виявлених під час звіряння наявності на 01.01.2011) – **284 предмети**, більшість із них бронзові наконечники стріл (266 од.) зі старого археологічного фонду музею.

В **1950-х рр.** в порядку взаємообміну між музеями країни **списано 139 предметів** скіфської колекції, а можливо і більше, бо за списками неможливо датувати всі речі. Із них **передано до інших музеїв**: Закарпатському краєзнавчому музею – 20 наконечників стріл; Красноградському краєзнавчому музею – 11 наконечників стріл; Львівському історичному музею – 40 наконечників стріл, бронзова шпилька, фрагмент браслета; Мелітопольському краєзнавчому музею – 19 наконечників стріл; Інституту мистецтвознавства фольклору та етнографії АН УРСР – 2 черепи людей скіфського періоду. Крім того, у 1950 р. були списані матеріали розкопок 1904 р. вчителя І. М. Чорноівана кургану біля с. Капулівка Катеринославського повіту: кістяні застібки й деталі лука, фрагменти залізних предметів, намистина, бронзові наконечники стріл (усього 26 од.), а також частина матеріалів розкопок (напевно, Яворницького?) кургану в маєтку М. І. Міклашевського біля с. Біленького Катеринославського повіту: залізні та бронзові кільця і пряжки від збруї (7 од.) і бронзові браслети, скроневі кільця, фрагменти дзеркал (12 од.).

IV. Фізичний стан колекції (збереженість)

Зважаючи на досвід роботи з матеріалами колекції, можна зробити висновки, що загалом скіфські речі мають задовільний стан. До експонатів **зі значним пошкодженням** належить частина дрібних **бронзових** речей (наконечники стріл, підвіски, каблучки, бляшки тощо), де має місце повна мінералізація металу і процес окислення врешті-решт призведе до розпаду і втрати предметів. Такі речі в основному перебувають на науково-допоміжному фонді зберігання, але зустрічаються і в основному фонді. Усе вищесказане стосується і більшої частини **залізних** предметів (фрагменти списів, мечів, леза ножів, панцирні пластини і т.п.).

Водночас частина металевих предметів колекції перебуває **майже в повній археологічній збереженості**: бронзові дрібні прикраси і наконечники стріл зі старого фонду, цілі залізні акінаки, вудила, які, звичайно, корозовані, але не розшаровуються, не кришаться. До «збережених» можна віднести також частину скляних намистин і підвісок, кістяних деталей лука, глиняних цілих посудин, предметів із каменю.

За останні 25 років (1993–2019) реставратори музею (Г. Ф. Шамрай, Д. О. Коваленко, С. П. Передерій, О. С. Сердюк, В. В. Десятерик) **відреставрували понад 300 предметів** скіфської колекції. Серед них бронзові предмети дрібної пластики із колекції О. М. Поля (близько 50 од.), із розкопок ДІМ 1970–1990-х рр. (понад 70 од.), із розкопок В. А. Ромашка 1999–2007 рр. (понад 120 од.), знахідки на горі Калитва 2011 р. (понад 60 од.). Серед реставрованих скіфська гранітна статуя (А-11418) і великий бронзовий казан із кургану «Близнюк-2».

V. Наявність страхового фонду

Частина предметів колекції взята на негатив. Це експонати, які були представлені в 1-й залі музею (понад 150 од.) і ті скіфські предмети, на які під час опису були написані уніфіковані паспорти.

Наявність **аналогічних** та ідентичних екземплярів колекції має місце тільки серед предметів масового виробництва того часу: бронзових наконечників стріл та деяких скляних підвісок і намистин.

VI. Склад НДА

У наявності індивідуальні картотечні каталоги: предметний, географічний, тематичний. Дотримана єдність між фізичним розміщенням колекції і класифікаційною схемою географічного каталогу.

VII. Документаційне забезпечення колекції

У наявності книги надходження, інвентарні книги, акти прийому–передачі, дефектні акти, уніфіковані паспорти та інвентарні картки.

VIII. Використання

Колекція повністю доступна для використання. Предмети колекції використовуються в роботі дослідників, в експозиційно-виставковій роботі та для занять зі школярами.

Останнє використання: участь (2 скіфські гранітні стели А-11717; А-13592) в експонуванні на Першій Київській міжнародній бієнале сучасного мистецтва «ARSENALE» в межах інноваційного проєкту «Прадавні форми – актуальний погляд», яка відбулася в Національному культурно-мистецькому та музейному комплексі «Мистецький арсенал» 22.05.2012–31.06.2012.

Висловлюю щиру вдячність моїм колегам, завідувачам відділів музею – Л. М. Чуріловій, В. І. Лазебник і Л. М. Марковій за допомогу щодо уточнення атрибуції та походження деяких експонатів колекції.

Джерела та література

1. Каменные бабы. Каталог /автор-составитель Л. П. Крылова. Д.: Промінь, 1976, 101 с.
2. Каталог Екатеринославского областного музея им. А. Н. Поля. Археология и этнография. Екатеринослав: Типография губернского земства, 1905. 297 с.
3. Каталог Екатеринославского областного музея им. А. Н. Поля. Археология и этнография. Екатеринослав: Типография губернского земства, 1910. 426 с.
4. Каталог коллекции древностей А. Н. Поль, в Екатеринославе. Вып. 1 / сост. К. Мельник. К.: Типография С. В. Кульженко, 1893. 218 с.
5. Карнаух Е. Г., Синика В. С., Сердюк М. И. Скифский клад из Дебальцево // Stratum plus. Археология и культурная антропология. № 3. Третий до… Потерянное столетие. Санкт-Петербург, Кишинев, Одесса, Бухарест, 2016, с. 217–238.
6. Новицький Я. Острів Хортиця на Дніпрі, його природа, історія, старожитності. Запоріжжя: Тандем У, 1997. С. 23–25.
7. Ольховский В. С., Евдокимов Г. Л. Скифские изваяния 7–3 вв. до н.э. М., 1994, с. 24–25, № 62; с. 121, ил. 33.
8. Петренко В. Г. Скифская каменная скульптура // Археология СССР. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. М.: Наука, 1989, с. 104–105, 345, табл. 40, № 16.
9. Петренко В. Г. Украшения и булавки // Археология СССР. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. М.: Наука, 1989, с. 107; 347, табл. 42, № 28.
10. Ромашко В. А., Скорий С. А. Близнюк-2: скіфський аристократичний курган в Дніпровському Надпоріжжі: монографія. Д.: Пороги, 2009. 251 с.
11. Скалон К. М. Золотая фибула из г. Дебальцево / АСГЭ, 1971, № 13, с. 55–60.

Х А Р А К Т Е Р И С Т И К А
археологічної колекції ДНІМ
«Пам'ятки черняхівської культури»
на 01.10.2021

І. Статус колекції

Колекція археологічних предметів **«Пам'ятки черняхівської культури»** згрупована за тематичною та хронологічною ознаками.

Основна ознака – тематична.

Шифр колекції – «ДНІМ-А…» та «ДНІМ-НД-…»

Наповнення колекції відповідає назві. До її основного складу входять предмети, які належали племенам археологічної черняхівської культури, знайдені в результаті розкопок та розвідок на території Степового Подніпров'я – теперішніх Дніпропетровської та Запорізької областей.

Відкриття черняхівських пам'яток належить українському археологу В. В. Хвойці, який у 90-х рр. 19 століття дослідив могильники в селах Черняхів і Ромашки Київської обл. Черняхівська культура (2–5 ст.н.е.) склалася на основі різних етнічних груп. До її складу входили давньослов'янські племена, які контактували з готами та скіфо-сарматами. Тому до колекції віднесені нечисленні предмети готського походження (у т.ч. з дорогоцінних металів та предмети пізніх готів 5–7 ст.), які потрапили до музею не з черняхівських пам'яток. Відомо про значний вплив на черняхівську культуру римської цивілізації. Тому античні предмети римського імпорту, знайдені на черняхівських поселеннях та могильниках, згадуємо в цій характеристиці. Хоча вони також належать до колекцій античної культури.

ІІ. Історія колекції

На початку ХХ ст. до музею надійшов характерний для черняхівської культури гончарний сіроглиняний глечик

з високою ручкою, орнаментований по тулубу широкими косими вдавленими смугами (**А-713**; висота – 13 см). Знайдений він **«на Большой Хортице»**, де в 1929–1930 рр. був відкритий черняхівський могильник. Можна вважати, що цей глечик поклав початок нашій колекції глиняного посуду черняхівського часу.

До колекції черняхівської культури можна віднести і **гермоподібну гранітну статую** чоловіка на прямокутному постаменті. Зберігається вона, до речі, не в археологічній, а в етнографічній колекції музею (**Э – 3191**; 53х21х19 см; Кат. 1910 р., с. 109, № 754). За даними **каталогу 1910 р.**, вона була **знайдена в 1900 р.** в кургані поблизу залізничної **станції Вісунь Херсонської губернії**. Подарував її музею Лаврентій Іванович Зіверс. Вперше статуя була досліджена на початку 2000-х рр. й опублікована Л. М. Чуріловою, завідувачкою відділу археології музею. Це перша спроба атрибуції статуї, яка за стилем, технікою, зображенням окремих деталей датується першими століттями нової ери. Наближення аналогій «герми» до римського часу, а місця знахідки – до Північного Причорномор'я дає можливість **пов'язати її з готами** і датувати III–IV століттями н.е. (див. Чурилова Л. Н. Каменная статуя первых веков нашей эры из коллекции Днепропетровского исторического музея // Роль музеїв у культурному просторі України і світу. Вип. 11. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2009, с. 403–406).

В 1912 р. до музею надійшли предмети **із зібрання О. М. Поля**. Серед них були окремі яскраві знахідки з території нашого краю, які належали **готському елементу** складової черняхівської культури:

1) фібула бронзова зооморфна у вигляді фігурки **гірського козла** (**А-5245;** каталог колекції О. Поля 1893 р., с. 90, **№ 195**, табл. IX; 5,3х2,5 см), знайдена біля **с. Обухівка**, нині Дніпровський р-н Дніпропетровської обл. Римський імпорт племен черняхівської культури, ІІІ ст.н.е. (консультація 2001 р. к.і.н. В. М. Зоценка, наукового співробітника ІА НАНУ);

2) фрагмент статуетки (торс) **оголеного чоловіка**, який сидить, вирізана з чорного сланцю (**А-1428;** Кат. 1893 р., с. 101, **№ 334**, 5х4х2,8 см), права рука зігнута в лікті і тримає біля грудей якийсь предмет, ймовірно меч; поверхня тіла прикрашена концентричними колами: на ключицях, лопатках та сідницях. Знайдена в кургані біля **с. Наталіївка** Олександрівського повіту Катеринославської губ. Доба великого переселення народів. **Готи(?)**, поч. І тис.н.е.;

3) фібула бронзова двочастинна з рамковим голкоприймачем (**А-3843;** Кат. 1893 р., с. 97, **№ 287**, табл. Х; 4,2х1,5х1 см), місце знахідки невідоме. Раннє середньовіччя. **Готи, VI ст.н.е.** Нижній Дунай. Візантія. (консультація кін. 1970 – поч. 1980-х рр.к.і.н. Є. Л. Гороховського, наукового співробітника ІА УРСР).

Частина предметів колекції довоєнного надходження **позбавлені легенди** у зв'язку з тим, що музейна документація в роки Другої світової війни була втрачена. Серед них:

– сіроглиняний гончарний глечичок з ручкою, випуклим біконічним тулубом та широким конусоподібним горлом (**А-1870**; 7х7х8,5 см);
– фрагменти сіроглиняних гончарних посудин (**А-349; А-2108**);

- бронзові фібули (**А-3841; 3848; А-5322 – готи**) та пряжки з язичками (**А-5351; НД-34212**), у т.ч. орнаментовані;
- срібні прикраси: ланцюжки з бляшками та шпильками, за консультацією к.і.н. В. М. Зоценка, наук. співробітника ІА НАНУ, **готського походження** (**А-4848; 4849; 5184**), відомо лише, що надійшли вони від такого собі Г. І. Туровця;
- дві бронзові пластинчасті фібули **готського походження** (**пізні готи**), датовані к.і.н. Є. Л. Гороховським, наук. співр. ІА УРСР: **А-2920** – двопластинчаста фібула, друга половина **V – початок VI ст.н.е.**, Крим; **А-4028** – фрагмент щитка зооморфної фібули, друга половина **VII ст.**, Крим, Подніпров'я(?).

Наступним етапом поповнення колекції було надходження великого **комплексу** матеріалів з розкопок **Дніпробудівської експедиції** на чолі з Д. І. Яворницьким. В **1929 р.** експедиція провела розкопки поселення і **могильника черняхівської культури в с. Привільне Верхньохортицького р-ну Запорізької обл.** Роботами на поселенні керував В. А. Грінченко; на могильнику – **П. А. Козар** (український історик, археолог, у 1925–1931рр. – зав. відділу ДІМ, саме йому належить пріоритет відкриття «полів поховань» у с. Привільному). Д. І. Яворницький в листі до Укрнауки від 09.09.1929 зазначав, що було «відкрито занадто цікаве кладовище – «поле похоронних урн» доби римської провінціяльної культури...» (науково-діловодний архів ДНІМ, опис 1918–1967 рр., 34 од.). Могильник розташований на північному схилі балки Вільної. Там досліджено 28 поховань з трупопокладеннями і трупоспаленням. В інвентарних книгах є посилання на щоденники розкопок,

їхні шифри, але самі щоденники зберігаються в архіві ІА НАНУ. В нашій колекції зберігаються матеріали з розкопок цього могильника:

- гомілкові та стегнові кістки людини (**А-118/1–6**); череп молодої жінки 30–35 років (**НД-38450**, облікований був лише у 2017 р., а ідентифікований завдяки шифру розкопок);
- кістки свійських тварин: фаланги коня (**А-65/1–2**) та зуб вівці (**А-119**);
- горщики гончарні (**А-359; 365; 405; 2077; 2080**);
- ваза гончарна триручна чорнолощена, орнаментована на плечиках півколами із вдавлених широких смуг, які своєю чергою прикрашені насічками (**А-404/1–10**, відреставрована ДІМ 2000 р.);
- горщики ліпні (**А-187; 330; 5284**);
- миска ліпна (**А-5282**);
- фрагменти посуду (**А-2072; 2073; 2078; 2079; 5546; 7254/1–3**);
- глиняні прясла (**А-2060; 2076; 5307; 5349; 5537**);
- залізні скоби (**А-3931; 5295; 5306; 7373**); шила (**А-5243; 7371**); пряжки (**А-3926; 7372**); долото (**А-3932**); ніж (**А-5242**); цвях чотиригранний (**А-5249**);
- залізні відерцеподібні та кошикоподібні підвіски, 17 од. (**А-5262–5272; 5444–5449**);
- бронзові фібули (**А-2063; 2064; 2066**) та фрагменти (**А-2065; 2068**);
- бронзові пряжки (**А-3927; 3928**); кільця (**А-2069; 2070; 3930**);
- срібна фібула (**А-2067**) з високою дугою та спіралеподібним шарніром;
- кістяний гребінець з бронзовими заклепками-цвяшками (**А-2061**) і фрагменти подібних гребінців

(**А-2075/1–6; 5639/1–8; 5640/1–2** – фрагменти намистини та гребінця);
– підвіска-амулет: ікло тварини в бронзовому кільці (**А-2062**);
– шматок крейди (**А-3598**);
– скляне денце від посудини (**А-3933**) та скляний зливок (**А-5247**);
– намисто з 30 намистин: мармурових багатогранних (**А-2030–2033; 2036–2048; 2051–2059**); скляних плоских (**А-2034; 2035**); скляної очкастої (**А-2049**) і сердолікової багатогранної (**А-2050**);

Наступний період поповнення черняхівської колекції, в **1940-х рр.**, насамперед пов’язаний з діяльністю **Олександра Всеволодовича Бодянського**, тоді місцевого археолога-аматора, в післявоєнні роки – співробітника музею, а в 1960–1970-ті рр. – співробітника ІА АН УРСР. Матеріали археологічного фонду ДНІМ, зібрані Бодянським, наповнюють майже всі колекції, від предметів кам’яної доби до запорізької старовини (див. Сердюк М. Й. Внесок О. В. Бодянського в поповнення археологічної колекції ДІМ // Роль музеїв у культурному просторі України й світу. Вип.11. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2009, с. 230–238). Зробив він свій внесок і в поповнення колекції черняхівських пам’яток. Ще з довоєнних знахідок **1939 р.** зберігається гончарний біконічний **глечик** з широкою ребристою ручкою, з лощеною коричневою поверхнею і сітчастим орнаментом, утвореним лощеними канелюрами (**А-2124**), знайдений на черняхівському **могильнику коло балки Дубової, що біля с. Новоолександрівка Запорізької обл**. (відкритий В. А. Мізіним в 1933 р., невеликі розкопки там проводив І. М. Фещенко в 1940 р.). З цього могильника

в колекції зберігається ще чотири посудини, знайдені Бодянським в **1941–1942 рр**.:

- гончарний округло-біконічний **глечичок** з двома ручками (**А-2074**, висота – 12 см);
- гончарний гострореберний **горщичок** (**А-295**, висота – 8 см);
- гончарна біконічна глибока **миска** (**А-5283**– 12х21 см);
- половина ліпної **мисочки** на кільцевому піддоні (**А-326**, 6,5х14,5 см).

В результаті розвідок О. В. Бодянського **1942 р**. в колекцію надійшли фрагменти гончарних посудин з **балки Майорка**, що біля с. Майорка Дніпропетровського р-ну (**А-6180–6185; 6187; 6190; 6234** – амфорна стінка) та із с. Олексіївка Солонянського р-ну Дніпропетровської обл., знайдені над **Тягинською заборою** (**А-6027; 6029; 6030**).

Завдяки вивченню архівних документів, науковці ДНУ та ДІМ встановили, що в 1942 р. німецькими окупантами були дозволені археологічні розвідки в порожистій частині Дніпра. Очолював їх професор П. А. Козар, на той час директор об’єднаного художньо-історичного музею. До складу експедиції входив і Бодянський як помічник археолога, що сприяло його безпеці під час археологічних пошуків. Таким чином, **зі зборів О. В. Бодянського в 1942 р.** до колекції надійшли керамічний посуд та його фрагменти ще з одного **могильника в гирлі балки Сухенької, біля с. Новоолександрівка Запорізької обл.**:

- ваза гончарна триручна з підлощеною поверхнею (**А-12964**, 15,5х28,5 см; реставрована ДІМ 2000 р.);

– чаша гончарна напівсферична тонкостінна, з округлим дном (**А-2081**, 8,5х12 см; реставрована ДІМ 2000 р.);
– мисочка мініатюрна гончарна гостроребериа, на піддоні (**А-2082**, 3,2х5,5 см);
– горщик ліпний банкоподібний (**А-165**, 7,5х10,2 см);
– нижні частини гончарної (**А-6501**) та ліпної (**А-6506**) товстостінних посудин;
– фрагменти гончарних жовтоглиняних античних посудин (**А-6512; 6518; 6525; 6532; 6537**);
– фрагменти гончарних сіроглиняних посудин, декілька орнаментовані (**А-6502; 6503; 6505; 6508–6511; 6514–6517; 6519; 6520; 6522–6524; 6526; 6527; 6529–6531; 6533; 6534; 6536**);
– фрагменти ліпних горщиків з домішками кварцу (**А-6507; 6535**).

Влітку 1943 р. німці під час окупації проводили археологічні розкопки черняхівських могильників у районі с. Новоолександрівка Запорізької обл. Звичайно, знахідки цих досліджень були вивезені окупантами. В музеї **збереглися** фрагменти посуду, з яких реставратор музею С. П. Передерій відтворив **дві цілі посудини** (у 2001 та 2006 рр.). Це великий ліпний округло-біконічний горщик (**А-12959**, 20,2х23,5 см) та мініатюрна гончарна напівсферична чаша (**А-12687**). Окремі **фрагменти (83 од.)** ліпних та гончарних посудин були обліковані до науково-допоміжного фонду **(НД-23512; 23514/1–2; 23515/1–2; 23516; 23517; 23518; 23519/1–2; 23520; 23522; 23523/1–2; 23524/1–2; 23525/1–2; 23526/1–2; 23527; 23528/1–4; 23529/1–2; 23530/1–2; 23531; 23532/1–2; 23533; 23535; 23536; 23537; 23539/1–4; 23540/1–3; 23541/1–6; 23838/1–2; 23839/1–4; 23840/1–2;**

23841; 23842/1–3; 23843/1–2; 23844/1–20). Ще збереглася **підвіска з мушлі каурі** – середземноморський імпорт черняхівських племен (**НД-19824**, 7х4х4 см). Усі ці предмети були ідентифіковані з розкопками німців за шифрами: дві великі цифри «43» з дробом напевно означають рік розкопок та номери польового опису. Наприкінці 1990-х рр. вони були обліковані як речі зі зборів Бодянського, та пізніше цю помилку виправили (див. протокол ФЗК ДНІМ № 1533 від 01.11.2012).

До цього комплексу відносимо і **надходження 1962 р. з Миколаївського музею** п'яти гончарних посудин **з тих самих німецьких розкопок 1943 р.** могильника біля с. Новоолександрівка Запорізької обл.: чотири глибокі сіроглиняні біконічні миски на кільцевих піддонах (**А-8387/1; 2; 4; 5**) і нижня частина гончарної округлобокої посудини на кільцевому піддоні, глина сіро-червоного кольору (**А-8387/3**, 8х11 см). Мабуть, тікаючи, окупанти залишили їх у Миколаєві.

В колекції зберігається декілька фрагментів гончарних черняхівських посудин, знайдених під час масштабних досліджень відомих археологів (ІА АН УРСР; ДІМ; історичний музей Києва) в порожистій частині Дніпра в **1945 р.**, а саме:

- з розвідки Олени Федорівни Лагодовської на **р. Ворона** Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл. (**А-6345; 6691**);
- з розвідки Аркадія Вікторовича Добровольського на **п-ві Ігрень** в м. Дніпропетровськ (**А-7076; 7077**).

З розвідок **1945 р.** також надійшло декілька фрагментів, а саме:

- вінчик (**А-7145**) та стінка (**А-6449**) від одного ліпного тонкостінного горщика, які можна склеїти між собою

(**з о. Кізлевого-І, Синельниківський р-н Дніпропетровської обл.**);
– половина сіроглиняного прясла (**А-7048; гирло р. Сури, Дніпропетровський р-н Дніпропетровської обл.**);
– фрагменти денець гончарних сіроглиняних посудин (**А-5936; 5937; б. Гадюча-2 Запорізької обл.**).

В **1945 р.** колекцію поповнили знахідки **Сергія Костянтиновича Накельського** (краєзнавець, колекціонер, співробітник ДІМ 1941–1943 рр) в с. Федорівка Запорізької обл., праве гирло **б. Щербина**: фрагменти гончарної сферичної чашечки з мегарським орнаментом (**А-6033/1–2**); фрагменти гончарних горщиків, у т.ч. орнаментованих (**А-6034–6039**).

Надходження до колекції в перші **післявоєнні роки (1946–1948)** знову таки пов'язані з діяльністю **О. В. Бодянського**. Після визволення нашого регіону від німецько-фашистських окупантів його призвали до армії для несення нестройової служби. Демобілізувався Олександр Всеволодович у грудні 1945 р. А навесні 1946 р. він почав працювати в Дніпропетровському історико-археологічний музеї науковим співробітником. Через рік став студентом історичного факультету Дніпропетровського державного університету. З цього часу Бодянський отримував в ІА АН УРСР «відкриті листи» на право самостійних розвідок та розкопок. Нижче наведено перелік черняхівських знахідок цих років:
– **1946 та 1948 рр.**, збори на черняхівському поселенні в правому гирлі **б. Жучої біля с. Микільського** Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.: фрагмен-

ти гончарних сіроглиняних посудин (**А-6228–6233**); прясло (**А-7253**, діаметр – 4 см);

- **1946 р**., збори на **о. Кізлевому,** Синельниківський р-н Дніпропетровської обл.: фрагмент стінки гончарної посудини (**А-6452**) та бронзова фібула у фрагментах (**А-7565**);
- **1946 та 1947 рр**., збори в **б. Звонецька,** Солонянського р-ну Дніпропетровської об**л.**: половина сіроглиняного біконічного прясла (**А-4990**); залізна фібула (**А-8279/…**);
- **1946 р**., розкопки на **Сурській заборі, с. Волоське** Дніпропетровського р-ну Дніпропетровської обл.: фрагменти гончарних посудин (**А-7697; 7842**);
- **1946 р**., розкопки в **с. Федорівка Запорізької обл**.: нижня частина гончарного тонкостінного великого горщика (**А-296**);
- **1948 р.,** розвідки на північному схилі **б. Кролівська, в с. Федорівка** Запорізької обл., де О. В. Бодянський знайшов черняхівський могильник ще в 1938 р.: глечичок гончарний сіроглиняний з фрагментом ручки, орнаментований (**А-8286/1**); фрагменти гончарних сіроглиняних посудин (**А-8286/2–5**);
- **1948 р.,** Бодянський під час розвідки виявив черняхівський могильник на північному схилі **б.Довжик, що в с. Волоське** Дніпропетровського р-ну Дніпропетровської обл.: урни поховальні ліпні (**А-390** – біконічна, 24х28 см; **А-5285** – округло-конічна, 26х17,5 см; **А-5286** – біконічна, 26х18,5 см); горщечки гончарні гостроreберні (**А-8277/1** – висота – 9 см; **А-8277/2** – висота – 6 см). Пізніше, в 1953 р., цей могильник був прошурфований А. Т. Сміленко під час експедиції ІА АН УРСР.

Подальший зв'язок О. В. Бодянського з нашим музеєм був майже втрачений. Наступні 30 років він працював в ІА АН УРСР, а потім в Запорізькому обласному краєзнавчому музеї. Поодинокі предмети він передав у 1960–70-х рр.:

- **1968 р**., збори в **б. Круглик, с. Федорівка** Запорізької обл.: фрагменти стінок гончарної посудини (**НД-19984/1–2**);
- **1979 р**., збори на **п-ові Ігрень** в районі піщаного кар'єру, м. Дніпропетровськ: днище гончарної сіроглиняної миски з піддоном, на внутрішній поверхні дна прокреслена рослинно-геометрична розетка; **античний імпорт** черняхівської культури (**А-11949**).

Наприкінці **1950-х** рр. до колекції надійшла ребриста світлоглиняна амфора з двома ручками (**А-8377**, 28х13,5 см), знайдена учнями в **б. Домашня біля с. Військове** Солонянського р-ну Дніпропетровської обл. – **античний римський імпорт** III–IV ст.

В **1960 р.** колекція поповнилась випадковою знахідкою працівника кар'єру **Павлоградського цегельного заводу** (див. діловодний архів ДНІМ, опис 1: 1918–1967, од. зб. 376): гончарна біконічна сіроглиняна мисочка на кільцевому піддоні (**А-9118**, 9х13 см). Подальше дослідження місця знахідки І. Ф. Ковальовою (на той час археолог музею, нині доктор історичних наук, професор) виявило там «присутствие многочисленных фрагментов черняховской керамики», яка до фондів музею не надходила.

Ймовірно, в **1973 р.** до музею були передані **Аллою Трохимівною Сміленко** (д.і.н., співробітниця відділу археології ранніх слов'ян ІА НАНУ) два предмети з черня-

хівського **городища в с. Башмачка Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.**, яке вона досліджувала в 1971–1973 рр. Це великий гончарний біконічний сіроглиняний глек з широкою ребристою ручкою (**А-9128**–30х28 см) та фрагмент вапнякового жорна (**А-9281**–33х28х7 см).

В 1980–1990-х р. надходжень до колекції не було.

Наступним періодом інтенсивного поповнення черняхівської колекції стали **1999–2006 рр.** коли музей активно проводив **розкопки двох черняхівських поселень в с. Ганнівка Широківського р-ну Дніпропетровської обл.** (керівники: зав. відділу археології ДІМ **Л. М. Чурілова** (1999–2000 рр.); ст. наук. співробітник ДІМ **Т. В. Сардак** (2001–2006 рр.); куратор розкопок з 2001 р. – **д.і.н. Б. М. Магомедов**, співробітник відділу археології ранніх слов'ян ІА НАНУ). За **8 років розкопок до колекції надійшло 784 предмети**:

– **1999 р. – поселення «Ганнівка-ІІ»**: фрагменти гончарних сіроглиняних горщиків та мисок з лощеними та шорсткими поверхнями (**А-12903/1–8; 12904/1–6; 12905/1–6; 12950; 12951/1–9; 12952; НД-24196; 24197; 24198/1–13; 24199; 24200; 24201/1–3; 24204/1–31; 25635/1–13; 25636/1–9; 25637; 25638/1–3; 25639/1–49; 25640/1–21; 25641/1–4**); фрагменти ліпних черняхівських посудин (**НД-23852/1–3; 25035/1–9; 25036/1–9; 25037/1–2; 25038/1–2; 25039; 25041/1–2; 25042; 25043; 25044/1–2**); кістки тварин, які частково могли використовуватись як знаряддя праці (**А-12906–12916; НД-24202/1–3; 25187/1–75**); фрагменти точильних каменів (**НД-23854/1–2**); шлаки залізоробного виробництва (**НД-23855/1–4**); шматки

печини (**НД-23856/1–4**); шматки обмазки вогнища (**НД-23857/1–3**); фрагменти рожевої черепиці (**НД-23858**); **античний римський імпорт** черняхівських племен: сердолікова 14-гранна **намистина** (**А-12917**–1,6х0,9см); фрагменти горловин червоноглиняних амфор (**А-12953; 12954; 12955/1–3**); фрагменти амфор та інших античних посудин (**НД-24768–24780**–93 од.);

– **2000 р. – поселення «Ганнівка-ІІ»**: свинцеве грузило циліндричне (**А-12971,** 2,5х1,3 см); фішки грально-лічильні зі скляної пасти (**А-12973; 12974**); фрагменти гончарних сіроглиняних горщиків та мисок з лощеними та шорсткими поверхнями (**НД-25922–25939**–97 од.); фрагмент ліпного(?) сіроглиняного горщика (**НД-25950**); фрагменти кісток домашніх тварин (**НД-24203/1–18; 25951/1–8**); фрагмент точильного каменю (**НД-25910**); фрагмент залізного предмета підромбічної форми (**НД-25911**); фрагмент печини (**НД-25909**); фрагмент червоної черепиці(?) (**НД-25949**); **античний римський імпорт** черняхівських племен: половина сердолікової 14-гранної **намистини** (**А-12972**–1,8х2х0,5см); фрагменти амфор та інших античних посудин (**НД-25940–25948**–16 од.);

– **2001 р. – поселення «Ганнівка-ІІ»; шурф на поселенні «Ганнівка-І»**: база кам'яна – основа для дерев'яної опори будівлі (**А-12960**); тупік з ребра тварини для обробки шкір (**А-12962**); залізний серп зі стрижнем з шурфу на поселенні «Ганнівка-І» (**А-12963**); фрагмент глиняного біконічного прясла (**НД-26007**); фрагменти гончарних посудин (**НД-26000–26004**); фрагменти ліпних посудин (**НД-26005/1–5; 26006/1–2**); **античний римський імпорт** черняхівських

племен: округло-циліндрична скляна **намистина** (**А-12961**–0,5х1см); велика червоноглиняна **амфора з двох частин** (**А-12997** – верхня – 50х35 см, нижня – 42х37 см), з двома ручками, горло широке, вінця відсутні, тулуб циліндрично-кулеподібний, звужений до дна, яке завершується гострим шипом, склеєна з фрагментів із розкопок 2000 і 2001 рр.; **частина фрагментів цієї амфори** зберігається окремо, а саме фрагменти стінок – 10 од. і фрагменти вінчика – 2 од. (**НД-25330/1–12**); фрагменти стінок скляного флакона (**НД-26008/1–2**); фрагменти античних посудин (**НД-26009–26013**–6 од.);

– **2002 р. – поселення «Ганнівка-ІІ» (розкопки та розвідка)**: половина вапнякового жорна з розвідки (**А-12967**); залізний ніж черешковий та фрагменти лез ножів (**А-12998; НД-25344/1–2**); кістяна проколка веретеноподібна (**А-12999**); бруски точильні (**А-13000–13003**); лощило з каменю бордового кольору (**А-13004**); лощило плоске з червоного сланцю (**НД-25346**); дві курильниці ліпні з ніжкою на піддоні (**А-13005; 13049**); фрагменти ліпних посудин (**НД-25353; 25354; 25355/1–2**); фрагменти гончарних посудин (**НД-25331–253343**–18 од.); стулки річкових мушель «уніо» (**НД-25345/1–2**); **античний римський імпорт** черняхівських племен: фрагменти тонкостінного червоно глиняного глечика (**НД-26931/1–2**); фрагмент вінчика скляного кубка (**НД-25351**); фрагменти античних посудин (**НД-25347–25350; 25352**–5 од.);

– **2003 р. – поселення «Ганнівка-ІІ»**: бруски точильні (**А-13051; 13052**); фрагмент глиняної обмазки печі з відбитками гілок (**НД-26182/1–3**); **античний римський імпорт** черняхівських племен: фрагмент

горла світлоглиняної амфори з графіті « » червоною фарбою; фрагмент дна глечика та горла рифленої амфори (**НД-26180; 26181**);
- **2004 р. – поселення «Ганнівка-І»**: база з білого вапняку (**А-13050**);
- **2005 р. – поселення «Ганнівка-І»**: фішка грально-лічильна з вулканічного туфу (**А-13107**); половина вапнякового жорна (**А-13108**); кам'яний розтиральник (**А-13109**); брусок точильний (**А-13110**); фрагменти залізних ножів (**НД-27229/1–2**); половина глиняного біконічного прясла (**НД-27230**); фрагменти гончарного горщика (**НД-27232/1–26**); **античний римський імпорт** черняхівських племен: фрагменти червоноглиняних амфор (**НД-27233; 27234; 27235; 27236/1–2; 27237; 31646/1–7**);
- **2006 р. – поселення «Ганнівка-І»**: фрагменти гончарних горщиків (**НД-28545–28548; 28550/1–20; 28551/1–50; 28552; 28553/1–2**); фрагменти вінчиків ліпних посудин (**НД-28549/1–3; 28555/1–8**); **античний римський імпорт** черняхівських племен: фрагменти денця гончарної червоноглиняної миски (**НД-28554/1–2**).

Подальше поповнення черняхівської колекції пов'язане в основному зі знахідками з розвідок музею, університету, центру охорони пам'яток **в 2000–2010-х рр.** та з випадковими надходженнями:
- **2008 р. – розвідка ДІМ в Томаківському р-ні** Дніпропетровської обл.: фішка гральна з амфорної маси (**НД-33058** – між с. Вищетарасівка та с. Іллінка, берег Каховського вдсх.); фрагменти гончарних лощених

посудин (**НД-33068/1–2; 33069** – с. Вищетарасівка, на поселенні № 1247);

– **2010 р. – передав В. В. Тупіга**, наш земляк, тепер **мешканець м. Гамбурга, Німеччина**, місце знахідки невідоме: фібула бронзова з високою спинкою (**НД-34254**) – **пізньолатенська культура, II–III ст.н.е.;**
– **2011 р. – розкопки ДНУ в с. Старі Кодаки Дніпропетровського р-ну** Дніпропетровської обл., територія фортеці Кодак: фрагмент бронзової фібули (**НД-36118**);
– **2013 р. – розвідка к.і.н. В. А. Ромашка**, (доцент ДНУ, начальник загону Дніпропетровської цільової археологічної експедиції) на черняхівському поселенні **в б. Жучина, с. Микільське-на-Дніпрі Солонянського р-ну** Дніпропетровської обл., шурфи: фрагменти гончарних посудин (**НД-35956; 35959; 35962; 35964; 35966; 35967; 35968; 35969; 35970; 35971; 35972; 35973; 35974; 35977; 35978**); фрагменти ліпних посудин (**НД-35952; 35953/1–8; 35954; 35955; 35957; 35961; 35975; 35976**); фрагменти залізних предметів (**НД-35979; 35980; 35981/1–2**); маленька бронзова накладка (**НД-35983**). З шурфу на поселенні в **с. Вовніги Солонянського р-ну** – фрагмент стінки амфорної посудини – античний імпорт (**НД-35999**);
– **2014 р. – знайдено в м. Києві**, **Печерський р-н**, випадкова знахідка на планшеті, речі з приватної колекції: бронзові підвіски скроневі кільцеподібні з трьома рядками виступів по колу (**А-13948**, діаметр – 4,6 см; **А-13949**, діаметр – 2,4 см);
– **2015 р. – збори Д. Г. Філімонова** (ст. наук. співробітник ДОЦОІКЦ) на багатошаровому **поселенні «Вільне-2» в с. Вільне Новомосковського р-ну**

Дніпропетровської обл.: фрагменти гончарних черняхівських посудин (**НД-37655/1–3; 37656; 37657; 37658; 37659/1–2; 37660; 37661; 37662; 37663/1–4; 37665/1–2**); фрагменти ліпних посудин (**НД-37664; 37666/1–4**); половина біконічного глиняного прясла (**НД-37667**); фрагменти печини (**НД-37668/1–3**); фрагменти точильних каменів (**НД-37669/1–2**); фрагмент кам'яного знаряддя (**НД-37670**);

– **2015 р.** – знайдено і передано **С. В. Мазуріком в с. Бузівка Магдалинівського р-ну** Дніпропетровської обл., в заплаві річки Оріль на ріллі: **золота лунниця** (**А-13882**–1,8х1,4х0,4 см) з циліндричною повздовжньою петелькою, на лицевому боці – рельєфна калачеподібна фігура з «зернинами» по периметру. Вірогідно, прикраса походить з поховання дівчинки, на що вказують аналогії. Такі знахідки дуже рідкісні для нашого регіону і пов'язані з проникненням **готів** на територію Степового Подніпров'я в середині III – на початку IV ст.н.е.;
– **2016 р.** – передано **Дніпропетровським головним управлінням юстиції (конфіскація майна**): дві бронзові арбалетоподібні військові фібули **готського** елементу черняхівської культури (**А-13942; 13943**);
– **2016 р.** – **передано матеріали** 18 ст. з масштабних **розкопок ДНУ на території Новобогородицької фортеці**, Самарський р-н м. Дніпропетровська. Серед них декілька черняхівських артефактів розкопок 2008 та 2010 рр.:
– фрагмент вінця гончарного орнаментованого кубка (**НД-41603/103**);
– фрагменти вінець гончарного та ліпного горщиків (**НД-41603/106–107**);

– дно ліпного горщика (**НД-41602/10**);
– фрагменти гончарних посудин (**НД-41602/11; 41602/19**);
– бронзова округла пряжка з язичком (**НД-41602/136**).

III. Кількісний склад колекції «Пам'ятки черняхівської культури» на 01.10.2021

Виявлено **в наявності** – **1 226 од.** Із них основного фонду **– 335 од.**, науково-допоміжного – **891 од**.

Із загальної кількості предметів в складі колекції: **античний римський імпорт** черняхівських племен – **понад 200 од.**; артефакти, пов'язані з **готами** – **понад 15 од**.; предмети з **дорогоцінних** металів – **5 од**.

У недоліку (за списком предметів, не виявлених під час звірення наявності на 01.01.2011) – **6 од.**: предмети з розкопок 1929 р. в с. Привільне Верхньохортицького р-ну Запорізької обл. (А-2028; 2029; 2871; 3929; 5248; 5538). Це мармурові намистини, підвіска з кременю на залізному кільці, кільце залізне із закрученими кінцівками, фрагмент скла, бронзова пряжка. Одна з них, мармурова багатогранна намистина (А-2029) втрачена під час аварійного обвалу стелі в I залі (дефектний акт № 14 від 20.10.1995; протокол ФЗК ДІМ № 307 від 15.10.1996).

Списано – 4 од.: фрагменти гончарних посудин зі зборів О. В. Бодянського в 1941 р. в гирлі б. Сухенької біля с. Новоолександрівка Запорізької обл. (А-6504; 6513; 6521; 6528; акт № 23/д-3 від 10.02.1952. Передано до Львівського історичного музею).

IV. Фізичний стан колекції (збереженість)

Загалом колекція перебуває **майже в повній археологічній збереженості.** До експонатів **із пошкодженням** належить частина дрібних **предметів**, таких як: фрагментовані кістяні гребінці, деякі залізні та бронзові речі.

З 2000 до 2010 р. реставратор музею Сергій Петрович Передерій **відреставрував 12 посудин** черняхівського часу. Серед них дві прекрасні триручні вази, глечик, горщики, курильниця, миски, римська амфора. За цей час реставровано ще декілька бронзових дрібних речей.

V. Склад НДА

В наявності індивідуальні картотечні каталоги: предметний, географічний, хронологічний. Дотримана єдність між фізичним розміщенням колекції у сховищі і класифікаційною схемою географічного каталогу.

VI. Документаційне забезпечення колекції

В наявності: книги надходження, інвентарні книги, акти прийому–передачі, дефектні акти, уніфіковані паспорти та інвентарні картки.

VII. Використання

Колекція повністю доступна для використання. Предмети колекції використовуються в роботі дослідників, в експозиційно-виставковій роботі.

Джерела та література

1. Археологічна спадщина О. В. Бодянського (До 90-річчя від дня народження). Запоріжжя, 2006. 189 с.
2. Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен. К.: Наукова думка, 1972. 178 с.
3. Каталог Екатеринославского областного музея им. А. Н. Поля. Археология и этнография. Екатеринослав: Типография губернского земства, 1910, с. 109, № 754.
4. Каталог коллекции древностей А. Н. Поль, в Екатеринославе. Вып. 1. / сост. К. Мельник. К.: Типография С. В. Кульженко, 1893, с. 90, № 195; с. 97, № 287; с. 101, № 334.
5. Кухаренко Ю. В. Поселение и могильник полей погребений в селе Привольном // Советская археология, XXII, 1955, с. 125–152.
6. Науково-діловодний архів ДНІМ, опис 1: 1918–1967 рр., од. 34; 376.
7. Сердюк М. Й. Внесок О. В. Бодянського в поповнення археологічної колекції ДІМ // Роль музеїв у культурному просторі України й світу. Вип.11. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2009, с. 230–238.
8. Смиленко А. Т. Погребения у с. Башмачка. // Могильники черняховской культуры. М.: Наука, 1979, с. 13–23.
9. Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II–III ст.). К.: Наукова думка, 1975, 210 с.
10. Сымонович Э. А., Кравченко Н. М. Погребальные обряды племен черняховской культуры // САИ, вып. Д 1–22. М.: Наука, 1983, с. 51–70 (каталог черняховских могильников).
11. Чурилова Л. Н. Каменная статуя первых веков нашей эры из коллекции Днепропетровского исторического музея // Роль музеїв у культурному просторі України і світу. Вип. 11. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2009, с. 403–406.

Х А Р А К Т Е Р И С Т И К А
археологічної колекції ДНІМ
«Пам'ятки пеньківської культури»
на 01.01.2022

І. Статус колекції

Колекція археологічних предметів **«Пам'ятки пеньківської культури»** згрупована за тематичною та хронологічною ознаками.

Основна ознака – тематична.

Шифр колекції – «ДНІМ-А…» та «ДНІМ-НД…»

Наповнення колекції відповідає назві. До її основного складу входять предмети, які належали раннім слов'янам, носіям пеньківської культури VI–VII ст., знайдені в результаті розкопок та розвідок на території Степового Подніпров'я – теперішніх Дніпропетровської та Запорізької областей.

Пам'ятки ранньосередньовічної пеньківської культури вперше були відкриті в 1956–1959 рр. Кременчуцькою експедицією під керівництвом Д. Т. Березовця біля с. Пеньківка на Потясминні (р. Тясмин – права притока Дніпра) в Кіровоградській області. Первісною територією пеньківської культури є Середнє Подніпров'я і його Лівобережжя до Сіверського Донця, далі до Південного Бугу та Середнього Подністров'я. Тут відомо понад 350 пам'яток пеньківської культури. На території нашого краю наявні такі відомі поселення, як: Ігрень-Підкова, Звонецьке, Волоське, Майорка, Сурська Забора, Діброва та ін.

Основу нашої колекції предметів пеньківської культури становлять **декілька комплексів**, а саме:

1) предмети з колекції О. М. Поля;

2) з розкопок В. А. Ромашка 2006 р. поселення на Ігрені;

3) надходження 2013 р. «скарбу» з Верхньодніпровського музею.

Приблизно половина колекції – це матеріали з численних розвідок музею 1942–2007 рр. (фрагменти посуду,

прясел та ін.). Частина предметів старого фонду були визначені дослідниками як пеньківські вже у XXI ст.

II. Історія колекції

Першим предметом, за хронологією надходження до колекції, є фрагмент вінчика ліпного горщика, орнаментований по зрізу вдавленнями (**А-593**; консультація 2008 р. Д. Л. Тесленка). За каталогом музею **1910 р.** (с. 16, № 347) місце його знахідки невідоме.

В 1912 р. до музею надійшли предмети **з колекції О. М. Поля**. Серед них було декілька яскравих знахідок з території нашого краю доби раннього середньовіччя, які належать до пеньківської культури:

- **пальчаста фібула дніпровського типу**, бронзова (**А-3596**; кат. 1893 р., с. 97, **№ 284**, табл. Х; 14х6 см), знайдена **біля Звонецького порогу**, нині Солонянський р-н Дніпропетровської обл. По краю верхівки фібули шість пташиних голівок германського зразка із загнутими дзьобами та виділеними очима. Ніжка фібули з шістьма виступами закінчується овальною зооморфною кінцівкою. Орнаментована. Подібні фібули – жіночі застібки носили парами на плечах, ними скріплювали деталі одягу (див. Фурасьев А. Г. Эпоха Меровингов: орлы Рима и вороны Вотана. СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2007. (In brevi), с. 21; 26; 28; 33–34; 38);
- **дві пряжки** від поясного набору з хоботоподібними язичками, бронзові позолочені; складаються з пластинчастої основи і кільця (**А-3999; 8110;** кат. 1893 р., с. 118, **№ 267; № 266**), знайдені на околицях м. Нікополя.

Частина предметів колекції довоєнного надходження **не мають легенди** у зв'язку з тим, що музейна документація в роки Другої світової війни була втрачена. Серед них:

– **ліпний горщик** овально-видовжений (**А-687**, 12,3х11 см) з високими вінцями, оформленими розтрубом. Орнаментований по всій поверхні прокресленими оперізувальними борозенками та «пеньківською хвилею», на плечиках – зубчастим штампом;
– **срібна масивна пряжка** у формі геральдичного щита, з язичком (**А-5293**, 3,4х4,4 см; посилання в інвентарній книзі на каталог 1893 р. та розкопки в Нікополі не підтверджуються). Датується кін. 5–6 ст.н.е. (**Аналогію див**.: Скирда В. В., Володарець-Урбанович Я. В. Знахідки пеньківської культури з поселення Черемушна // Археологія, 2019, № 3, с. 83–97, рис. 11);
– **пальчаста фібула бронзова**, виготовлена в італійському стилі (**А-3597**, 7,5х3,5 см; посилання в інвентарній книзі на каталог 1893 р. № 790 не підтверджується, такого номера взагалі не існує). У верхній частині, по краю голівки – п'ять овально-видовжених виступів («пальців») з поперечними рельєфними канавками. Голівка зооморфна, орнаментована спіральними завитками, які утворюють очі звіриної морди. Ніжка фібули, з ромбоподібним розширенням у центрі та двома виступами по боках, закінчується овальною зооморфною кінцівкою. (див. Фурасьев А. Г. Эпоха Меровингов: орлы Рима и вороны Вотана. СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2007. (In brevi), с. 21; 22; 23, рис.).

Збори та розвідки 1940-х рр. до колекції пеньківських старожитностей додали всього декілька предметів. Та вони заслуговують уваги:

– по-перше, це фрагменти гончарної (**А-6028**) та ліпних посудин (**А-6020; 6021; 6024**) зі зборів **1942 р. О. В. Бодянського над Тягинською Заборою** (с. Олексіївка Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.);
– по-друге, серед численних матеріалів масштабної **розвідки 1945 р. на р. Вороній** під керівництвом к.і.н. **О. Ф. Лагодовської**, зав. відділу ІА АН УРСР, (спільна розвідка ІА АН УРСР, Київського історичного музею та Дніпропетровського історичного музею) була знайдена бронзова плоска не орнаментована підвіска пірамідальної форми (**А-6782**, Ворона-ІІ, загін С. К. Накельського і Стрельнікова). Такі підвіски характерні для пеньківської культури.

Надходження **1960–1961 рр.** пов'язані з роботою в музеї археолога **Ірини Федорівни Ковальової** (нині докторка історичних наук, професорка), яка проводила збори і розкопки на Поповому мисі Ігреньського п-ова (**Ігрень-Підкова**) в межах міста Дніпропетровська. Ці знахідки були **обліковані лише у 2000-х** рр.:
– фрагмент вінчика з плечиками ліпної посудини, яскраво орнаментований на поверхні та по вінцях хвилями і гребінчастим штампом (**НД-33620**);
– фрагмент ручки амфорної посудини (**НД-33621**);
– бронзова підвіска у формі підтрикутної пірамідальної плоскої платівки з отвором та кільцем у верхньому куті; орнаментована наколами по периметру та трьома «перлинами» (**А-13644**, могильник 1);
– фрагменти амфорних посудин (**НД-33623/1–3**, могильник 2).

Значним джерелом поповнення колекції **у 1960–1980-х рр.** були **збори археологічного матеріалу під час розвідок ДІМ** та багатьох молодих **краєзнавців**, щирих любителів археології, які підтримували зв'язок з музеєм і передавали сюди знайдені артефакти. Серед цих аматорів були Олександр Привалов, який став професійним археологом, Євген Богуш, В'ячеслав Оплята, Віталій Стрілець, П. М. Євстратов та ін. Завдяки їм поповнились різні колекції музею: кам'яного віку, доби бронзи, раннього заліза, середньовіччя. Перелік надходжень предметів пеньківської к-ри в ці роки наведено нижче:

- **1961 р.**, збори В. Опляти (м. Дніпропетровськ, п-ів Ігрень, **Попів мис**): фрагменти стінки та вінець ліпних горщиків (**А-9736 –** консультація Д. Л. Тесленко; **11308**/1 – консультація В. А. Ромашка);
- **1966 р.,** збори В. Стрільця (м. Дніпропетровськ, **с. Одинківка**, нижче від риббази): фрагмент вінчика ліпного горщика (**А-10243/1** – консультація В. А. Ромашка);
- **1968 р.**, збори О. В. Бодянського(?) (Запорізька обл., **б. Круглик**): фрагменти стінки і дна гончарного горщика (**НД-19976/1–2**);
- **1967 р.**, збори О. І. Привалова (Дніпропетровська обл. Дніпропетровський р-н, с. Дніпровське – колишнє **Ямбург**, гирло р. Сури): фрагменти вінець та стінок гончарних горщиків (**А-9927/1–8**);
- **1970 р.**, збори О. І. Привалова (м. Дніпропетровськ, п-ів Ігрень, **Попів мис**, біля кар'єру): фрагмент вінчика гончарної посудини (**А-11237**);
- **1971 р.**, збори О. І. Привалова (Дніпропетровська обл. Дніпропетровський р-н, **с. Старі Кайдаки**, за 150 м перед б. Середня Сажівка): фрагменти ліпних товсто-

стінних (**А-10234/1–3; 10237; 10238**) та гончарних посудин (**А-10235/1–2; 10236/1–9**);

- **1971 р.**, збори О. І. Привалова, В. Ф. Камеко, І. М. Єлінова (Дніпропетровська обл. Новомосковський р-н, правий мис **гирла р. Кільчень**): фрагменти гончарних посудин (**А-12020/1–7**);
- **1971 р.**, передав С. Голуб (м. Дніпропетровськ, колишнє **селище Самарівка**, під час копання колодязя): чудовий ліпний (можливо із застосуванням ручного гончарного кола) сіроглиняний горщик, повністю орнаментований (**А-8865**);
- **1975–1977 рр.**, збори П. М. Євстратова (м. Дніпропетровськ, **п-ів Ігрень**, берег та біля будинку бакенщика): глиняні грузила (**А-9785/1–3**); фрагменти вінчиків сковорідки-жаровні (**А-11650/1–3** – консультація В. А. Ромашка); фрагменти стінок ліпних посудин з відтягнутими валиками (**А-11651/1–2** – консультація В. А. Ромашка);
- **1980-ті рр.**, збори археолога А. О. Козловського, співробітника ІА АН УРСР (м. Дніпропетровськ, **п-ів Ігрень**): фрагмент стінки ліпного горщика з хвилястим орнаментом (**А-10186**);
- **1980-ті рр.**, збори археологів ДІМ (м. Дніпропетровськ, **п-ів Ігрень**): днище ліпного горщика (**А-11945**);
- **1980-ті рр.**, збори археологів ДІМ (м. Дніпропетровськ, колишнє **селище Лоц-Кам'янка**, берег Дніпра, навпроти опори Південного моста: фрагменти вінчика та стінок ліпних горщиків (**А-11410; 11411/1–2** – консультація В. А. Ромашка).

Початок **XXI ст.** відзначився надходженнями до колекції **двох комплексів** матеріалів пеньківської культури.

Перший комплекс – це надходження матеріалів з **розкопок В. А. Ромашка 2006 р. пеньківського поселення на Поповому мисі, відомого як Ігрень-Підкова,** – однієї з найбільш досліджених пам'яток пеньківської культури (м. Дніпропетровськ, Самарський р-н, п-ів Ігрень) – **225 од.:**

– два класичні ліпні горщики у формі макових голівок (**А-13380; 13381**);
– ліпний горщик-урна поховальна тюльпаноподібна зі спіралеподібним прокресленим орнаментом, коричневий, дуже важкий (**А-13383**);
– фрагменти глиняних біконічних прясел (**НД-30659/1–2; 30924; 30929; 30953**);
– фрагменти ліпних посудин (**НД-30578; 30579; 30644/1–15; 30646/1–10; 30647; 30653; 30654; 30666; 30923/1–2; 30928; 30941/1–6; 30946/1–7; 30947; 30948/1–6; 30952; 30965**);
– фрагменти гончарних посудин, сіро-, жовто-, червоноглиняних **(НД-30576; 30645; 30648; 30649; 30650; 30651; 30652/1–9; 30658; 30665; 30916/1–5; 30917; 30918; 30919/1–5; 30920/1–5; 30921; 30922; 30931; 30934; 30935; 30936; 30937; 30943/1–30; 30944/1–30; 30945/1–5; 30950; 30951**);
– скляні намистини: сферична чорна з очками у вигляді біло-червоних квіток (**А-13379**, 2,2х2 см); циліндрична чотиричасна (**А-13382**); сферична з жовтою хвилею на чорному тлі (**А-13385**);
– кістяні фрагменти знаряддя праці (**НД-30655/1–2**); фрагмент муфти з рогу (**НД-30930**) та спил рогу оленя (**НД-30956**);
– бронзові ґудзик (**А-13378**); каблучка (**А-13384**); обручка (**А-13387**); фібула лучкова (**А-13388**); фрагменти

наконечників ременів (**НД-30926; 30942**); фрагменти стрижнів (**НД-30927; 30958**); пластини (**НД-30932; 30938; 30940**); фрагмент виробу (**НД-30933**); фрагменти вінчиків посуду (**НД-30957; 30959**);

– залізний наконечник стріли трилопатевий черешковий з отворами на лопатях (**А-13389**–7,7х2,1 см); пряжка з язичком (**А-13390**); фрагменти стінок посудин, казанів? (**НД-30661/1–2; 30939/1–5**); фрагмент ножа (**НД-30662**); фрагмент шила (**НД-30663**); фрагмент виробу з жолобом (**НД-30664**); фрагмент Т-подібного предмета (**НД-30960/1–3**); фрагмент мотики втульчастої (**НД-30961**); фрагмент кільця (**НД-30962**); фрагмент стрижня (**НД-30963**); фрагмент пластини (**НД-30964**);
– свинцевий краплеподібний шматочок (**НД-30657**); відливка конічна в перерізі (**НД-30660**);
– велике гранітне жорно дископодібне бурого кольору (**А-13377**, діаметр – 52,5 см); фрагмент жорна (**НД-30954**); фрагмент відбійника (**НД-30925**); фрагмент абразиву (**НД-30955**);
– грузило підовальне з черепашнику (**А-13386**);
– кам'яне округло-підквадратне лощило з чорної гальки (**А-13376**); фрагменти абразивів (**НД-30577; 30656/1–2**);
– фрагмент точильного каменю з піщанику (**НД-30949**).

Другий комплекс надійшов до колекції в **2013 р.** з **Верхньодніпровського історико-краєзнавчого музею**, передала його директор музею Л. І. Коновал. Це так званий **скарб прикрас** вельможної жінки, характерний для пеньківського часу. На жаль, невідомо коли, ким і де були знайдені ці речі. Можливо, в межах Верхньодніпровського

району Дніпропетровської обл. Скарб налічує **15 бронзових предметів:**

- дві фібули з пуансонним орнаментом (**А-13753/1–2**);
- фібула суцільновідлита «дунайського типу» орнаментована (**А-13764**);
- браслети з розширеними кінцівками (**А-13754; 13758; 13763**);
- браслет з кінцівками у вигляді голівок змій (**А-13755**);
- пряжка фігурна гітароподібна (**А-13757**);
- підвіска зі спіралеподібною кінцівкою (**А-13756**);
- підвіска трапецієподібна плоска (**А-13762**);
- гривна дротяна з видовженими петельками на кінцях (**А-13760**);
- фрагменти ланцюжка з вісімкоподібними ланками (**А-13759/1–3**);
- кільце скроневе (**А-13761**).

Буквально декілька фрагментів посуду надійшло з музейних **розкопки ДІМ 2000 р**. черняхівського поселення в **с. Ганнівка Широківського р-ну** Дніпропетровської обл. (**НД-25956/1–3; 25957** – гончарні).

На початку 2010-х рр. до колекції надійшли два **предмети синхронного часу** з пеньківською культурою:

- **2011 р.** – передав О. В. Зуєв, знайдено на території **Полтавської обл.** Залізне дволезое вістря наконечника дротика (**А-13594**) празько-пеньківського типу, **кін. 5–6 ст.** (Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. М.: Наука, 1970);
- **2013 р.** – передав А. Г. Еллерт, випадкова знахідка на території **Кримського п-ова.** Бронзова овальнорамчаста пряжка (**А-13842**) з геральдичним щитком,

орнаментована лотосом чи пальметами(?). **Кін. 6 – перша пол. 8 ст.**, майстерні Херсонеса.

Останні надходження до колекції були у **2018 р**. Це **10 бронзових прикрас та фрагментів, переданих О. В. Смакотою** з особистої колекції, на жаль, без легенд:

– половина браслета, орнаментованого насічками (**НД-40334**);
– підвіска плоска трикутна з концентричними колами (**НД-40335**);
– деталь наконечника поясу з гачком (**НД-40336**);
– фрагменти пальчастих фібул (**НД-40337/1–2**);
– скроневі підвіски (**НД-40338/1–3**);
– фрагменти пряжок з геральдичним щитком (**НД-40339/1–2**).

ІІІ. Кількісний склад колекції «Пам'ятки пеньківської культури» на 01.01.2022

Виявлено **в наявності** – **325 од.** Із них основного фонду **– 94 од**., науково-допоміжного – **231 од**.

В недоліку – (за списком предметів, не виявлених під час звірення наявності на 01.01.2011) – **1 од.**: бронзова пальчаста фібула (**А-3595**; кат. 1893 р., с. 96, № 283). Факт цього недоліку був зафіксований ще в 1955 р. під час передачі експонатів від заступника директора музею І. І. Артеменка до зав. відділу Ю. В. Вишневського (акт передачі № 46/д-3 від 20.11.1955). Але акт про списання втрачених предметів тоді не був оформлений.

Списаних – не виявлено. За списком музейних предметів групи «Археологія», списаних згідно з документами Міністерства культури України на 01.01.2011, на жаль, ча-

сто неможливо визначити датування предмета через його невиразний опис кінця 1940-х рр. та відсутність даних про місце знахідки.

IV. Фізичний стан колекції (збереженість)

Загалом предмети колекції в задовільному стані або в повній археологічній збереженості. Фрагменти глиняного посуду, металевих та кам'яних речей в основному перебувають на науково-допоміжному фонді зберігання.

З 1993 до 2018 р. **відреставровано 20 предметів** колекції. Серед них 15 од. з Верхньодніпровського так званого скарбу бронзових прикрас; дві бронзові пряжки з колекції О. М. Поля; бронзові ґудзик, підтрикутна підвіска та фрагмент залізної мотики з Попового мису.

V. Склад НДА

В наявності індивідуальні картотечні каталоги: предметний, географічний, хронологічний. Дотримана єдність між фізичним розміщенням колекції у сховищі і класифікаційною схемою географічного каталогу.

VI. Документаційне забезпечення колекції

В наявності: книги надходження, інвентарні книги, акти прийому–передачі, дефектні акти, уніфіковані паспорти та інвентарні картки.

VII. Використання

Колекція повністю доступна до використання. Предмети колекції використовуються в роботі дослідників, в експозиційно-виставковій роботі.

Висловлюю щиру вдячність моїм колегам А. В. Юрченко та Д. С. Романчук за допомогу щодо уточнення атрибуції предметів колекції.

Джерела та література

1. Археология Украинской ССР. Т. 3. К.: Наукова думка, 1986, с. 96; 153–167.
2. Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України: навчальний посібник. К.: Вища школа, 1994, с. 215–218.
3. Каталог Екатеринославского областного музея им. А. Н. Поля. Археология и этнография. Екатеринослав: Типография губернского земства, 1910, с. 16, № 347.
4. Каталог коллекции древностей А. Н. Поль, в Екатеринославе. Вып. 1. / сост. К. Мельник. К.: Типография С. В. Кульженко, 1893, с. 97, № 284, табл. X; с. 118, №№ 266; 267.
5. Михайлина Л., Абашина Н. Походження слов'ян // Історія цивілізації. Україна / упорядник М. Ю. Відейко. Т. 1: Від кіммерійців до Русі (X ст. до н.е. – IX ст.). Харків: Фоліо, 2019, с. 361; 362; 367.
6. Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. М.: Наука, 1970.
7. Фурасьев А. Г. Эпоха Меровингов: орлы Рима и вороны Вотана. СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2007. (In brevi), с. 21; 22; 23; 26; 28; 33; 34; 38.
8. Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України. Курс лекцій. К.: Либідь, 1992, с. 315–320.

ХАРАКТЕРИСТИКА
археологічної колекції ДНІМ «Старожитності пізніх кочовиків IX–XIV ст.» на 01.01.2020

І. Статус колекції

Колекція археологічних предметів **«Старожитності пізніх кочовиків IX–XIV ст.»** згрупована за тематичною та хронологічною ознаками.

Основна ознака – тематична.

Шифр колекції – «ДНІМ-А…» та «ДНІМ-Н.Д…»

Наповнення колекції відповідає назві. До її складу входять предмети матеріальної культури кочових народів, які мешкали на території Степового Подніпров'я у 9–14 ст. (печеніги, тюрки, половці).

Слід зазначити що до опису навмисно **не були залучені кам'яні статуї**, описані окремою характеристикою. Водночас в цій характеристиці **згадуємо про старожитності пізніх кочовиків, виготовлені з дорогоцінних металів (66 од.)**, які за правилами музейного зберігання знаходяться в іншій групі – «Коштовності».

ІІ. Історія колекції

Початок формування колекції належить до перших років XX ст., коли директором Катеринославського обласного музею ім. О. М. Поля був призначений Д. І. Яворницький. В **1903 р.**, він та інші археологи провели **масштабні розкопки на території краю (Новомосковський, Олександрівський, Мелітопольський, Бахмутський повіти)** напередодні XIII археологічного з'їзду 1905 р. в Катеринославі. Це відображено в **щоденниках розкопок**, опублікованих в «Трудах XIII Археологического съезда в Екатеринославе» та в музейних **каталогах 1905 і 1910 рр.**

Одним з найбільших комплексів з цих надходжень є матеріали з курганів, розкопаних Д. І. Яворницьким біля **с. Афанасіївки Новомосковського повіту Катеринославської губернії**. Якщо порівняти перелік знахідок у щоденниках з переліком в каталогах покурганно, то виявляється багато розбіжностей. В каталозі перелічені предмети з пяти курганів, а насправді було розкопано сім курганів кочовиків.

Перелік знахідок 1-го, 2-го і 3-го курганів за першоджерелом, тобто за щоденниками розкопок, має великі розбіжності з переліком у каталозі музею. Наприклад, в каталозі за курганом 1 записані два стремени і точильний брусок, хоча за щоденником вони в цьому кургані не згадуються, а відмічені як знахідки кургану 4. І подібні приклади не поодинокі. Так 3-й курган у каталозі описаний з «двойным погребением», чоловічим і жіночим, а в щоденнику мова йде тільки про жіноче поховання. Знахідки 4-го кургану фактично не збігаються з переліками обох публікацій. 5-й і 6-й кургани взагалі не описані в каталозі. А ось 7-й курган всюди описаний докладно, та чомусь в каталозі значиться під чужим номером: 5-м!!! Це – помилка, хоча зроблена вона, ймовірно, навмисно або автоматично, тому що 5-й і 6-й не внесені до каталогу. Таким чином, простежується багато помилок, хоча між розкопками (1903 р.) і публікацією каталогу (1905 р.) пройшло всього 2 роки. На нашу думку, всі розбіжності пов'язані з тим, що каталог формувався, з одного боку, без порівняння зі щоденниками розкопок, з іншого боку, за наявністю предметів, розміщених на картонах в експозиції музею початку XX ст. Адже в каталозі вони перелічені за групами, розташованими на картонах (с. Афанасіївка – від «Картона-І» до «Картона-XII»). Таке розташування могло внести плутанину і у відповідність

окремих експонатів їх місту знахідки, бо на картонах могли бути укріплені предмети з різних курганів.

Доцільно навести перелік тих предметів, що збереглися до сьогодення, згідно зі списком за каталогом:

– **курган 1 (кат. №№ 1–21)** – залізні стремена, дві одиниці (**А-5212; 5213** – ймовірніше, із кург. 4); глечик гончарний жовтоглиняний орнаментований (**А-380**); залізні наконечники стріл (**А-3478; 3562; 3563**); залізні ножі (**А-3558; 3560** – цей номер, ймовірніше, з кург. 4; **3561**); залізні пластини з отворами (**А-3556; 3557; 3559** – усі, ймовірніше, з кург. 4); кільця від вудил (**А-3476; 3477; 3479; 3481**); залізне овальне кресало (**А-3483**, можливо, із кург. 5 – за нумерацією щоденника); точильний брусок (**А-3480** – імовірно, із кург. 4); фрагменти шкіри від взуття (**А-3482; 3484** – в щоденнику немає, можливо, із кург. 2) *– за щоденником розкопок Яворницького, в кургані № 1 було чоловіче поховання в ямі, серед знахідок – 5 стріл, 2 кільця, 2 пряжки, 2 цвяхи, 1 бляха, залишки берестяного сагайдака, ніж з кременю, жовтоглиняний глек, золотоординська монета середини 14 ст.;*
– **курган 2 (кат. №№ 22–43)** – залізні наконечники стріл (**А-4107; 4108; 4109; 4110; 4113**); залізні фрагменти та цвяхи (**А-4111–4112; 4115–4116** – імовірно, з кург. 1); залізні округлі бляшки (**А-4117; 4118**); прямокутні пряжки (**А-4119–4121** – дві з них, ймовірніше, з кург. 1); череп кочовика (**А-5241**) *– за щоденником розкопок Яворницького, в кургані № 2 було чоловіче поховання, серед знахідок – 2 стріли, пряжка, спис, стремено і залишки берестяного сагайдака;*
– **курган 3 (кат. №№ 44–68)** – бронзова сережка у формі знака питання, зламана (**А-5082**); гранована

намистина з гірського кришталю (**А-5084**); фрагмент бронзового дзеркала (**А-5089**); срібна дротяна кільцеподібна сережка з розімкнутими кінцівками (**А-5083**); шкіряні фрагменти від взуття або обкладки (**А-5087; 5091**); череп жіночий (**А-5239**) – *за щоденником розкопок Яворницького, в кургані № 3 було жіноче поховання, серед знахідок – фрагменти червоноглиняної посудини, мідна сережка, 2 скляні намистини, невелике бронзове дзеркало, уламок шпильки;*

– **курган 4 (кат. №№ 69–88)** – залізний наконечник стріли ланцетоподібний (**А-5037**); залізна трикутна пряжка з язичком (**А-5038**); залізне кільце від вудила (**А-5039**); 10 цвяхів (**А-5041–5050**, можливо, із кург. 7); залізне калачеподібне кресало (**А-5051** – в щоденнику немає); фрагмент із залізних спечених пластин, покритих тканиною (**А-5052**); наконечник великої стріли ромбічної форми (**А-5053**; в щоденнику є запис про залізний спис); найімовірніше, з цього кургану походять череп коня і два кінських копита (**А-40/1–3** – кат. №№ 156–158) – *за щоденником розкопок Яворницького, в кургані № 4 було чоловіче поховання, серед знахідок – скелет коня з вудилами в зубах і з 2 стременами, залізний кинджальчик у дерев'яних піхвах, точильний брусок, берестяний сагайдак з 3 стрілами, 1 спис;*

– *не згадуються в каталогах і не збереглися предмети **з кургану 5** (за щоденником розкопок, знайдено чоловіче поховання в дубовому човні, залізна пряжка і залізне кресало) і **з кургану 6** (за щоденником розкопок, знайдено пограбоване чоловіче поховання, серед знахідок: фрагменти червоноглиняних посу-*

дин, залізна скоба, шматок крейди, цвях, з'єднані скобами дошки);

– **курган 5 (кат. №№ 89–152; 159), *який насправді, за щоденником, є курганом № 7.*** Численні знахідки (понад 120 од.) цього кургану заслуговують на особливу увагу. Д. І. Яворницький описував його як найтиповіше і найбагатше поховання знатної жінки, над яким була знайдена «деревянная двухколесная колесница, положенная боком вниз, окрашенная яркой карминной краской, отделанная снаружи костяными украшениями с резьбой в виде круглых костяшек и… крестиков…, и окованная различными скобами, угольниками и полосами. Из двух колес верхнее имело 18 спиц…; на ступице его был набит железный обруч, на ободе железные рванты с толстыми железными же гвоздями» (див. Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе 1905 г., с. 115). Знахідки 7-го кургану описані і в щоденнику, і в каталозі досить докладно для того, щоб можна було зробити висновки, що збереглося, а чого немає.

Таким чином, ми маємо в наявності:

– майже всі залізні деталі колісниці, а саме: скоби, фрагменти оковки, ободи (**А-3455–3458; 3460–3470; 3486–3490; 3520; 3522–3525; 3527; 3530; 3531; 3535–3539; 3542; 3546; 3548; 4052; 4055; 4056; 4060; 4062; 4063; 5081; 5159; 5188–5192**);
– обойму ступиці колеса у вигляді обруча діаметром 17,2 см (**А-5160**);
– цвяхи (**А-3491–3496; 3498; 3499; 3501; 3503–3518; 3521; 3526; 3528; 3529; 3532–3534; 3544; 4054; 4057–4059; 4061; 5078–5080**);

– фрагменти дерева від колісниці, які, до речі, можуть бути не оригінальними, тому що не покриті червоною фарбою, про яку зазначено і в щоденнику, і в каталозі (**А-3540; 3541; 3543; 3545; 5165/1–5**);
– фрагмент великого залізного ножа (**А-3485**);
– мідний (чи бронзовий) глек з ручкою, який був знайдений під колесом колісниці (**А-5194**);
– велике бронзове дзеркало, з ручкою-шишкою в центрі, з одного боку вкрите куфічними написами (**А-5194**–18,4х18 см);
– череп жіночий (**А-5237**);
– фрагменти **тканини від одягу** та, імовірно, головного убору покійниці, що були відреставровані в 1991–1992 рр. у Москві (колишній ВНДІР – на той час кооператив «Музеум-дизайн») реставратором Аллою Костянтинівною Йолкіною, якій ми завдячуємо ще й визначенням типів тканин, техніки їх виробництва та датуванням: **Китай, XIII–XVI ст.** *Після реставрації експонати зберігаються у восьми папках-планшетах*, серед них:
  а) фрагменти китайської парчі трьох видів (**А-5171/1 – планшет 4**) та шитво візантійським пряденим золотом по китайському шовку, де зберігся візерунок з птахою, що сидить на гілці (**А-5171/1-планшет 5**) – ці деталі могли належати головному убору;
  б) дрібні фрагменти атласного китайського шовку із залишками розпису кіновар'ю(?) і золотом (**А-5164 – планшет 6**);
  в) фрагмент шовкової кисейної смугастої тканини від легкого халата (**А-5171/2 – планшет 2**);

г) фрагменти підкладки (від халата) із китайського червоного шовку, пофарбованого мареною (**А-5171/3 – планшет 3**);

д) деталі застібки цього ж таки халату (довжиною близько 140 см) з 15, можливо, срібними(?) ґудзиками, кулястими і з петельками (1х0,6 см), частина з яких фрагментовані; збереглися дві овальні петельки зі скручених ниток, саме для цих ґудзиків (**А-5171/3 – планшет 1**);

е) до деталей халата належать і 7 фігурних петельчастих прикрас (4х1,5–2 см), зроблених із тоненького бронзового дроту, оплетеного червоними шовковими нитками (до **А-5171/3 – планшет 8**);

ж) фрагменти смугастого шовку-саржі (**А-5172/2 – планшет** 7).

Згідно зі щоденниками розкопок, фрагменти жіночого вбрання супроводжувались срібним шитвом, перлинами, ґудзиками, бляшками. **Окрім уже згаданих прикрас халата збереглося**:

– багато дрібних, як зерна проса, річних перлин (близько 100 од. – **А-3252/1–7; А-5172/3 – планшет 8**);
– дрібні округло-циліндричні намистинки (10 од.) зеленого і жовтого кольору, імовірно, зі скляної пасти (**А-5172/4** – в конверті; за інвентарним описом музею – глиняні);
– збереглися три (одна з них фрагментарно) срібні(?) серцеподібні ажурні бляшки (2,1х1,9 см) з випуклим циліндричним (0,4х0,4 см) гніздом у центрі для кріплення перлини (збереглася одна перлина). У щоденнику і в каталозі (№ 141) описані знахідки 15 подібних бляшок, які були розкидані по одежі. Три

одиниці, що збереглися, належать до **№ А-5171/1 – планшет 8**;

– фрагменти ажурних платівок (макс. – 1,8х1,4 см) із дорогоцінного сплаву золота (500-ї проби) і срібла (300-ї проби), деякі зі скляними вставками або гніздами для них (**А-3251**). Ці платівки могли бути нашивками одягу;

– від двох срібних(?), докладно описаних у щоденнику, «аграфів», знайдених на плечах скелета, *в наявності є лише центральна частина восьмикутної ажурної бляшки* (**А-5181** – її в публікаціях називають «звездой», див. Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе 1905 г., с. 116; 125, рис. 3), яка за описом кріпилася до кінцівки срібної вертикальної трубочки розміром приблизно 3х1,5–2 см за допомогою тоненької срібної нитки, що проходила в порожнині цієї трубки. Ця частина «зірки» являє собою тоненьку підовальну (2,9х2 см) ***платівку*** *із жовтого металу (недорогоцінного*, за результатами апробування в Харківській інспекції пробірного нагляду за актом від 07.07.1993) і відокремлену від неї опуклу восьмигранну скляну(?) прозору ***вставку*** (2х1,2 см), частково наклеєну на подібну жовту платівку. Вставка була обрамлена характерним орнаментом із дрібних (0,15 см) металевих ***кілець*** (частково збереглися розсипом), які чітко простежуються на малюнку 3 в щоденниках розкопок;

– існує срібна (апробування 07.07.1993) гранована пустотіла трубка (**А-5172/1**) розміром 3х1,5 см, на одній із граней якої міститься високе овальне гніздо з великою скляною вставкою (1,7х1,2 см). Можна було б припустити, що це трубка від одного з «агра-

фів» (за описами збігаються матеріал і розмір), але ні в щоденнику розкопок, ні в каталогах *немає згадки про те, що трубочка гранована і що прикрашена великим гніздом із вставкою*. Натомість записано, що вона була «окруженной… 6-тью ажурными столбиками в виде линий, образующих как бы корзинку…» (кат. № 142–143, с. 90). Так чи інакше, та цю прикрасу ми зараховуємо до знахідок із 7-го кургану, бо містилася вона разом із фрагментами смугастого шовку-саржі з річковими перлинами і скляними намистинками під одним номером (по суті ця трубочка належить до № 5172/1–4);

– маленький фрагмент срібного (проба 925) ланцюжка: дві ланки характерного краплеподібного плетення (**А-3250**, 1х0,2 см). Форму цих ланок ланцюжка легко *впізнати на фото* речей з 7-го кургану, які не збереглися (див. Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе 1905 г., с. 126, рис. 5; 6): це ланцюжки-підвіски до сережок у формі знака запитання та ланцюжки від поясного набору покійниці, на які були підвішені коповушки, ситечко, пінцет (не збереглися).

Більшість виробів з дорогоцінних металів із 7-го кургану, описаних у щоденнику розкопок і в каталогах музею, не збереглися. На жаль, вони були втрачені за роки революцій та війн. Відомо, що під час голоду в Україні, в 1922 р., музей передав комісії допомоги голодуючим 855 срібних предметів. В тому ж році в результаті пограбування експозиції музей втратив 768 дорогоцінних речей і монет (див. Збірник. Т. 1 / за ред. Д. І. Яворницького. Дніпропетровськ, 1929, с. 30).

Ще одним місцем розкопок **Д. І. Яворницького 1903 р. були кургани біля с. Попасне Новомосковського повіту (маєток С. М. Родзянка)**. Згідно зі щоденниками (с. 132–135) розкопано шість курганів, два з яких, зважаючи на опис знахідок, з похованнями пізніх кочовиків (кург. 5 і 6). Знахідки цих розкопок внесені до каталогів 1905 і 1910 рр. (**кат. №№ 160–234**). Якщо порівняти перелік знахідок у щоденниках з переліком у каталогах покурганно, то виявляється багато розбіжностей, а саме: не збігаються номери курганів щоденника і каталогу; не збігається частина знахідок, описаних у цих публікаціях. Тепер складно повністю відновити істину, тому доцільно навести перелік тих предметів, що збереглися до сьогодення, згідно з їх списком за каталогом:

- **курган 1 (кат. №№ 160–196)** – залізні фрагменти, 18 од. (**А-3326; 3327; 3329; 3330; 3333; 3334; 3338–3340; 3342–3350**); бронзова чашечка від обладунку (**А-3335** – не згадується в щоденнику розкопок); шкіряний фрагмент зі слідами бронзових окислів (**А-3341**); кістяний фрагмент пластини від лука, а ймовірніше від сідла з отворами для кістяних цвяшків (**А-3336** – у щоденнику такі пластини описані в кург. 6) – *за щоденником розкопок Яворницького, курган 1 належить до доби бронзи;*
- **курган 2 (кат. №№ 197–203)** – шматочки бересті від сагайдака (**А-3935** – у щоденнику немає); шкіряні фрагменти та великий шматок шкіри, можливо від сідла чи сумки (**А-3936; 3937; 3938**); крем'яні відщепи, покриті білою палеолітичною патиною (**А-3939; 3940; 3941** – у щоденнику немає) – *за щоденником розкопок Яворницького, курган 2 належить до доби бронзи;*

– **курган 3 (кат. №№ 210–234), *який насправді, за щоденником, є курганом 5***, де були знайдені середньовічне поховання кочовика та поховання коня. Більшість знахідок із цього кургану збереглися: фрагменти кістяної пластини від лука, а ймовірніше від обкладки сідла із залізними цвяхами (**А-5055**); дві залізні пряжки (**А-5056; 5057**); залізне овальне кресало (**А-5058**); залізні кільця від вудил (**А-5059; 5060; 5061**); скоба (**А-5062**); оковка (**А-5063**); петелька (**А-5065**); фрагмент залізного ножа з бронзовою оковкою між лезом та руків'ям (**А-5064**); два залізні стремена (**А-5222; 5225**); кістки коней з курганів с. Попасного (**А-38/1–27; 39/1–4; 57/1–2; 58/1–2; 62; 74; 927**). У щоденнику розкопок записано, що «при скелете… в левой руке железный шар с дыркой посредине, куда была воткнута палка, из чего можно заключить, что этот шар, может быть, был перначем или знаком власти…». Можна *припустити, що цим предметом є одна із залізних круглих ребристих булав з отвором по центру*, які з повоєнних часів до сьогодення зберігалися у фонді без номерів. В наші дні вони описані на науково-допоміжний фонд і віднесені до колекції пізніх кочовиків без легенди про місце знахідки (**НД-34044; 34045**).

Знахідки з розкопок **Д. І. Яворницького 1903 р**. курганів на лівому березі р. Оріль біля **с. Бузівка Новомосковського повіту**, записані в каталозі як знахідки з одного кургану 3. Насправді вони походять (за щоденником розкопок) з різних курганів, нумерація яких не збігається з каталожною. Так, мідна монета кримського хана Шагін-Гірея за щоденником походить з безномерного кургану,

дослідженого в маєтку Н. Н. Крашеннікова. А стремено і фрагменти вудила можуть бути з курганів 1 і 2 в маєтку А. С. Деконського. Нижче наводимо перелік **збережених знахідок** із с. Бузівка:

- череп вола (**А-43**) – курган 1 у маєтку А. С. Деконського;
- монета хана Шагін-Гірея (**А-3254**) – курган б/н у маєтку Н. Н. Крашеннікова;
- кільце від вудила (**А-3716**) – курган 1 або 2 у маєтку А. С. Деконського;
- вудило, розламане навпіл (**А-3717**) – курган 2 у маєтку А. С. Деконського;
- стремено (**А-3719**) – з кургану 2 у маєтку А. С. Деконського або з кургану в маєтку Н. Н. Крашеннікова;
- прясло(?) плоске округле з білої глини(?), схожої на гіпс (**А-3718**) – в кургані 2 з маєтку А. С. Деконського є опис знахідки «костяшки» круглої тоненької з отвором посередині;
- фрагменти шкіри від взуття (**А-5169/1–10**) – ймовірно, з кургану 1 у маєтку А. С. Деконського.

Знахідки з розкопок **Д. І. Яворницького** курганів кочовиків **біля с. Татарбранки Новомосковського повіту** Катеринославської губернії (маєток М. Н. Лалаша), згруповані в каталогах 1905 і 1910 рр. по 6 курганах (к. 1–2; к. 2–3; к. 5–6), практично не збігається з місцем цих знахідок за щоденником розкопок (с. 127–130). Встановити закономірність таких згруповань курганів складно, тим паче що номери курганів у цих публікаціях не збігаються. Наприклад, предмети, які в каталогах записані з курганів 1 і 2, за щоденником частково збігаються зі знахідками з курганів 3 і 4. А ті, що записані з курганів 2 і 3 (кат.), частково

належать до кургану 5 (щоден.). Предмети з курганів 4 і 6 (кат.) можна віднести до кургану 5 (щоден.), а з кургану 5 (кат.) – до кургану 7 (щоден.). І ще один цікавий факт: в щоденнику розкопок немає опису жіночих прикрас, тоді як у каталогах зафіксована значна кількість сережок, кілець і под. Наводимо перелік всіх знахідок із с. Татарбранки, що збереглися до сьогодення:

– череп кочовика (**А-5176**);
– залізні стремена (**А-5204; 5208**; **5210; 5211**) і фрагмент (**А-5450**);
– залізні наконечники стріл (**А-4065**; **4067; 4068; 4090; 5305**);
– залізний наконечник 4-гранного списа (**А-4066**);
– фрагмент вудила (**А-4134**);
– кільця збруї (**А-4069; 4070; 4071; 4078; 4139–4142**);
– пряжки (**А-4072; 4132; 4133; 4135; 4136; 4137**);
– залізна втулка конусоподібна (**А-4089**);
– втулка циліндрична на пластині (**А-4146**);
– лезо ножа (**А-4125**);
– фрагменти залізних предметів (**А-4080–4083; 4085; 4091–4096; 4122–4124; 4126–4131**);
– фрагмент бронзового дзеркала з куфічними написами (**А-5067**);
– бронзові сережки «чудського типу» (**А-3914/1–2**);
– бронзові сережки кільцеподібні (**А-4101; 4102**);
– бронзові персні (**А-4104; 4106**);
– срібний круглий бубонець з вушком від одягу (**А-3911**);
– фрагменти бронзових люстерок (**А-4103/1–2**);
– бронзовий гачок рибальський (**А-4100**);

- фрагмент застібки шовкового китайського халата з 7 гудзиками-бубонцями зі світлого металу (**А-4105/1–7**);
- фрагменти шовкових тканин (**А-5166; 5170**);
- скляні намистини (**А-3910/1–20**);
- шкіряні фрагменти від взуття (**А-4097; 4098**);
- дерев'яне древко стріли (**А-4145**);
- фрагмент стінки гончарної жовтоглиняної посудини (**А-4099**).

Згідно зі щоденниками (с. 146–147) **Д. І. Яворницьким, в 1903 р**. **біля с. Григорівки Олександрівського повіту** Катеринославської губ. (маєток П. І. Соколова) він розкопав шість невеликих курганів, і всі вони з похованнями пізніх кочовиків. Знахідки цих розкопок внесені до каталогів 1905 і 1910 рр. **(кат. №№ 290–343; 407–411)**.

Крім того, в каталогах записані матеріали кочовиків із розкопок курганів поблизу с. Григорівка Олександрівського повіту, які надійшли **від І. І. Чайкіна** – **кат. №№ 344–360** (серед них частина предметів сарматської культури).

І третя група предметів з **розкопок 1909 р.(?), напевно, Яворницького** в с. Григорівка Олександрівського повіту, **не увійшла до музейного каталогу** 1905 р. В інвентарних книгах є посилання на науково-діловодний архів ДІМ («Інв. 1908 р., с. 167, **№ 770**»), де ці матеріали були зареєстровані в 1909 р. (див. **опис 1–1900–1916 рр.,** од. зб. 1; 2; 3). Та в **каталозі 1910 р. за № 770** (с. 110) зареєстрована «нашивка» з переліком понад 46 предметів, назви і матеріал яких збігається з речами, що є в наявності. У каталозі не зазначено їх місце знахідки. Але є всі підстави вважати, що ці предмети з Григорівки.

Значна частина знахідок з курганів, досліджених біля с. Григорівка, в наявності, а саме:

1. ***З розкопок Д.І. Яворницького 1903 р. (31 од.)***:

- черепа кочовиків (А-69; 5240) та нижня щелепа людини (**А-114**);
- намистини зі скла, пасти (**А-3351/1–3**) та з річкових перлин (**А-3361/1–3**);
- шматочки вовняної тканини (**А-3353; 3554; 3555**);
- фрагменти шкіри від взуття (**А-3354; 3550; 3551; 3553**);
- фрагмент бересті від сагайдака (**А-3552**);
- фрагменти кістяних накладок на сагайдак, орнаментовані (**А-5234/1–3**);
- залізний ніж (із двох частин – **А-3355**);
- кільця та стрижень від вудил (**А-3356; 3360; 3367**);
- стрижні від стріл (**А-3357; 3365**);
- фрагменти залізних предметів (**А-3358; 3362; 3363**);
- фрагмент бронзової чашечки від обладунку (**А-3366**);
- кремінь для кресала (**А-3364**).

2. ***Від І.І. Чайкіна (9 од.):***

- бронзові чашечки від обладунку (**А-3721; 3722; 3730; 3731**);
- бронзове дротяне кільце (**А-3720**);
- фрагменти бронзових порожнистих кілець (**А-3723; 3724**);
- бронзові конусоподібні трубки (**А-3725; 3729**).

3. ***З розкопок 1909 р.(?), напевно, Яворницького (40 од.):***

- фрагменти залізних вудил (**А-5093; 5102; 5106; 5109**);
- конусоподібні втульчасті трубки (**А-5095; 5096; 5097**);
- фрагмент залізного кинджала чи ножа (**А-5094**);
- фрагменти наконечника списа (**А-5098**);

- пряжки великі (**А-5100; 5120**) і маленькі (**А-5107; 5113; 5121**);
- сокирка мініатюрна залізна (**А-5108**);
- залізні наконечники стріл та їх фрагменти (**А-5116; 5123–5129; 5131; 5134**);
- дерев'яні древки стріл (**А-5132; 5133**);
- калачеподібне кресало (**А-5099**);
- фрагменти залізних предметів у вигляді платівок, стрижнів тощо (**А-5101; 5103–5105; 5110–5112; 5114; 5115; 5117–5119**).

Відомо, що в 1903 р. **Д. І. Яворницький** проводив розкопки різних пам'яток (кургани, городище) біля **с. Веселе Мелітопольського повіту Таврійської губ.** Та в щоденнику його розкопок описано дослідження лише трьох курганів доби раннього металу. А про розкопки курганів пізніх кочовиків та «тюрксько-татарського городища» біля с. Веселого ми дізнаємося лише з каталогу 1905 р. Значна частина цих знахідок в наявності, а саме:

- **з курганів** – 37 од. (с. 57–58, кат. №№ 361–405; 414) – ***залізні*** фрагменти ножа (**А-2589**); кілець (**А-2633; 2635; 2636; 3396; 3406**); дужок стремен (**А-3386; 3390; 3392**); сокирки (**А-3389**); кресала (**А-3391**); фрагменти предметів (**А-3970–72: 3974–75; 3980; 5384–86**); кільця збруї (**А-3397; 3400**); скоби (**А-3387; 3401–3404**); пряжки (**А-3398; 3973**); вудила (**А-5387**); наконечники стріл (**А-2634; 3388** – фрагмент); ***бронзові*** пластини (**А-4035; 5383**); чашечка від зброї(?) (**А-5382**); фрагменти ***берестової*** кори від сагайдака(?) (**А-3405**); щелепа ***коня*** (**А-41**);
- **з городища XIII–XIV ст.** – 18 од. (с. 58–59, кат. №№ 418–495) – ***залізні*** цвяхи (**А-3374; 3381**); фраг-

мент вудила (**А-3380**); кільце (**А-3378**); фрагменти ножів (**А-3375; 3382**); гачок (**А-3376**); ***бронзова*** пластина (**А-3371**); ***мідна*** позолочена пластина з отворами та рельєфною «розеткою» (**А-3377**); фрагмент ***шкіряного*** ременя від вузди (**А-3370**); фрагменти стінок та носика гончарного ***жовтоглиняного*** посуду (**А-681; 3368; 3369; 3372; 3383; 3384**); шматок ***шлаку*** з печі (**А-3902**); ***мармурова*** плитка (**НД-33889**).

Далі наводимо **перелік інших місць** знахідок та місць поодиноких надходжень старожитностей кочовиків, які відображені в **каталозі 1905 р. (розкопки, випадкові знахідки, передачі – усього 33 од.):**

– розкопки **Д. І. Яворницького біля с. Степанівка Новомосковського повіту Катеринославської губ.**: фрагмент стінки гончарної посудини (**А-5499**) та залізні фрагменти пластини, ножа, стріли; кільце (**А-5501–5504**);
– від **Імператорської Археологічної Комісії**; знайдено **в кургані біля с. Єлизаветівка Новомосковського повіту**: залізне стремено, дуга якого *орнаментована рядками золочених голівок цвяшків?* (**А-5217**; у фонді є стремено з аналогічною орнаментацією А-5235, місце знахідки якого невідоме);
– з випадкових розкопок поховання кочовиків **в Слов'яносербському повіті Катеринославської губ. на землі Кам'янобродської сільської громади**: кістяний затильник нагайки (**А-3887**); кістяна конусоподібна трубка (**А-3885-а**); нижня щелепа людини (**А-3885**); копито коня (**А-3886**); фрагмент залізної шаблі з руків'ям (**А-3888**);

- **від А. А. Васильєва**; знайдено в **піщаних кучугурах Мелітопольського повіту Таврійської губ.**: залізні наконечник стріли зі стрижнем та пряжка (**А-5490; 5493**); бронзова овальна платівка (**А-5492**);
- **з курганів біля м. Нікополь**: дві бронзові бляшки з отворами в центрі (**А-1532; 5308**);
- **з Катеринославської губ.**: бронзові кільце та сережка з рельєфним орнаментом (**А-3761; 3762**); бронзові кулясті ґудзики з вушками (**А-4632; 4633**);
- **з кургану біла с. Андріївка Олександрівського повіту Катеринославської губ.**: кам'яна скульптурна статуя кабана, піщаник (**А-3450**);
- **від В. А. Бабенка, з о. Хортиці**: залізний наконечник стріли (**А-3994**);
- **від К. В. Болсуновського, російського археолога, із м. Мінусинськ** (Хакасія, РФ): залізні наконечники стріл зі стрижнем (**А-5138; 5251**);
- **місце знахідки не вказане**: бронзова двочастинна пряжка (**А-3281**); залізні стремена **від Д. І. Яворницького** (**А-3211; 3224**); фрагменти вудил (**А-3286; 3287**) та стремен (**А-3288; 3292**); фрагмент ножа(?) (**А-3285**); наконечник втульчастого списа (**А-3990**).

В 1903 р., напередодні XIII археологічного з'їзду, масштабні розкопки курганів від доби бронзи до середньовіччя проводив відомий російський археолог **В. О. Городцов у Бахмутському повіті Катеринославської губ.** Про це докладно описано в «Трудах тринадцатого археологического сьезда в Екатеринославе 1905 г.», с. 211–365. За невідомих нам причин матеріали з цих розкопок не потрапили до каталогу 1905 р. І тільки частина знахідок В. О. Городцова

1903 р., а саме матеріали пізніх кочовиків увійшли до музейного **каталогу 1910 р. (с. 111–116; №№ 777–917):**

- залізні вудила та їх фрагменти (**А-2466; 2629; 3228; 3314; 3415; 3418; 3421; 5529/1–2**); стремена та їх фрагменти (**А-3423; 3788; 5200; 5530/1–3**); пряжки та їх фрагменти (**А-3307; 3436; 3439; 3440; 3452; 3453; 3454; 3906; 3907; 3908**); ніж мініатюрний (**А-3312**); наконечники стріл та їх фрагменти (**А-3408; 3409; 3410; 3411; 3789; 3790;3791; 3793**); фрагмент кресала (**А-3412**); фрагменти шабель (**А-3438; 5196**); шабля (**А-5198** – експозиція); перехрестя шаблі (**А-3451**); сокира-бродекс (**А-5173**);
- бронзовий гачок (**А-5527**);
- мідний гачок (**А-3416**); мідний перстень із зображенням міфічної тварини (**А-3420**);
- срібна сережка кільцеподібна (**А-3435**; проба 930) та фрагмент срібної розігнутої гривни (**А-3437**);
- кістяні пластини – накладки сідла (**А-3315–3324; 3430–3434; 3905**); ґудзик округлий (**А-3426**); ворварка (**А-3427**); череп людини у фрагментах (**А-5238**);
- кремінь кресальний (**А-3425**);
- кам'яний точильний брусок (**А-5528**);
- скляні намистини (**А-2453; 2454; 2458**);
- шматочки мінеральної фарби у пробірці (**А-5526**);
- шматочки трави та кори у пробірках (**А-2608; 2609; 2611; 2612**);
- фрагменти стулок мушель уніо (**А-5522/1–2; 5523**).

Надходження до колекції в наступні п'ять років (1906–1910), відображене в музейному **каталозі 1910 р.** Насамперед це матеріали з **розкопок Д. І. Яворницького** кургану (можливо, не одного) пізніх кочовиків у маєтку Толстікових,

що **в с. Кути** Михайлівської волості **Слов'яносербського повіту** Катеринославської губ. Ці розкопки могли відбутися між 1906 і 1909 рр.. Зберігся жіночий череп з нижньою щелепою (**А-5174**) і більшість знахідок (понад 30 од.), а саме:

– фрагменти горла з вінцями жовтоглиняної гончарної баклаги (**А-3765; 3766**);
– половина (уздовж) кістяної циліндричної втулки з оперізувальними борозенками біля її кінцівок (**А-3771**);
– фрагмент кістяної платівки із залізною заклепкою (**А-4042**);
– фрагменти рогу оленя(?) з пропилами (**А-3763**);
– фрагмент шкіряного округлого мішечка від люстерка (**А-4039**);
– дерев'яний округлий предмет, покритий повстю (**А-4038**);
– платівка з кременю (**А-4041**);
– залізні фрагменти скобок (**А-3767–3770; 3772; 3779; 4037; 4043–4045**);
– цвяхи та їх фрагменти (**А-3774–3777; 3782; 3784; 3787**);
– кільця вудил (**А-4036; 4046; 5071**);
– лезо залізного гострого ножа (**А-4040**–12,6х2 см);
– залізне чотирикутнє кресало (**А-5070**).

В каталозі 1910 р. записані нечисленні та поодинокі надходження старожитностей пізніх кочовиків (48 од.), місця знахідок яких та прізвища дарувальників наводимо нижче:

– **дар І. К. Трипільського**, знайдено в полі, біля **с. Анастасіївка Катеринославської губ**.: залізні кільця від пояса (**А-3861; 3869**) та пряжки від сід-

ла (**А-3858; 3868**); кістяні дугоподібні пластини від оббивки сідла (**А-5177/1–10**); срібна орнаментована чаша (**А-5432**);

- **дар Л. П. Живиці,** із випадкових розкопок, місце яких невідомо: залізні тригранні втульчасті наконечники стріл IX–X ст. (**А-4616–4618; 4622–4625**);
- **дар А. Г. Бергмана**, з розкопок **кургану біля с. Вороне Новомосковського повіту**: бронзове люстерко (**А-3924**, у фрагментах); лазуритові підвіски (**А-3916; 3917; 3918**); срібні масивні сережки з намистиною (**А-3915; 3919**, поламані);
- знайдено **в кургані біля о. Сага Новомосковського повіту** Попаснянської волості: залізне стремено (**А-5214**);
- **дар священника А. Михно,** знайдено в полі біля **с. Туркенівка Олександрівського повіту**: мідні кільця (**А-2510; 2513**); скляна намистина (**А-2516**);
- з приватних розкопок біля **м. Нікополь**: бронзові дзеркало (**А-3983**); шило (**А-3985**); накладка поясна (**А-3986**); залізні наконечники стріл (**А-3984; 3989** – древко);
- **дар Л. М. Дрока**, з вугільних розвідок біля **с. Хрустальне Слов'яносербського повіту**: срібна кільцеподібна сережка (**А-4905**); фрагмент кістяної накладки сідла з циркульним орнаментом (**А-5304**);
- **місце знахідки невідоме**: срібний наколінник у вигляді чашечки з двох з'єднаних половинок (**А-4003**); фрагмент залізного стремена (**А-3235**);
- **від І. М. Чорноівана**, знайдені біля **с. Капулівка (нині Нікопольський р-н)** на місці колишньої Чортомлицької Січі: ріг дикої кози, платівки, деталі лука із рога (**А-2579; 2581; 2582; 2583; 2584; 2585**);

– **дар В. А. Бєднова**, знайдено **в кургані біля міста Джанкой (Крим)**: залізний наконечник стріли, плоский ромбічний (**А-3988**).

Існує невелика кількість предметів, які поповнили колекцію **до 1910 р., але не увійшли до каталогів музею**. Частина з них записані з посиланням на інвентарні книги 1908 р., які не збереглися:

– із **с. Капулівка** (нині Нікопольський р-н): кам'яний брусок (**А-5435**); фрагмент кістяного лощила(?) з отвором (**А-2543**);
– з околиці **м. Нікополь**: залізний цвях(?) чи фрагмент вудила (**А-5302**);
– з **Новомосковського повіту біля хутора Антонівка**: щелепи козла з поховання кочовика (**А-63/1–2**);
– **с. Шульгівка Новомосковського повіту**: залізний наконечник стріли (**А-5139**);
– **Новомосковський повіт**, з поховання: залізне стремено (**А-5229**);
– **розкопки в Олександрівському повіті**: пів люстерка бронзового (**А-2446**); залізні фрагменти ножа(?) і цвяха; кільця; фігурна пряжка; фрагменти кинджала (**А-2447; 2448; 2449; 2450; 2451; 2501/1–2**);
– знахідки в **с. Веселі Терни Верхньодніпровського повіту**: залізні пряжки, кільце, оковка, стремено (**А-2499; 2508; 2509; 2515; 5219**);
– **з кургану біля с. Томаківка**: фрагменти бронзового дзеркала *з куфічними написами* (**А-5158/1–2**);
– **біля Олександрополя (нині Солонянський р-н)**: череп коня (**А-44**).

В колекції зберігається предмети із **розкопок Д. І. Яворницького 1914 р., 1915 р., 1928 р.**, про які маємо мало відомостей:

– розкопки **1914 р. біля с. Михайлівка Олександрівського повіту** Катеринославської губ.: фаланга ноги коня (**А-73**);
– розкопки **1914 р. біля м. Бахмут, на землі Брянського соляного рудника** (див. науково-діловодний архів ДІМ, опис 1 (1900–1916 рр.), од. збер. 1, с. 68–70, №№ 963–965…): залізні пряжка, стремено, фрагменти дужки стремені, вудила у фрагментах (**А-3302; 3303; 3304/1–2; 3305**);
– розкопки **1915 р. кургану біля м. Луганськ**: фрагменти залізної шаблі (**А-1530**); фрагмент тканини (**А-5168**);
– розкопки **1928 р. біля Вільного порогу (Запорізька обл.)**, предмети з поховання татарки: фрагмент дерев'яної гребінки (**А-5481/1**); два скла від аграфа (**А-5481/5;6**).

У **1912 р.** офіційно була оформлена передача до музею **колекції О. М. Поля**, більшість якої становили археологічні старожитності. Предмети колекції були систематизовані **в каталозі 1893 р.**, складеному К. Мельник. Щоденники розкопок О. М. Полем курганів в **с. Любомирівка Верхньодніпровського повіту** (кат. с. 100; 114–116; 36 од.) з «остатками быта позднейших кочевников» не збереглися. Та з наявності предметів зрозуміло, що це були половецкі поховання:

– залізні черешкові наконечники стріл різних форм, серед яких є форми кунжутного чи кленового листка (**А-3706–3708; 3711; 4047; 4761–4766; 5260**) – 12 од.; наконечник піки чи дротика з конічною втулкою

(**А-1430**); наконечник ланцетоподібного втульчастого списа (**А-3897**);
- фрагменти залізних ножів (**А-3890–3892; 3925**);
- бляха від збруї із семи шарів заліза (**А-5161**);
- залізні сокира (**А-4684**), підкова (**А-4796**), стремено (**А-5201**);
- бронзові фрагменти дзеркал (**А-1511; 5861/1–3**), бубонці (**А-4889; 4890**);
- точильний камінь зі сланцю (**А-5569**);
- лазуритова ромбоподібна підвіска (**А-3618**);
- ритуальний яйцеподібний кварцитовий(?) предмет (**НВ-33897**).

Окрім предметів із с. Любомирівки до колекції кочовиків відносимо і такі старожитності **з колекції О. М. Поля** (21 од.):
- **з курганів на околицях м. Нікополя**: частина посрібленого дзеркала із потину (потин – це дивний метал сірого кольору, сплав міді з великим вмістом олова, свинцю, цинку). Дзеркало з бортиками та ієрогліфами(?) по колу (можливо, Китай(?) **А-3704**); бронзові пластини від обшивки казана (**А-5280**); цікава бронзова масивна пряжка щитоподібна, орнаментована трилисником (східний стиль(?)), на язичку є заглиблення для емалі, є залишки позолоти (**А-5316**);
- предмети **з так званої Чортомлицької групи знахідок** (можуть бути з території Нікополя, Томаківки, з курганів Чортомлицького, Краснокутського, Довгої могили та ін.); **умовно, з Нікопольського р-ну**: кістяне кільце-наперсток з циркульним орнаментом (**А-1022**); точильний камінь зі сланцю з отвором (**А-1042**); фрагменти бронзових дзеркал (**А-1107/1–2; 1108; 1111/1–3; 1112**);

– знайдені **біля с. Капулівки, нині Нікопольський р-н:** три залізні стремена (**А-3175; 3205; 3206**);
– **з кургану біля с. Наталіївка, нині Запорізької обл.**: бронзове дзеркало з обідком та двома хрестоподібними смугами на звороті (**А-1506**);
– **знайдені на о. Хортиці, Запорізька обл.**: фрагменти залізних вудил (**А-4010; 4011**) та стремена (**А-3196; 3225**);
– **з території п-ова Ігрень, нині м. Дніпро**: стремено (**А-5228**).

Багато предметів колекції, які надійшли у музей до Другої світової війни, **не мають легенди походження**, тому що облікова музейна документація в роки окупації Дніпропетровська (1941–1943) була знищена. Деякі з предметів були описані вже в наші дні. Надаємо їх загальний перелік:

– **залізні** стремена та їх фрагменти (**А-3193; 3194; 3195; 3197; 3201; 3202; 3230; 3238; 5220; 5221; 5223; 5224; 5226; 5227; 5231; 5232; 5235** – дуга орнаментована; **5615; 5616; 5632**); вудила (**А-3226; 3227; 3233; 5298; 5564; 5629**); фрагменти вудил, пластин, кільця збруї (**А-2500; 3234; 3792; 3862–3867; 4021; 4022; 4024; 4147**); шаблі (**А-5195; 5199; 12996**); палаш (**А-5197**); наконечник дротика (**А-3794**); фрагмент піхов кинджала (**НД-34043**); наконечники стріл та їх фрагменти (**А-3871; 3874–3880; 4048; 4629; 5873; 5877; 7584; НД-21629; 34042/1–2**); кресала (**А-4683; 7588; 12753**); фрагменти ножів (**А-3872; 3873; 5023**); скоби і стрижні (**А-4149; 4150; 5031–5035; 5635; 5073–5076**); цвях (**А-8111**);

- **бронзові** фрагменти дзеркал (**А-1508; 1509/1–2; 3621; 5356; 5357/1–3; 5866/1–3**); фрагменти браслетів з куфічними написами (**А-2892; НД-34218/1**–2); фрагмент казана(?) (**А-3385** – орнамент); розподільники вузди (**А-4008; 4029**); сережка дротяна (**А-12786**); пряжка фігурна (**А-12890**); фрагмент шийної гривни (**НД-34222**); деталь поясу пелюсткоподібна (**НД-34242**); накладки (**НД-40351/1–2; 40352/1–2**); ґудзики (**НД-40353/1–2**); каблучки зі щитками (**НД-40357/1–2; 40358/1–2**);
- **мідний** фрагмент чаші(?) (**А-3884**); фрагменти різних посудин – миски, чаші(?), чанів(?) (**А-5478/1–8**);
- **недорогоцінний метал** – половина дзеркала (**А-1512**);
- **срібні** фрагменти скроневих кілець (**А-5179; 5180**); підвіска-гадюка (**А-3248**); пластина ажурна (**А-5182**); пластина з гніздом для каменя (**А-5185**);
- **кістяна** кибить лука орнаментована (**А-2547**); ґудзик видовжений (**А-2576**); накладки лука, сагайдака та фрагменти орнаментовані (**А-4997; НД-34075; 34076; 34077; 34839/1–17)**; навершя нагайки (**А-5618**); череп коня (**А-45**);
- **кам'яний** брусок (**А-5519**); брусок із заглибленням (**А-3266**);
- **гранітні** бруски (**А-12751; 12752**);
- **лазуритова** ромбічна підвіска (**НД-34235**);
- **глиняний** гончарний глечик з носиком часів Золотої Орди (**А-979**).

Наступне поповнення колекції кочовиків відбулося вже **в 40-х рр. XX ст.:**

1) серед різноманітного матеріалу **зі зборів О. В. Бодянського 1942 р.** були і фрагменти гончарних жовтоглиняних глечиків, знайдених: а) нижче **Звонецького порогу, Солонянський р-н** (**А-5903**); б) біля **с. Олексіївка Солонянського р-ну** (**А-5915**); в) на **о. Сурському, Дніпропетровський р-н** (**А-6301; 6302**); г) в лівому гирлі **р. Вороної, Синельниківський р-н** (**А-6110/1–3**; **6111/1–3**) і тут також перехрестя залізної шаблі (**А-6132**);
2) надходження **1945 р**. з археологічних **досліджень ІА АН УРСР в Синельниківському р-ні Дніпропетровської обл.** під загальним керівництвом Олени Федорівни Лагодовської. У складі експедиції працювали як відомі археологи (А. В. Добровольський), так і співробітники ДІМ (С. К. Накельський, Стрельніков). Серед виявлених матеріалів були і старожитності пізніх кочовиків, а саме:

– розвідка **О. Ф. Лагодовської в гирлі р. Ворона (пункти Ворона-І, Ворона-ІІ, Ворона-ІІІ)**: фрагменти гончарних посудин амфорного типу (**А-6329/1–2; 6344; 6724; 6725; 6727; 6728; 6729; 6820; 6821; 6843; 6852; 6858; 6871**); залізний наконечник стріли з довгим стрижнем (**А-7924**);
– розвідка **С. К. Накельського біля Воронової забори (пункти Ворона-ІІ та Гола Пристань)**: фрагмент вінець сіроглиняної посудини (**А-6247**); фрагмент стінки амфорної посудини (**А-6769**); залізний гачок (**А-6829**); наконечник стріли зі стрижнем (**А-6830**);
– розвідка **А. В. Добровольського біля с. Діброва (б. Донова)**, на кучугурах (дюна – Д-І), берег Дніпра перед Звонецьким порогом. Знайдені фрагменти жовтоглиняних амфороподібних посудин пізніх ко-

човиків (**А-6565; 6566; 6567; 6674**), а також комплекс металевих предметів, який, ймовірно, належить до VIII–XI ст.: *залізні* наконечник-рогатка (**А-6878**); наконечник стріли трилопатевої (**А-6879**); маленьке кільце (**А-6881**); мініатюрні вудила (**А-6884**); 7 скоб (**А-6885–6891**); пряжка з язичком (**А-6892**); фрагмент ножа (**А-6893**); *бронзовий* фрагмент кільця або сережки (**А-6880**); фрагмент бронзового браслета (**А-6882**); трубочка скручена з бронзової платівки (**А-6907**).

Наступний **етап поповнення колекції в 1960–1970-х рр.** пов'язаний з діяльністю **Людмили Петрівни Крилової-Єлінової** та співробітників музейного відділу археології, який вона очолювала. Розкопки курганів на Криворіжжі та в інших районах області поповнили археологічні фонди, у тому числі і колекцію пізніх кочовиків:

1) збори **О. І. Привалова 1965–1969 рр.** (у той час члена археологічного гуртка ДІМ) на п-ові **Ігрень**: кістяне циліндричне навершя нагайки з циркульним орнаментом (**А-8779**) та лазуритові ромбічні підвіски половців (**А-8768; НД-34236** – с. Стара Ігрень(?));
2) розкопки ДІМ (Л. П. Крилова) **1968 р**. в районі будівництва Фрунзенської зрошувальної системи, біля **с. Попова Балівка Дніпропетровського р-ну**: кістяні «палички» та їх фрагменти (**Н.Д.-34083/1–15** – за Криловою кочовики з кург. 7, пох. 1), але у звіті про розкопки ці предмети не згадані;
3) розкопки ДІМ (Л. П. Крилова) **1969–1970 рр**. **в м. Кривому Розі** (територія Північного ГЗК, Першотравневий рудник) – комплекс предметів із поховання ***печенігів***: срібні бляшки з бронзовими

заклепками (**А-10160/1–20**); бронзові ромбічні бляшки (**А-10161/1–4**) і заклепки (**А-10162/1–50**); шкіряні фрагменти ременя із заклепками (**А-10163/1–8**); залізний наконечник листкоподібної стріли (**А-10164**); кістяні фрагменти обкладки лука (**А-10165/1–2**); золоті кільця (**А-9365/1–2 – підвіски**) з незамкненими кінцями з *половецького* поховання в кургані доби бронзи;

4) розкопки ДІМ (Л. П. Крилова) **1975 р. біля с. Усть-Кам'янка Апостолівського р-ну**: кістяна пластина-обкладка лука (**А-9293**); залізний наконечник втульчастої(?) плоскої стріли (**НД-24586**);
5) розкопки ДІМ (Л. М. Голубчик, Л. М. Чурілова) **1979 р. в м. Жовтих Водах Пятихатського р-ну**: бронзові кільця від поясу (**А-11417/1–2**);
6) передано **наприкінці 1970-х рр**. з Павлоградського краєзнавчого музею знахідку зі зруйнованого кургану біля **с. Карабинівка Павлоградського р-ну**: бронзове люстерко з бортиком та вушком, з рослинним орнаментом та зображенням косулі (**А-12513**, Далекий Схід, 13–14 ст., імпорт з Китаю(?)).

Надходження до колекції **1983–1993 рр.** насамперед пов'язані з десятирічними дослідженнями музейної експедиції на території Марганецького гірничозбагачувального комбінату **(МГЗК) в Томаківському р-ні Дніпропетровської обл.**, де серед досліджених курганів траплялись і поховання кочовиків:

- **1983 р.** – залізне стремено 10–11 ст., **печеніги** (**А-11556**, кург. 5, пох. 15);
- **1985 р**. – залізний наконечник дротика 10–11 ст., **печеніги** (**А-11940**, кург. 1, пох. 2);

– **1989 р.** – бронзові кільчасті сережки позолочені (**А-12306/1–2**, кург. 2, пох. 2) і сферичні ґудзики з петельками (**А-12310/1–4**);
– **1991 р**. – залізне кільце вудила (**НД-18208**) і фрагменти стремена (**НД-18491/1–6**; кург. 22, пох. 3).

В **1986 р.** музей проводив розкопки кургану **в Нікопольському р-ні (колгосп «Аврора»)**: фрагменти гончарної тонкостінної посудини (**А-12078/1–3** – Кримський імпорт кочовиків 12–13 ст.); фрагменти залізної кольчуги 11–12 ст. (**Н.Д.-14819/1–2**).

Окремі надходження **1980 – поч. 1990-х рр. були від пересічних громадян та з розвідки музею:**
– передав Є. Г. Будянський в 1986 р. Знайдено в м. **Підгородне** (Дніпропетровська обл.): залізний наконечник бронебійної стріли (**А-11938**);
– передав Л. С. Труханов. Знайдено в **с. Раєвки** Синельниківського р-ну, на городі: залізний наконечник черешкової плоскої стріли (**А-12257**);
– передав О. В. Смакота. Знайдено в **с. Краснопілля** Магдалинівського р-ну: залізні вудила (**А-12936**).
– з розвідки ДІМ **1993 р. в с. Василівка-на-Дніпрі Синельниківського р-ну** надійшло залізне кільце від вудила (**НД-19381**);
– комплекс предметів з випадкової знахідки на городі приватної садиби **м. Синельникове** Дніпропетровської обл. надійшов до музею на початку 1990-х рр.: залізні овально-підпрямокутне кресало (**А-12943**); кільце зі штифтом (**А-12944**); двоскладні вудила (**А-12945**); два кістяні наконечники черешкових стріл з чотиригранними вістрями та насічками на черешках (**А-12946; 12947**).

Та насамперед колекція кочовиків **на початку 1990-х рр. значно поповнилась завдяки розкопкам ДІМ біля с. Філія Межівського р-ну** Дніпропетровської обл. (керівник Л. М. Чурілова, завідувачка відділу археології). Вручну там були досліджені сарматські та декілька половецьких курганів:

- **1990 р.** – поховання чоловіка (кург. **2**, пох. **1**): фрагменти *залізного* ножа – лезо і ручка (**НД-16307/1–2**);
- **1990 р.** – поховання чоловіка (кург. **3**, пох. **1**) та жінки (кург. **3**, пох. **2**): *кремінь* кресальний (**А-12407**); *берестяний* сагайдак (**НД-16084**); *залізні* наконечники стріл та їх фрагменти (**НД-16083/1–2; 16308; 16313**); стремено у фрагментах (**НД-16305**); кресало (**НД-16306**); пряжка з язичком (**НД-16309**); петельки для кріплення сагайдака (**НД-16310; 16312**); заклепки (**НД-16311/1–2**); *бронзова* накладка у вигляді трьох розеток (**НД-16678**); бронзові пластини трипелюсткові (**А-12432/1–2**); сережка у форми знака запитання (**А-12435**); люстерко зі *світлого недорогого металу* із зображенням по колу трьох зайців (**А-12431**); *скляні* фішки (**А-12433/1–2**); скляна котушка, обмотана сірими *нитками* (**А-12434**);
- **1994 р.** – поховання заможної половчанки-жриці з конем (кург. **1**): *срібні* нашивні пластини (**А-12618; 12619/1–3** – підтрикутні; **А-12620** – зі вставкою з гірського кришталю; **А-12621** – у фрагментах, зі скляною вставкою; **А-12622** – зі вставкою з гірського кришталю); бляшки дископодібні (**А-12632/1–4**); декоративна прикраса з дерева, обтягнутого срібною пластиною з перлиною та скляними намистинами (**А-12623**); срібні ґудзики кулясті з вушком (**А-12633/1–9**); срібна дископодібна пластина з бор-

тиком та намистиною (**А-12634**); срібна сережка у формі знака запитання (**А-12635**); *бронзові* нашивні бляшки у формі трилисників (**А-12631/1–6**); бронзове люстерко із зображенням по колу чотирьох зайців (**А-12720**); бронзові про низки циліндричні, скручені спіраллю (**НД-19778/1–6**); *залізні* стремена (**А-12625; 12626**); залізні шарнірні ножиці (**НД-19761**); пластина-ніж(?) (**НД-19762**); фрагменти вудил (**НД-19766/1–5**); кільце вудил (**НД-19773**); деталі збруї (**НД-19774; 19775; 19776**); *скляні* намистини (**А-12636/1–17**); *хребці* худоби (**НД-19764/1–7**); фрагменти плитки з *піщаника* (**НД-19765/1–2**); фрагменти стінок *чавунного(?)* казана (**НД-19767/1–2**); *шкіряні* фрагменти чобіт (**НД-19771/1–12**) і футляра (**НД-19769**); фрагмент *тканини* від футляра люстерка (**НД-19770** – парча(?)); *дерев'яна* гребінка (**НД-19772**); дерев'яний хрестоподібний предмет (**НД-19777** – від головного вбрання(?)).

Друга пол. – кін. 1990-х рр. та 2000 рр. також відомі значними надходженнями в колекцію, які передав до музею **Володимир Андрійович Ромашко** (в той час к. і. н., доцент, викладач ДНУ, 2013–2015 рр. – доктор історичних наук, професор). Його розкопки курганів з похованнями кочовиків поповнили колекцію на 140 предметів:

– **1997 р. – с. Новокиївка Томаківського р-ну**, кург. 33, пох. 3: череп коня з поховання **IX ст.** (**НД-21938**); фрагменти червоноглиняної ребристої посудини (**НД-21939/1–2**);
– **1999 р. – с. Зелений Гай Широківського р-ну,** кург. **3**, пох. **10**: *залізні* наконечники стріл (**А-13113; 13114; 13115; НД-26224; 26225**); кільце порту-

пейне (**А-13124**); фрагменти кріплення піхов шаблі (**НД-26227/1–2**); фрагмент ножа (**НД-26228**); фрагмент руків'я шаблі (**НД-26229**); шабля у 5 фрагментах (**НД-28364**); *бронзова* сережка кільцеподібна (**А-13116**); фрагменти *срібної* сережки (**НД-26226**);

- **1999 р. – с. Зелений Гай Широківського р-ну,** кург. **4,** пох. **1**: *залізна* шабля з руків'ям (**А-13145**); фрагмент кільця (**НД-27047**); фрагменти кинджала (**НД-27049/1–10**); фрагмент ножа (**НД-27050**); наконечник стріли (**НД-27051**); *бронзовий* фрагмент браслета(?) (**НД-27044**); ґудзики (**НД-27045/1–2**); пластина (**НД-27046**); фрагмент заклепки (**НД-27053**); *кремінь* кресальний (**НД-27048**); *дерев'яні* фрагменти сагайдака (**НД-27040/1–7**); фрагменти лука (**НД-27041/1–2**); «яблучко» від древка стріли (**НД-27042**); черешок стріли (**НД-27052**); *шкіряні* фрагменти ремінців сагайдака? (**НД-27043/1–2**);
- **1999 р. – с. Зелений Гай Широківського р-ну,** кург. **6,** пох. **9**: *залізні* скоби та їх фрагменти (**А-13193/1–8; НД-27675/1–26**); *бронзовий* щиток ґудзика (**НД-27677**); гончарний *глечик* із залишком ручки (**А-13192**); *золоті* фрагменти пластин від піксиди (**А-13054/1–4**); фрагмент *срібної* сережки (**НД-27676**); *срібна* дута сережка (**А-13194**);
- **2005 рік – с. Новоселівка Новомосковського р-ну,** кург. **4,** пох. **5**: *залізне* кресало (**А-13243**); *кремінь* кресальний (**А-13242**);
- **2008 р. – с. Миколаївка, шахта «Степова» Петропавлівського р-ну,** кург. **4,** пох. **4**: *залізні* стремено та фрагмент (**А-13628; НД-33195**); наконечники стріл та фрагменти (**А-13630; 13631; 13632; 13633; НД-33200/1–3**); фрагменти вудил (**НД-33194/1–2**);

фрагменти шаблі (**НД-33198/1–5**); кільця портупейні (**НД-33199/1–2**); *кістяні* **застібка від сагайдака (А-13629) та фрагменти накладки лука (НД-33197/1–2**); *дерев'яний* фрагмент дуги лука (**НД-33196**);

– **2010 р. – с. Дубове, Синельниківського р-ну,** кург. **1,** пох. 7 (**печеніги**): *кістяні* накладки на лук та їх фрагменти (**А-13813/1–2; НД-34705/1–2**); *залізні* фрагмент кільця від вуздечки (**НД-34703**); ніж (**НД-34704**); кресало калачеподібне (**НД-34707**); цвях (**НД-34708**); черешки стріл (**НД-34709/1–3**); фрагменти деталей від сагайдака (**НД-34710/1–8; 34711**); фрагменти *стінки* з основою ручки амфорної посудини (**НД-34702/1–2**); *кремінь* кресальний (**НД-34706**).

У **2008 та 2011 рр.** Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара передав до музею археологічні предмети з дорогоцінного металу, серед яких були і старожитності пізніх кочовиків (**22 од.**). Це речі, знайдені **ДНУ під час дослідження курганів 1983–1991 рр.** в Павлоградському, Магдалинівському, Покровському, Синельниківському, Томаківському районах області (керівники розкопок І. Ф. Ковальова, В. А. Ромашко, С. Є. Мухопад): ***золоті та зі сплаву*** сережки кільцеподібні, фрагмент монети, бляшки нашивні, кільця скроневі, підвіска жолудеподібна (**А-13310; 13312; 13315/1–2; 13316/1–5; 13540; 13545/1–2; 13558**); ***срібні*** пластини, дротина від браслету, нашивки – трилисники (**А-13543/1–4; 13549; 13559/1–4**).

Поодинокі надходження до колекції **2010-х рр.**:

– **2010 р**. – з розкопок **З. П. Маріної (ДНУ)**, селище Кіровське Дніпропетровського р-ну, місце слободи 17–18 ст. Кам'янки: залізний наконечник стріли (**НД-35131**);
– **2011 р**. – з розкопок **І. Ф. Ковальової (ДНУ)**, с. Старі Кодаки Дніпропетровського р-ну, місце фортеці Кодак*:* бронзовий бубонець з рухомою кулькою всередині (**А-13865**);
– **2016 р**. – розвідка **Д. Г. Філімонова (ДОЦОІКЦ)**, Орлівщина, Новомосковський р-н, багатошарове поселення: фрагмент вінець з шийкою гончарного глечика (**НД-39053**);
– **2018 р**. – передав **О. В. Смакота**, з території Дніпропетровської обл.: *бронзові* бубонці (**А-13992** – орнаментований насічками; **А-13993**) – **печеніги (?).**

ІІІ. Кількісний склад колекції «Старожитності пізніх кочовиків IX–XIV ст.» на 01.01.2020

За час уточнення атрибуції, класифікації та формування картотек колекції (2016–2019 рр.) **виділено з фонду 1 358 предметів**, з них **основного фонду – 1 121 од**., **науково-допоміжного – 237 од.**

Якщо додати старожитності пізніх кочовиків, виготовлені з *дорогоцінних металів* – **66 од.** та колекцію тюркських і половецьких кам'яних *статуй* – **74 од.**, то **загальна кількість пам'яток кочовиків дорівнює 1 498 од.**

Датування основної частини колекції офіційно не визначено, а в повоєнних інвентарних книгах дати і культури майже не зазначені. У процесі використання частини експонатів були уточнені й визначені хронологічно окремі

предмети і комплекси. Але вся колекція потребує більш детального опрацювання з цього питання.

Час пізніх кочовиків поділяється на декілька етапів: печенізько-тюркський, половецький і золотоординський етапи. Частина колекції (приблизно 11 %) – це предмети **1) печенізько-тюркського етапу (IX – сер. XI ст.).** Основна частина предметів нашої колекції належить до **2) половецького етапу (сер. XI – перша пол. XIII ст.).** Невелика кількість визначених старожитностей – до останнього **3) золотоординського, етапу (XIII–XIV ст.)**.

Для зручності пошуку і використання предметів колекції наводимо **перелік номерів старожитностей печенігів (тюрок)**, список яких може поповнюватись або уточнюватись:

- комплекс з поховання IX–X ст. у Слов'яносербському повіті (А-3885; 3885а; 3886; 3887; 3888);
- комплекс VIII–X ст. з розвідки 1945 р., б. Донова-І (А-6878–6882; 6884–6893; 6907);
- наконечники стріл IX–X ст. з різних місць знахідки (А-3707; 4761; 3988; 3994; 5138; 5251; 6830; 11938; 4616–4618; 4622–4625; 4629; 5877; 7587; НД-21629; 34042/1–2);
- наконечники дротиків X–XI ст. (А-3794; 11940);
- вудило (А-5564); сокира (А-5173); фрагменти шабель (А-1530; 5195; 5196); пряжка (А-5316); кільця поясу (А-11417/1–2); стремена (А-3288; 11556);
- комплекс із поховання печенігів із розкопок ДІМ 1969 р. в Кривому Розі (А-10160/1–20; 10161/1–4; 10162/1–50; 10163/1–8; 10164; 10165/1–2);
- комплекс із поховання печенігів із розкопок В. А. Ромашка 2010 р. в с. Дубове Синельниківського р-ну

(А-13813/1–2; НД-34702/1–2; 34703; 34704; 34705/1–2; 34706; 34707; 34708; 34709/1–3;34710/1–8; 34711;
- бубонці (А-13865; 13992; 13993);
- золоті сережки (А-13315/1–2);
- тюркська гранітна статуя із с. Гупалівка Магдалинівського р-ну (А-11830, 55х22х24 см);
- антропоморфна об'ємна стела з округлою головою XI ст. з смт Токівське Апостолівського р-ну (А-14023, 75х32х32 см).

В **недоліку** (за списком предметів, не виявлених під час звірення наявності на 01.01.2011) понад 100 предметів, в основному зі старого фонду.

У **1950-х рр.** в порядку взаємообміну між музеями країни **списано понад 30 предметів колекції**, а можливо і більше, бо за списками важко датувати всі речі. Із них **передано до інших музеїв**: Львівському історичному музею – меч у фрагментах, наконечники стріл, фрагмент горщика; Нікопольському та Мелітопольському краєзнавчим музеям – понад 10 залізних стремен; Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР – понад 15 черепів пізніх кочовиків.

IV. Фізичний стан колекції (збереженість)

Найбільш **пошкодженими** предметами колекції є дерев'яні фрагменти, деталі одягу з тканини та шкіри і, безумовно, частина залізних старожитностей, які потребують укріплення і реставрації. Уже давно потребують реставрації майже всі половецькі кам'яні статуї. За збереженістю каменю ці скульптури перебувають в аварійному стані. Забруднення повітря, вивітрювання поверхні, зараження

мохом, лишаєм, грибками – усе це призводить до руйнації поверхні статуй. Крім того, десь до 10 «кам'яних баб» потребують відновлення їх цілісності, бо в різні часи під час транспортування, через падіння та пошкодження відвідувачами, вони були розбиті, подряпані або втратили свої деталі.

За 30 років **відреставровано приблизно 120 предметів** з колекції пізніх кочовиків. З них 22 половецькі статуї (1987–1991 рр.: реставратори музею під методичним керівництвом ВНДІР, м. Москва); 12 од. фрагментів тканини від одягу та, імовірно, головного убору (1991–1992 рр.: колишній ВНДІР – на той час кооператив «Музеум-дизайн», м. Москва); 36 од. бронзових і срібних речей і прикрас з половецьких поховань біля с. Філія Межівського р-ну (1995 р., реставрація ДІМ); 16 од. залізних стремен, шаблі, стріли (2003–2019 рр., реставрація ДІМ) і т.д.

V. Склад НДА

У наявності індивідуальні картотечні каталоги: предметний, географічний, тематичний, хронологічний. Дотримана єдність між фізичним розміщенням колекції і класифікаційною схемою географічного каталогу.

VI. Документаційне забезпечення колекції

У наявності книги надходження, інвентарні книги, акти прийому–передачі, дефектні акти, уніфіковані паспорти та інвентарні картки.

VII. Використання

Предмети колекції використовуються в роботі дослідників, в експозиційно-виставковій роботі, для занять і тематичних екскурсій. У **2019** р. проведено декілька авторських тематичних екскурсій, присвячених життю половців («Світ половчанки» та «Воїни «Небесного Вовка»; авторка О. В. Рутковська, ст. наук. співробітниця музею) з використанням експонатів колекції.

Половецькі кам'яні статуї декілька разів експонувалися на виставках у Києві: **2009** р. (виставка «Кам'яні вартові степу») та у **2012** р. (Перша Київська міжнародна бієнале сучасного мистецтва «ARSENALE» в межах інноваційного проєкту «Прадавні форми – актуальний погляд»).

Висловлюю щиру вдячність моїм колегам Л. М. Чуріловій, О. В. Рутковській, Д. С. Романчук за допомогу щодо уточнення атрибуції та походження експонатів колекції.

Джерела та література

1. Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии, 1903 года // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе 1905 г., с. 211–285.
2. Городцов В. А. Дневник археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии, 1903 года // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе 1905 г., с. 286–365.
3. Діловодний архів ДНІМ. Опис 1 (1900–1916), од. зб. 1; 2; 3.
4. Збірник. Т. 1 / за гол. ред. Д. І. Яворницького. Дніпропетровськ, 1929, с. 30.
5. Каталог Екатеринославского областного музея им. А. Н. Поля. Археология и этнография. Екатеринослав: Типография губернского земства, 1905. 297 с.
6. Каталог Екатеринославского областного музея им. А. Н. Поля. Археология и этнография. Екатеринослав: Типография губернского земства, 1910. 426 с.
7. Каталог коллекции древностей А. Н. Поль, в Екатеринославе. Вып. 1. / сост. К. Мельник. К.: Типография С. В. Кульженко, 1893. 218 с.
8. Степи Евразии в эпоху средневековья // Археология СССР. М.: Наука, 1981. 301с.
9. Эварницкий Д. И. Раскопки курганов в пределах Екатеринославской губернии // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе 1905 г., с. 108–117.
10. Эварницкий Д. И. Дневники раскопок // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе 1905 г., с. 118–157.

Наукове видання

АРХЕОЛОГІЧНІ КОЛЕКЦІЇ ДНІМ: ІСТОРІЇ КОМПЛЕКТУВАННЯ, СТАТИСТИЧНЕ НАПОВНЕННЯ

Науково-довідкові матеріали

Частина I

Автор-упорядник:
старша наукова співробітниця
М. Й. Сердюк

Підписано до друку 24.02.2024.
Формат 60х90/16. Ум. друк. арк. 14,38.
Друк цифровий. Папір офсетний.
Наклад 60 пр. Зам. № 24.

Видавництво та друкарня ПП «ЛІРА ЛТД»
49107, м. Дніпро, вул. Наукова, 5
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6042 від 26.02.2018.

dnipro.lira@gmail.com | +38 (067) 561-57-05 | lira.dp.ua